

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Skanderborg Slotskirke

SKANDERBORG SLOTSKIRKE

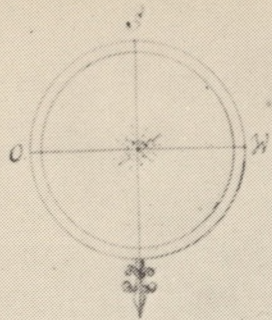
Intet giver bedre mulighed for at belyse en historisk og almenkulturel udvikling end at tage udgangspunkt i en persons eller institutions skæbne og så sætte den ind i de skiftende tidshistoriske sammenhænge.

Sognepræst Poul Jørgensens skildring af Skanderborg slotskirke gennem 400 år er derfor langt mere end blot bygningshistorie, selv om den egenartede kirke – den eneste bevarede del af det engang så mægtige slot og selv en arkitektonisk mærkværdighed – i høj grad fortjener den kyndige og grundige behandling, den her har fået. Bygget på et omfattende studium af trykte og utrykte kilder er bogen samtidig en bred kirke- og kulturhistorie der, i et letlæst sprog og med oplivende sans for dramatiske episoder, tegner et billede af det hofliv der forud udfoldede sig på Skanderborg slot og samtidig på væsentlig måde kaster lys over præste-, skole- og byhistorien, og især da over det kirkelige liv som indtil nyeste tid har været levet i de tre sogne.

En lykkelig forening af dybtgående kendskab til lokalhistoriens mange detaljer og solid kirkehistorisk sans for de vekslede perioders religiøse og kulturelle særpræg lader fortællingen om slotskirkens ejendommelige skæbne fremtræde på så harmonisk vis, at kirkebygningens og sognenes historie ikke opløses i usammenhængende fragmenter, mens kirke- og kulturhistoriens almene problemer får liv ved at genspejles i de lokalhistoriske enkeltheder.

P. G. LINDHARDT

Standerborrig-Slot
of 1686.

Skanderborg Slotskirke

Skanderborg Slotskirke

AF POUL JØRGENSEN

Slot og kirke
Kirke og sogn

GREVAS FORLAG

Forord

I anledning af Skanderborg slotskirkes 400 års jubilæum udsendes dette bidrag til kirkens historie. Fra forskellige arkiver er nyt stof fremdraget til belysning af såvel slottets som sognets historie.

Det har været en spændende opgave at følge den kirkelige og kulturelle udvikling fra det samfund, der voksede op omkring Frederik II's kongeslot til vor tids Skanderborg. Som milepæle på vejen fra kongens kirke til folkets kirke står pietismen, oplysningstiden og vækkelsesbevægelsen. Her er forudsætningen for den demokratiseringsproces af kirkens styrelse, der indledtes ved dette århundredes begyndelse, og som har fået fornyet aktualitet under ændrede kommunale ordninger.

Skønt bogen hovedsagelig er bygget op på lokalhistorisk stof, giver den et billede af hovedlinjerne i Danmarks kirkehistorie fra reformationen til vor tid.

Af hensyn til fremtidigt arbejde med Skanderborgs historie er bogen forsynet med et omfattende noteapparat. En liste over fremmedord og gamle danske ord findes bagest i bogen.

En bevilling fra Det humanistiske Forskningsråd samt en kortere orlov har muliggjort gennemførelsen af de nødvendige arkivstudier. Tilskud fra Kaj Munks Mindefond, Grumstrups legat og Skanderborg Banks Jubilæumsfond samt fra Skanderborg byråd, sparekassen Østjylland, Andelsbanken og Handelsbanken, alle Skanderborg, har muliggjort udgivelsen.

For velvillig støtte takker jeg endvidere Rigsarkivet, Landsarkivet i Viborg, Det Kongelige Bibliotek og Skanderborg Bibliotek samt fotograf Poul Petersen, Århus, der har ydet et væsentligt bidrag ved bogens tilrettelæggelse.

Skanderborg i juli 1972

Poul Jørgensen

Udgivet af Slotskirkens
Menighedsråd i anledning af
kirkens 400 års jubilæum

Skrift: Linotype Baskerville

Tryk: Ravnsbjerg Tryk

Bind: Chr. Hendriksen & Søn, Skive

Den middelalderlige borg

Valdemar bygger borg

Der foreligger ingen sikre vidnesbyrd om den ældste bebyggelse på slotsholmen i Skanderborg sø. Sognepræsten i Fruering magister Hans Lønborg, meddeler ganske vist i 1727 (1), at „det gamle Slot, som vende mod Dyr-Haugen, haver Valdemar I ladet bygge, og begyndtis der paa 1171“. Forfatteren angiver imidlertid ikke sin kilde – og med god grund – for om den ældste borgs tilblivelse tier samtidige skrifter.

Bygningerne er forlængst revet ned og kendes kun fra gamle stik, der viser det middelalderlige fæstningstårn sammenbygget med renæssancens kongeslot, mens borgens facade aldrig er afbilledet. Til alt held er grundplanen bevaret, og med den i hånd vil arkæologerne måske kunne finde store dele af borgens fundamenter, muligvis også hist og her en del af dens murværk.

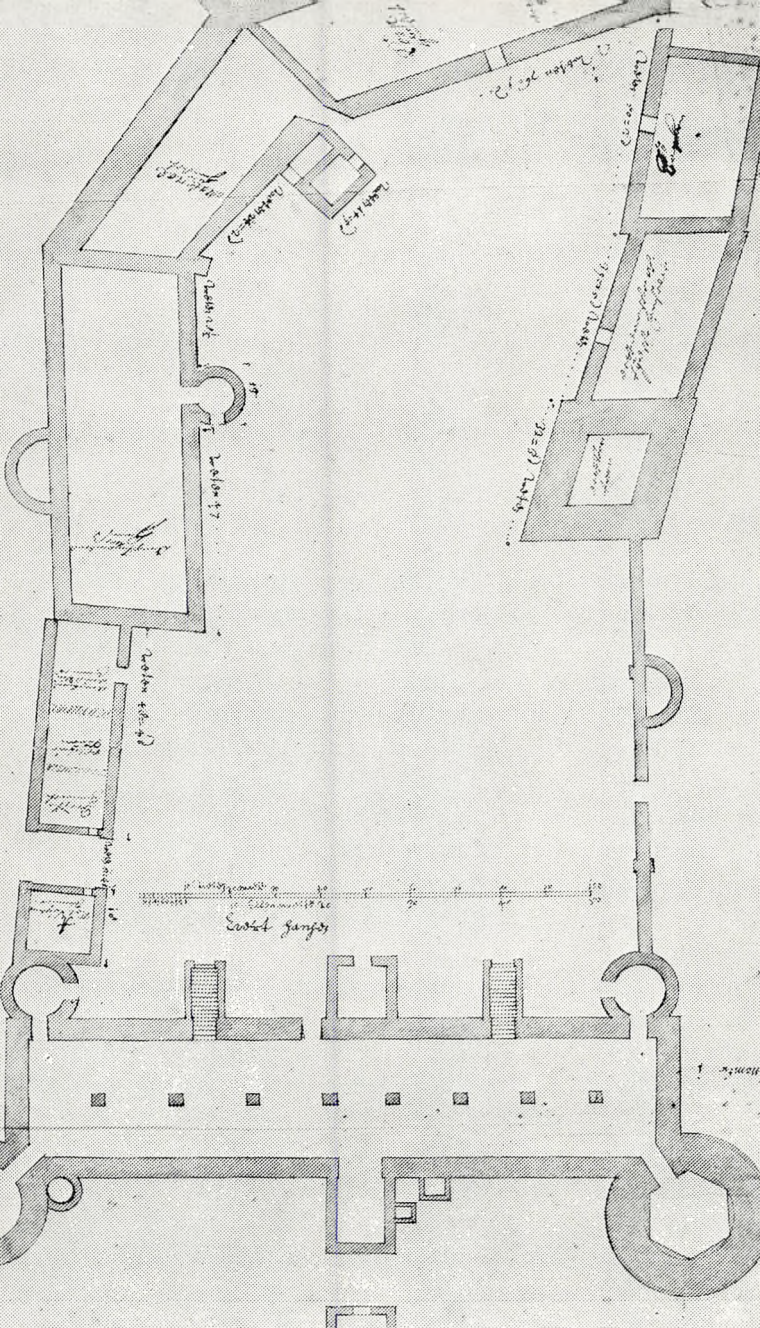
Desværre har arkæologerne ikke hidtil vist slotsholmen synderlig interesse, idet der kun er foretaget få og ret tilfældige prøvegravninger i det gamle borgterræn. Skønt dette i perioden fra 1722 til 1841 har været udsat for store omvæltninger (2), skulle det være mærkeligt, om det ikke stadig rummer vidnesbyrd om den oprindelige bebyggelse.

Den ældst kendte bebyggelse er Det hvide Tårn med tilhørende ringmur på

bankens vestlige og sydlige skråning. Disse bygningsværkers beliggenhed kendes fra adskillige gamle tegninger af slottet, hvoraf den pålideligste utvivlsomt er Ewert Janssens (3) opmålingstegning fra 1669. På grundlag af en mindre prøvegravning i 1899 formoder Hugo Mathiesen, at tårnets 5 alen tykke mure er bygget af frådsten, og at der under det højtliggende terræn antagelig gemmer sig store levninger af tårnet med tilstødende fæstningsmure (4).

Ved en undersøgelse i 1924 udgravede C. M. Schmidt et areal på et par m² i kanten af plænen og fandt betydelige rester af tårnets søndre mur 1 à 2 spadestik under grønsværen. Han meddeler (5), at murkærnen er en art kalkbeton: murbrokker i rigelig kalkmørtel. Desuden fandtes mange løstliggende munkestensbrokker og ikke få brudstykker af frådsten, hvorfor han antager, at munkesten blandet med frådsten er blevet anvendt ved tårnets opførelse.

Hvis Hugo Mathiesens antagelse er rigtig, kan dateringen af tårnet til 1171 næppe være korrekt. Kongen har ikke været fattigere end munkene i Øm, der samtidig byggede kloster, kirke og hospital af teglsten, der var af så fortræffelig en kvalitet, at de 400 år senere kunne nedbrydes og transporteres til Skanderborg og anvendes

Den hollandske arkitekt Ewert Janssen udarbejdede i 1668–69 et projekt til ombygning af Skanderborg slot. Hans opmålingstegning viser Det hvide Tårn, kancelliet, køkkenet og borgstuen (tegningens højre side). Øverst på ringmurens inderside det gamle køkken, kornhuset og materialhuset. Derefter i tegningens venstre side amtmandens hus, en mindre bygning med bl. a. oldfruens stue, indkørslen til slotsgården og slotsfogedens kammer. Nederst kælderplan af Frederik II's slot.

Slotskirken set fra slotsbanken. Træet i forgrunden står på ringmurens inderside, hvor kornhuset lå.

til Frederik II's byggeri på slottet, hvor de endnu den dag i dag udgør hovedparten af kirkens murværk. På et tidspunkt hvor det for Valdemar var af betydning at demonstrere sin magt i Jylland, ville det være utænkeligt, om ikke hans byggeri i Skanderborg kunne stå mål med munkenes i Øm. Sandsynligheden taler for, at

Det hvide Tårn har stået færdigt, da man omkring 1150 begyndte at anvende brændte teglsten. Måske er det så blevet istandsat i forbindelse med Valdemars formodede byggeri i 1171, hvor der på inder-siden af den ringmur, der må have hørt med til Det hvide Tårn, muligvis er blevet opført nogle nye bygninger.

Sådanne forandringer af et gammelt fæstningsanlæg er kendt andre steder fra og er tillige velbegrundede. Selve fæstningstårnet var velegnet som forsvarsanlæg, men til gengæld dårligt egnet som bolig. Skønt det udefra imponerede ved sin størrelse, ca. 12 x 12 m, var pladsen indvendig særdeles beskednen, formentlig 6 x 6 m. Adgangen til tårnet var af hensyn til dets forsvarsevne anbragt i 1. sals højde. Dets underjordiske kælder, hvortil der kun var adgang gennem en lem i stueetagens gulv, tjente som fængsel. Det er umuligt at danne sig et indtryk af, hvordan de fire stokværk oprindeligt har været indrettet, men fra senere tid vides, at der i tårnets øverste etage var anbragt et tårnur samt Svend Feldings klokke.

Da alle samtidige kilder tier om Valdemars byggeri, og eventuelle rester er skjult under grønsværen, må man lade sig nøje med disse antydninger af, hvordan den oprindelige bebyggelse har været. Tilbage er kun at spørge, om kongen kunne have nogen særlig årsag til at foretage et omfattende byggeri i Nørrejylland på det tids-

punkt, hvor han var i færd med det imponerende bygningsværk, den 4 km lange, 2 m brede og 6–7 m høje teglstensmur ved Dannevirke, som skulle forsvare landet mod fjender fra syd. Var der også fjender i landet, som kongen måtte sikre sig imod? Den årelange strid med kirken var netop afsluttet og forliget beseglet ved Kirkefesten i Ringsted 1170, hvor den hjemvendte ærkebiskop Eskil havde helgenkronet Valdemars far Knud Lavard og kronet og salvet hans søn Knud.

Hermed var arvekongedømmet med kirkens velsignelse indført i Danmark. Tronfølgen var sikret ved kirkens autoritet. Kåringen af kongen på tinge var herefter en forms sag. Fra at have været et valgrige, hvor folket på tinge kårede en konge, var Danmark blevet et arverige. Kun én havde noget at indvende herimod og afslog derfor at aflægge troskabseden, nemlig prins Buris i Jylland, der som sønnesøn af Svend Estridsen måske kunne have gjort sig håb om at blive kåret til konge. Nu blev det i stedet til fangenskab på Søborg slot, hvor han menes at være død. Fra ham havde

Valdemar altså intet at frygte. Det havde han til gengæld fra den indflydelsesrige, jyske Thrugotsen-slægt, der støttede et oprør mod kongen i 1170-erne. Det er derfor ikke usandsynligt, at Valdemar den Store virkelig havde brug for at styrke sin position i Nørrejylland.

Måske er det sikreste vidnesbyrd om Valdemars forbindelse med Skanderborg de kirkepolitiske kalkmalerier på Skanderup kirkes nordvæg. Her skildres striden mellem Peter og Simon troldmand, der resulterer i Simons ynkelige nederlag og død.

På Peters befaling og Pauli bøn må djævelen slippe den flyvende Simon Troldmand, der styrter ned og brækker halsen. Kalkmaleri fra 1170'erne på Skanderup kirkes nordvæg.

Fra hans navn er begrebet simoni opstået. Han prøvede ifølge den bibelske beretning at erhverve Helligåndens gave for penge (6). Siden blev udtrykket simoni brugt som betegnelse for at opnå gejstligt embede fra konge eller herremand udenom kirken. Herimod kæmpede kirken hårdnakket. Ærkebiskop Eskils landflygtighed skyldtes netop Valdemars indblanding i besættelse af bispeembederne. Da billederne i Skanderup er malet umiddelbart efter forsoningen mellem kongen og ærkebiskoppen ved Kirkefesten i Ringsted, er

det ikke usandsynligt, at disse billeder kan opfattes som et vidnesbyrd om tingenes nye tilstand, der bl.a. er udtrykt i pavens brev til Valdemar med påmindelsen om „at forblive fast og urokkelig i ærefrygt for den salige Peter og os . . . og sikre kirkens rettigheder og besiddelser“. (7)

Det forekommer derimod usandsynligt, at disse billeder skulle være malet i en tilfældig jysk landsbykirke – men i høj grad velbegrundet, såfremt Skanderborg var Valdemars jyske residens og Skanderup kirke dermed kongens sognekirke. Et fingerpeg om, at det virkelig har været tilfældet, er den omstændighed, at man ved Skanderup kirkes restaurering i 1961-64 fandt spor, der kunne tyde på, at der i kirkens romanske frådstenstårn har været en herremands- eller kongeloge. (8)

Tragiske hændelser i tilknytning til Skanderborg

Skanderborgs betydning som kongeborg i middelalderen fremgår tydeligt af, at folkevisen ofte henlægger tragiske begivenheder i kongeslægstens liv til borgen i Skanderborg. Som historisk kilde er folkevisen næppe den mest pålidelige, men alligevel er der god grund til at lytte til dens tale.

I Dagmar-visen fortælles, at dronningen ligger syg i Ribe, mens kongen opholder sig på Skanderborg. „En liden smådreng“ Karl af Rise, bliver sendt af sted for at underrette Valdemar Sejr om dronningens alvorlige sygdom. Da han modtager budskabet, slår han sit tavlebord sammen og udbryder:

*Forbyde det Gud Fader ud i Himmerig,
at Dagmar skulle dø så unge,*

hvorefter han kaster sig på hesten.

*Der han red af Skanderborg,
da fulgte ham hundred svende,*

*dér han kom til Ribe,
da var han mand alene.
Ud i Ringsted hviles dronning
Dagmar.*

Også det sidste kongemord i Danmark, drabet af Erik Klipping i Finderup lade 1286, har ifølge folkevisen tilknytning til Skanderborg. I dette tilfælde er det dronningen, der sammen med den 12-årige tronfølger Erik Menved opholder sig på Skanderborg. Efter mordet siger Marsk Stig til sine medsammensvorne:

*Og vi ville ride til Skanderborg
dronningen ville vi gæste.*

Men den 12-årige tronfølger svarer ham fra borgens tårn:

*Forvist skal du af landet fly
om jeg skal tronen klæde.*

De historiske oplysninger, som viserne om Erik Klippings drab giver, er dog i høj

Mindsten for Niels Ebbesen på Mindet, Skanderborg.

grad usikre, idet folkevisen her er gået i den politiske propagandas tjeneste.

På Skanderborg tilbragte den gældbundne konge Kristoffer II sine sidste år som konge sammen med sønnen Erik. Hele Danmark øst for Storebælt havde han pantsat til grev Johan af Plön mod, at afdragene blev betalt af de jyske skatter, mens grev Gerhard af Holsten havde anerkendt hans kongetitel mod, at han blev udnævnt til hertug af Fyn. I de omtrent to år, Kristoffer opholdt sig på Skanderborg, plagede han egnens talrige klostre. Hvor skulle den forarmede konge ellers skaffe sig de fornødne midler til livets opretholdelse.

Efter at såvel Kristoffer som hans søn Erik var døde, var Skanderborgs retmæssige ejer, grev Johan af Plön (9). Under et mislykket forsøg på at befri Skanderborg faldt Niels Ebbesen den 2. november 1340 og med ham over 2000 mand, da be-

sætningen på den belejrede borg fik undsætning af grev Gerhards søn, Jern-Henrik.

Hvornår det lykkedes Valdemar Atterdag at indfri Skanderborg, fremgår ikke ganske klart, men i august 1348 er han på Skanderborg, hvorfra han giver borgerne i København tilladelse til købmandsskab i Dragør (10).

I de følgende par hundrede år synes Skanderborg ikke at have haft betydning som kongeslot. Af interesse for kirkehistorien er imidlertid, at Jens Nielssøn, præst på Skanderborg, er indført som vidne på Tyrsting ting i 1425 (11). Det lader sig dog ikke på dette grundlag afgøre, om slottet har haft egen præst, eventuelt egen kirke. Usandsynligt forekommer det ikke, at en så betydelig borg kan have haft en kirke eller et borgkapel, sådan som det kendes fra mange såvel danske som tyske middelalderborge (12).

Udsigt fra slotskirkens tårn.

Slot og kirke

Reformationstiden

Rigshofmester Mogens Gjõe

Med reformationens komme til Danmark drages Skanderborg frem af glemselen. I 1516 bliver rigshofmesteren Mogens Gjõe lensmand på borgen. Han hørte til Christian II's nærmeste rådgivere.

Hans betroede stilling i forholdet til kongen fremgår med al tydelighed af den omstændighed, at han i 1514 sendes til Nederlandene for på kongens vegne at fri til prinsesse Elisabeth. Da frierfærden får et gunstigt forløb, forrettes vielsen i Brüssel, hvor bruden giver sit ja til den kongelige vikar. Gæstebud, turnering og dans varer til klokken to nat, da bruden føres til brudesengen. Lidt efter følger „brudgommen“ og efter at „der er gjort en ringe blottelse i hans klæder“, lægges han ved siden af hende. Efter en kort dvælen føres han igen ind i salen. Det egentlige bryllup fandt først sted året efter på grund af brudens ungdom. Hun var kun 13 år.

Under den jyske adels oprør mod kongen forbliver Mogens Gjõe ham tro. Først da han erfarer, at mor Sigbrit skal have sagt om ham, at han spiller hr. konge i Nørrejylland, opsiger han kongen huldskab og troskab og slutter sig helt til den nye konge, Frederik I, som ofte lader gå bud til Skanderborg for at høre rigshofmesterens råd. Det er næppe overdrevent, når der er blevet sagt om ham, at han hav-

de en indflydelse som ingen anden i reformationstidens politiske og kirkelige kamp.

Allerede i 1526 slutter Mogens Gjõe sig helt til den nye bevægelse. Poul Helgesen er stærkt ophidset over, at han dette år sammen med kongen tillader sig at trodse kirkens orden ved at spise kød på en fredag. Samme år nyder han på Skanderborg nadveren under begge skikkelser. Her havde han ansat en luthersk præst, den senere vendelbobisp P. Thomesen, som huspræst. Gennem denne stod han i personlig forbindelse med Luther, hvis skrifter blev sendt ham til Skanderborg.

Fra en af hans indberetninger til kongen ved vi, at der i mange kirker i Østjylland kun blev prædiket hver 3. eller 4. søndag på grund af præstemangel. Mange præsteembeder var lagt under domkapitlerne, (som derved øgede deres formue), så der ofte kun var 2–3 præster i hvert herred.

Efter Frederik I's død i 1533 går han stærkt ind for hertug Christians valg til konge. Det lykkes ham at samle den jyske adel om hertugen, der på mødet i Ry den 4. juli 1534 bliver kåret til konge. Derefter rejser Mogens Gjõe selv til Preetz i Holsten for at ledsage hertugen til Horsens, hvor hyldningen finder sted den 18. august 1534. Efter en to-årig krig lykkes det kongen at samle riget, støttet af tropper fra

Christian II (Michel Sittow)

Dronning Elisabeth (Claus Berg)

Lensmanden på Skanderborg, Mogens Gjøe (ligsten i Voldum kirke pag. 12) friede på kongens vegne til prinsesse Elisabeth i Brüssel. Han medbragte Sittows maleri og skrev hjem: „Eders Nåde fanger en dydelig og skøn fyrstinde . . . hun kan ikke holde op med at se på Eders nådes kontrafey“.

hertugdømmerne under ledelse af Johan Rantzau. 28. juli 1536 må København overgive sig efter en langvarig belejring. Kongen kunne holde sit indtog i hovedstaden, hvor hærens befalingsmænd samledes på slottet den 11. august for at forberede statskuppet. Endnu samme nat blev de 3 bisper, der opholdt sig i København, fængslet, de øvrige fulgte snart efter. Takket være Mogens Gjøes indgriben blev de verdslige råder ikke fængslet, men de må skrive under på, at riget alene skal styres gennem verdsligt regimente, og de må sætte deres ære i pant på at hindre enhver nulevende eller fremtidig bisp i at få gejstlig eller verdslig magt og indkomst i Danmark uden kongens, rådets, adelens og folkets samtykke.

Statskuppet er – og vel ikke med urette – blevet betegnet som et groft diktatorisk overgreb. Luther billigede, at bisperne var

blevet „ausgerottet“, men han bad dog kongen holde kirkegodset samlet, for hvorledes skulle man ellers lønne præsterne. Kirken skal ikke selv vogte sit gods; det er den kristne fyrstes opgave. Kongen var altså i sin gode ret til at inddrage bispegodset, mens adelen fik lov at beholde sine rettigheder. Bønderne får pligt til at give tiende, men kun af korn og kvæg. Deres tiende deles mellem konge, kirke og præst med en tredjedel til hver. For kronen betyder det en enorm forøgelse af såvel indtægt som formue, idet krongodset bliver tredoblet. Kirkens magt er brudt, kongen bliver økonomisk uafhængig og derved styrket i forhold til adelen. Vejen til enevældens indførelse 100 år senere er banet! Skønt såvel Frederik II som Christian IV ødte formuer bort på ulykkelige krige, der kostede bønder og adel dyrt, genvandt kongemagten takket være krongodset og

tienden hurtigt en stærk økonomisk position.

Desværre vides der ikke noget om, hvordan Skanderborg så ud på Mogens Gjøs tid. Han havde fået borgen med tilliggen- de overladt på livstid mod at bygge og forbedre denne (13). Man ved ikke, hvorvidt han har overholdt aftalen om at bygge og forbedre. Men det er utænkeligt, om han ikke har ladet foretage betydelige arbejder ved borgen. Ikke alene var han nok rigets mægtigste mand, men tillige rigets største jordrot, så midler har han haft dertil – og påkrævet har det vel også været.

En lille episode fra hans tid på Skanderborg skal nævnes. Hans datter af første ægteskab, Birgitte Gjøe eller Gøye, var blevet opdraget på Ring kloster. Da hun 14 år gammel vendte hjem, ville hendes stedmoder have hende trolovet med Jesper Daa, men Birgitte sagde nej. Da trolovelsen alligevel fandt sted mod hendes vilje, nægtede hun at tage imod hans fæstegave, en halskæde, men stedmoderen hængte den om hendes hals. Tre år senere døde stedmoderen, hvorefter Birgitte sendte gaven tilbage, men hun må vente 15 år på universitetets professorers erklæring om, at tvungen trolovelse er ugyldig. Christian III griber så ind til hendes fordel, hvorefter hun ægter Herluf Trolle, som hun havde lært at kende ved hoffet. Efter hans død bosatte hun sig på Ring kloster, som hendes far havde erhvervet i 1532.

Frederik II befæster Skanderborg

Christian III efterfulgtes på tronen af sin 25-årige søn Frederik II, landsknægtekongen afløste præstekongen. Christian III havde omgivet sig med tyske, lutherske teologer, sønnens bedste selskab var tyske landsknægte, hans ideal var ridderlivet med kamp, hans lyst jagt og drikkelag.

Umiddelbart efter magtovertagelsen omgås den nye konge med planer om at skabe et stort gods kompleks omkring Øm kloster. Her bliver kongens tro mand, lensmanden på Bygholm Holger Ottesen Rosenkrantz anbragt og stedet får navneforandring til Emborg. I første omgang blev der imidlertid ikke nogen borg af det gamle kloster. Kongen tabte hurtigt interessen for stedet. Det sumpede terræn og de elendige vejforhold gjorde det uegnet som kongeborg. I stedet kaster han sin kærlighed på Frederiksborg, hvor lensmanden Herluf Trolle får befaling om at foretage nybyggeri.

Skanderborg var dog ikke gået i glemmebogen. I foråret 1560 opholder kongen sig nogen tid på den gamle borg. Det følgende år bliver Holger Rosenkrantz lensmand på Skanderborg. Dermed tager udviklingen fart. Den 15. oktober 1561 udgår der befaling (14) til lensmanden, at „da kongen vil bygge og befæste Skanderborg, skal han lade Emborg kirke med søvnhus, omgang og andre unyttige huse nedrive og anvende sten, tømmer og andet derfra til bygningen på Skanderborg“.

Nedrivningen af det gamle klosterhospital må have fundet sted i løbet af vinteren, for det følgende år er byggeriet på Skanderborg i fuld gang. I april 1562 er der brug for tømmer. Chr. Munk skal derfor skaffe Holger Rosenkrantz 80 tylvter savdeler og 600 lægter. Samme efterår udgår der tilsigelse (15) til samtlige murermestre og kalkslagere i Ribe, Vejle, Horsens og Århus om straks på foråret at møde på Skanderborg, da kongen vil lade den påbegyndte bygning på slottet gøre færdig til sommer. To dage senere (16) får lensmanden på Silkeborg Hans Johannsen at vide, at han skal anvise tømmer i kronens skove i Silkeborg len, da der vil medgå meget bygningstømmer til bygningen af slottet. Skulle Silkeborg ikke kunne levere tilstrækkeligt, må Holger Rosenkrantz lade

Frederik II,
malet af
Jens Knier 1581
(Det national-
historiske Museum
på Frederiksborg).

hugge det nødvendige i Skanderborgs skove. Under det omfattende byggeri i sommeren 1563 ser det ud til, at murstenene er sluppet op. Ikke mindre end tre lensmænd skal nemlig lade brænde så mange mursten som muligt og sende dem med vogne til Skanderborg, da kongen igen til foråret vil tage fat på bygningen der (17). Den omstændighed, at der ikke rekvireres tagsten, kunne tyde på, at der har været nok brugbare gamle tagsten fra Øm kloster. – Formentlig er byggeriet dog standset i 1563, for da får kongen nok at tænke på og bruge pengene til. Den længe ventede og ønskede krig med Sverige var begyndt.

Spørgsmålet er så, hvor langt man nåede i Skanderborg, inden krigen for alvor lagde beslag på såvel mandskab som penge. Herpå har dr. phil. O. Norn givet svar (18). Han påviser, at den bevarede del af bygningen, bortset fra den nye, nordre gavl, hviler på en sokkel af romanske granitkvadre, som må stamme fra Øm kloster (19). Det må derfor antages, at hele den nye hovedfløj i en længde af ca. 47 m har været opført af materialer fra Øm kloster. Bygningens højde lader sig også fastslå, idet der fire murskifter under den nuværende gesims, svarende til det oprindelige bjælkelag over stueetagen, skiftes fra polsk skiftegang til krydsskifte. Det samme gør sig gældende på kirketårnet, hvor man yderligere bemærker, at der ved fortsættelsen af byggeriet er anvendt mursten af en anden farve. I første omgang måtte man altså afslutte byggeriet omtrent i den højde, hvori kirken nu står.

Af særlig interesse er de to runddele, der flankerede slottet. Den nedrevne nordøstre havde en murtykkelse på 2,5 m, den bevarede sydøstre (nuværende kirketårn) har kun 1,9 m tykke mure. Begge var forsynet med små dobbeltmigede vinduer, anbragt i tårnets sokkel; oprindeligt har de skullet tjene som skydeskår. Der kan altså

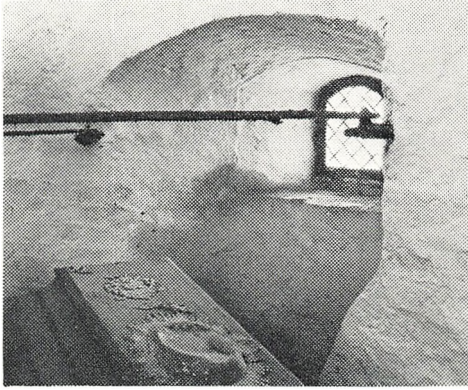
ikke være tvivl om, at Frederik II ved opførelsen af den nye østfløj har villet forstærke slottets forsvarsevne. Dette kunne også anses for en nødvendig sikkerhedsforanstaltning af en konge, hvis lyst var at føre krig, og som under byggeriet stod midt i det store opgør med arvefjenden Sverige. Det fremgår tydeligt, at byggeriet helt har været indstillet under krigen.

Men forinden havde kongen også nået sit mål: at ombygge den gamle borg til en moderne fæstning. Borgens østside, der havde ligget åben, var nu dækket af den nye kongefløj, flankeret af de to tårne. En nyopført ringmur lukkede mod nord mellem det nye nordøstre tårn og Det hvide Tårn, der stod i gårdens nordvestre hjørne. Herfra var borggården i vest og syd lukket af den gamle borg og lensmandsfløjen.

Under krigen rekvireres der ingen byggematerialer, til gengæld går der stadig bud til Skanderborg len efter forsyninger til flåden og hæren, og i 1565 udskrives

Romansk sokkelsten med rundstav, hulkehl og skråkant. Afsløbsrende udhugget i granit.

Skydeskår i Pultzernes kapel i tårnkælderen.

400 mand fra Skanderborg len (20). Samme sommer bestilles der 80 læster kavrigsbrød (21) og senere på året 2 tdr. velgennembagt kavrigsbrød af størrelse som en lempelig tallerken (22). I august sendes der 200 slagtestude til København til orlogsskibene (23). Det følgende år lyder ordren til Skanderborg (24) om at levere 20 læster brød, 40 læster øl, 10 læster gryd og 400 sider flæsk til Halmstad.

Krigen blev ikke den letkøbte sejr, som den unge konge havde drømt om. Den trak i langdrag og medførte ikke alene uhyre udgifter, men også store lidelser for hæren og savn af dagligt brød, selv for landets bønder. Sjællands biskop Hans Albertsøn giver i 1566 udtryk for krigens tunge byrde i salmen: *Jeg ved en urt* (nr. 744 i Den danske Salmebog, optaget første gang i Hans Thomissøns Salmebog 1569), hvori omtales de mange,

*som mistet har både glæde og lyst,
gods, penning, venner og ære,
og fanger igen så liden trøst,
om Gud ikke med os vil være.*

*O nådige Gud, som er mægtig og viis
og alle ting haver i hænde,
afvend det store tugtens ris,
som hænger over disse lande!
Giv du vor konning lykke og mod,
hans fjender at overvinde,
at Danmarks rige må komme på fod,
og folket sig ret besinde!*

Frederik II's længsel efter Skanderborg

I november 1569 fejrede kongen sin sidste triumf som feltherre. Under hans personlige ledelse var det lykkedes at generobre fæstningen Varberg, men to af hans dygtigste feltherrer, Daniel Rantzau og Franz Brockenhuus, var faldet. Rigsrådet forlangte, at kongen skulle vende hjem. Selv ønskede han at fortsætte krigen og fremtvinge en afgørelse. Men penge kunne ikke skaffes – og uden sold ville soldaterne ikke kæmpe.

Mere end 5 millioner daler havde krigen kostet i penge, heraf alene de 4 til hæren. Kongen selv var forarmet. Han tager Peder Oxen med ind på sit eget kammer på Københavns slot og viser ham, at han selv kun har 1500 daler og „noget ringe guld“. Alt sølvtøj på de kongelige slotte var forlængst omsmeltet til penge. Kreditorerne kræver renter og afdrag. Selv finansgeniet Peder Oxen kan ikke fremtrylle de nødvendige midler til fortsættelse af krigen. Man må optage fredsforhandlinger.

I den situation går kongens tanker i retning af at abdicere. Træt af krigen, men dog stolt over den vundne sejr, fornærmet på rigsrådet, der ikke tillader kongen selv at vinde den endelige og afgørende sejr, ked af vrøvlet med de gamle mænd, kansleren Johan Friis og rigshofmesteren Peder Oxen, der har den reelle magt, overvejer kongen at frasiage sig tronen. Han drømmer om en tilværelse som godsbesidder, hvor dagene kan bruges til jagt og aftenerne til drikkelag med gode venner. Måske skulle kongen også gifte sig. Hans ungdomselskede Anna Hardenberg, adelsdamen fra enkedronningens kammer, er påny i hans tanker. Nytårsdag 1570 sidder kongen på Frederiksborg. De tunge tanker, der i de sidste måneder har plaget ham, er ved at få magt over hans sind. Re-

sultatet af den kongelige nytårsstatus bliver et brev til råderne i København, hvori kongen gør rede for sit syn på krigen, og sin skuffelse over at være blevet svigtet af den kreds af officerer, han havde stølet på. Han fralægger sig ansvaret såvel for krigen som dens langvarighed. Havde rådet ladet kongen bestemme, ville sejren forlængst være vundet. Selv har kongen ikke flere penge. Enhver, der har lyst, kan få lov at kigge i kongens kammer og få kistebunden at se. Han er nu „så aldeles forblottet“, at han ikke engang kan skænke en fattig, tro tjener et halvt eller helt hundrede daler, og da rigets tilstand er ligeså slet, kan kongen ikke længer se nogen udvej og erklærer som sin „endelige og udtrykkelige mening“, at det vil „falde Os mere end besværligt, Vort regimente og Kongelige regering længer at forestå“, medmindre rådet og riget vil komme ham til undsætning. Brevet slutter: „Såfremt dette ikke sker, kan Vi ikke andet end vor Kongelige regering hermed aftræde“.

Kongens brev blev behandlet af rigsrådet på mødet den 8. januar 1570. Resultatet af rådets forhandling bliver et brev, som overrækkes kongen af de to rigsråder, han sætter størst pris på, Peder Bille og Holger Rosenkrantz, og hvori det hedder, at de „med allersomstørste besværlig bekymrelse har formærket og forstået kongens beslutning“, men de beder kongen opgive tid og sted for en forhandling, så de i fællesskab kan finde midler for at fuldføre krigen, „til den må tage en behagelig ende“. – Mere kom der ikke ud af affæren, som forøvrigt aldrig omtales siden.

Når den omtales her, skyldes det, at kongen utvivlsomt under sine planer om at abdicere og trække sig tilbage til en roligere tilværelse har haft Skanderborg i sine tanker. Her stod den forholdsvis nye kongeborg, der ville være velegnet som bolig. Her var der mulighed for at gå på jagt

i de vidtstrakte skove. Og endelig, her kunne kongen være i fred for Peder Oxé og Johan Friis, mens kongens nære ven Holger Rosenkrantz var lensmand på slottet. Han kunne let flytte til sit slot Boller og overlade kongen Skanderborg.

Kongen vil straks lade Skanderborg sætte i stand

Forskellige dispositioner vedrørende Skanderborg antyder, at kongen realistisk har overvejet en fremtid i Skanderborg. Allerede i april 1569 lader han tolderen i Helsingør, Heinrich Mogensen (25) bestille 20 læster salt og 16.000 tagsten, sende det til Århus og derfra lade det føre til Skanderborg. Og i august og november samme år giver han lensmanden på Silkeborg Hans Johanssøn (26) befaling om at lade brænde så mange mursten som muligt ved Silkeborg og lade dem sende til Skanderborg til brug for bygningen dér. Han skal fortsætte brændingen til foråret og blive ved dermed til sommeren og efterhånden, som de bliver brændt, lade dem føre til Skanderborg, da der endnu behøves en stor mængde mursten der.

Endelig fremgår det af et brev til tolderen i Helsingør, (27) at kongen vil lade plante en have ved Skanderborg slot, hvortil han skal skaffe følgende træer, som Jacob Urtegårdsmand begærer: 20 morbærtræer, 10 figentræer, 10 hvide blommetræer, 20 moreltræer, 20 ungarske blommetræer, 20 hvide vælske kirsebærtræer, 30 pæretreer af alle slags, 30 valnøddetræer, 20 mandeltræer, 15 Johansæbletræer, 15 Johanspæretreer og 100 æbletræer af alle slags.

Skønt kongen ikke gør alvor af at abdicere, lader han byggeriet på Skanderborg fortsætte. 9. april 1570 får lensmanden på

Ålborghus, Erich Podebusk, befaling om (28) endelig at skaffe Holger Rosenkrantz de mursten, som han tidligere har lovet at sælge kongen til 5 dlr. tusindet til bygningen på Skanderborg slot. Pengene for murstenene må han kvitte i sin afgift af Ålborghus.

Når kongen fastholder ønsket om at slå sig ned i Skanderborg skyldes det ifølge hans egne ord i et brev til Birgitte Gjøe på Ring kloster (29),

at han ved den langvarige krig er kommen i stor gæld, og at han for at komme tilrette dermed må indrette sin hofholdning anderledes og vil derfor opholde sig mere end tidligere i Nørrejylland og holde hoflejr der, hvortil han ikke ved noget bekvemmere sted end Skanderborg slot, som han da også *straks vil lade sætte i stand*. Da det imidlertid vil falde de til slottet liggende bønder meget besværligt at udføre det daglige arbejde til slottet og slottets rente ikke er tilstrækkelig til kongens og hans følges underholdning, ser kongen sig nødt til at indløse Ring kloster fra hende til førstkommande 1. maj og beder hende derfor modtage pengene og afstå klosteret. Hvis kongen ikke selv ville bruge det og kunne lade det pantsat, ville han gerne unde hende fremfor nogen anden det.

Det fremgår af dette brev, at kongen nok har haft visse skruper ved at tage Ring kloster fra Birgitte Gjøe. Dels var det jo hendes barndomshjem, dels havde hun, efter at hendes mand Herluf Trolle havde sat livet til i 7-årskrigen skænket Herlufsholm bort til skole for adelens børn, hvorefter hun havde taget bopæl på Ring kloster. Men stillet overfor de barske kendsgerninger, mangel på penge såvel som arbejdskraft, må kongen lade personlige følelser vige.

At det virkelig drejer sig om mangel på penge fremgår også af, at kongen samme år må give Holger Rosenkrantz (30), der nu er statholder i Nørrejylland, pantebrev på Sct. Hans kloster i Horsens for 5.733 dlr., som han har lånt kongen. Men ikke blot kongen, også kronens bønder var fattige, så fattige, at de ikke havde råd til at

købe sædekorn, hvorfor Holger Rosenkrantz får befaling til at uddele 10–12 læster korn til lenets bønder (31).

Under sådanne økonomiske vanskeligheder kan der i 1571–72 formentlig kun have været tale om en istandsættelse af slottet, som det da også tydeligt fremgår af brevet til fru Birgitte Gjøe. Det må derfor nok bero på en misforståelse, når man hidtil har antaget, at der på dette tidspunkt var tale om det store nybyggeri, hvorved den gamle borg forhøjedes med to etager. Grunden til denne fejldatering af bygearbejdet kan være, at sandstenspladen over slottets portbygning bærer årstallet 1571 og kirkeinventaret årstallet 1572.

Hvor meget der blev bygget i 1571–72 er svært at fastslå. Formentlig har der været tale om en grundig istandsættelse af slottets hovedfløj, herunder indretning af et slotskapel i den sydøstre ende af hovedfløjen samt nyopførelse af en portbygning og stald. Portbygningen er dateret gennem sandstenspladen, der nu har sin plads over indgangen til kirken, og den nye stald (32) nævnes i et brev af 20. 11. 1572. Endelig foreligger der to kvitteringer på tilsammen 250 dlr. til kongens orgelmager, „der nu har gjort orglet på Skanderborg slot færdigt“ (33).

Imod denne opfattelse kan fremføres, at kongen i september 1571 lader tolderen i Helsingør bestille vesterpå (formentlig i Holland) 30. eller 40.000 tagsten til bygningen på slottet, og at han i april 1572 beder samme tolder sørge for, at de bestilte tagsten bliver taget ind af skibe, der skal til Århus for at købe korn. (34)

Imidlertid fandt der den 2. september 1571 en stor fest sted på slottet, og det er simpelthen utænkeligt, at denne kunne have været holdt, hvis der på dette tidspunkt havde været tale om et omfattende nybyggeri på selve slottet. Lensmanden Holger Rosenkrantz lod nemlig den pågældende dag sin søn døbe. Drengen blev

opkaldt efter kongen, der personlig var til stede som fadder i nærværelse af hele rigsrådet, hoffet og en mængde adelige.

Alt taler altså for, at der i 1571-72 kun har været tale om en modernisering af den gamle borg og slottet samt om opførelse af visse nye bygninger, der var nødvendige, når slottet skulle være kongebolig. I efteråret 1572 stod slottet da også færdig til at modtage kongen, der den 20. 11. lader meddele (35), at han „har omtrent 24 herremænd med sig, der skal have logi og underholdning i kroen og andetsteds ved slottet“. Hvad kongen i den forbindelse glemmer at meddele, og hvad han heller ikke havde taget hensyn til ved indretningen af kongeboligen, er, at han medbringer sin unge dronning. Det skal da også snart vise sig, at netop denne omstændighed får afgørende betydning for den videre udvikling af forholdene på slottet.

Kongens ægteskab

Med politiske motiver for øje havde kongen i 1560 ved gesandter ladet bejle til såvel Marie Stuart, der netop var blevet enke efter den franske konge, Frans II, som til hertuginde Christine af Lorraine. En af grundene til, at bejlerfærden mislykkedes, var nok, at de to udvalgte plejede selskabelig omgang med hinanden! Samme år havde Frederik II iøvrigt forgæves bejlet til dronning Elisabeth af England! En regerende konges ægteskab var på den tid mere et spørgsmål om de rette politiske forbindelser end om kærlighed.

Efter krigens afslutning kunne konge og rigsråd i nogen grad se bort fra politiske motiver for et ægteskab. I juli 1571 kom hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, Christian III's halvsøster, rejsende til Frederiksborg med sin 13-årige datter Sofie for at oprette ægteskabskontrakt mellem

Dronning Sofie, ungdomsportræt. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.)

kongen og dennes lille kusine. Forhandlingerne sluttede med et gunstigt resultat, og kongens kommende svigermor lovede oven i købet at få klaret kongens mellemværende med Anna Hardenberg, der hidtil havde været en hindring for kongens ægteskabelige planer. Året efter, den 20. juli 1572, kunne Peder Oxe og Holger Rosenkrantz føre den 14-årige Sofie til Frue Kirkes alter i København, hvor hun blev viet til den 40-årige konge.

En samtidig kronikør Rasmus Hanssøn Reravius (36) har i et omfattende værk skildret brylluppet. Først blev der, som skik var, når en brud kom til sit nye hjem, drukket et „velkom“. Begrebet dækkede såvel festen, hvor hun skulle møde sin nye slægt, som den fornemme pokal, hvormed hun skulle drikke gæsterne til.

Dernæst fulgte „bilageret“, hvor parret symbolsk bestiger brudesengen. I dette tilfælde så man dog bort herfra på grund af brudens unge alder, dog fandtes inventaret der:

*En seng bleff oc baaren derind
Bleff flyet oc smycket med flid og vind
Hun bleff beredt oc herlige smycket
Met statelig teppe aff gyldene stycke.*

*Der de da komme ind i den Sal
da hordis Trometer og Basune skral
Der vaar Positiff och skiont Orgueverk
Det gaff sin liud så søder oc sterk.*

Efter hjemkomsten fra Frue Kirke tog brudeparret plads på hver sin side af sengen, hvor de gennem en „orator“ udvekslede bemærkninger om ægteskabets lykke. Derefter gik de til spisesalen, hvis borde var dækket med alskens herligheder og endelig sluttede et stort bal aftenen:

*De jomfruer sprunge saa lættelig
Alt met Førster og Herrer omkring
De dantsede efter hver andre i ring ...*

De nygifte på Skanderborg slot

Kort efter brylluppet rejste kongeparret til Jylland, hvor de tog ophold på Skanderborg slot fra 8. december 1572 til slutningen af marts 1573. De skulle nu nyde de fredelige hverdage, fjernt fra hovedstadens mange pligter. Men hverdagene blev let til fest. Det viste sig hurtigt, at det slot, kongen havde ladet modernisere, slet ikke kunne tilfredsstille de krav, som de kongelige pligter medførte. Nu kunne kongen ikke nøjes med at modtage adelsmændene, også de adelige damer fulgte med på gæsteri. Som tidligere nævnt havde kongeparret ved deres ankomst til Skanderborg følge af 24 herremænd. Når dertil regnes adelsdamer og tjenerskab, har det været en anelig flok, der holdt indtog på slotsholmen. Der var da heller ikke plads til alle. Allerede den 18. december klager kongens hofmænd over (37), at de bøn-

der, hos hvem de skulle have deres underholdning, tager sig for godt betalt. Kongen fastsatte så følgende takst: Hofmændene skal for øl og mad til nødtørft give deres værter 1 dlr. for hver enkelt person om ugen, men vil de drikke noget mellem måltiderne, skal der betales særskilt. For hø og strøelse til en hest skal der for en nat betales 1½ sk. og for hver tønde havre 1½ mark.

Men også kronens bønder i Illerup, der nu er lagt til slottet, klager og opnår, at de, ligesom andre ugedagsmænd i birket, må være fri for at svare gæsteri, fodernød, landgilved og brændesvin til slottet. (38)

Til Peder Oxe skriver kongen den 20. december, at det i høj grad har undret ham, at han endnu ikke har fået noget svar på sin skrivelse til ham om at sende en rentemester eller renteskriver herover med penge for at varetage kongens udgifter. Det befales ham derfor enten selv at komme eller at sende en anden med de nødvendige penge og med ordre til at besørge udgifterne, da det er kongen altfor besværligt selv at gøre det og at betale alt sådant af sit eget skrin.

Det fremgår tydeligt af de bevarede breve, at kongen havde nok at se til, og at dagene ikke udelukkende blev anvendt til jagt og fester. Næppe er julefestlighederne overstået, før kongen og dronningen har planerne færdige for en betydelig udvidelse af slottet. Den 9. januar 1573 meddeler kongen, at han vil bygge mere på slottet, og bestiller i den anledning alle de vognskud, der kan fås i København og Helsingør og så meget stangjern som muligt. Vognskud er knastfrit egetræ, altså materiale, der skal bruges i slottets hovedfløj. Desuden giver kongen befaling til håndværkerne Hans von Antuerpen, Mattis Kromhalz og Hans maler med dennes svende at møde her hos kongen førstkomende midfaste og rette sig efter kongens ordre. (39)

Kronborg slots hovedportal, oprindelig bestilt til Skanderborg slot 1573 hos Giert van Grønningen.

En mærkelig stor bygning på Skanderborg slot

At kongeparret har haft vidtgående planer for slottets ombygning, fremgår senere på måneden (40), hvor han meddeler Peder Oxe, at han vil lade udføre et arbejde her ved slottet og med det første have det færdigt. Han skal derfor straks hidsende 200 bådsmand, gode, føre, unge karle, 3 eller 4 højbådsmand og de 2 skipper Lauritz og Peder Hallantzfar, som var på Frederiksborg, da kongen sidst lod arbejde dér. Fra Tøjhuset skal han udtage de nødvendige jernskovle, spader og hakker og give skipperne dem med herover. Skipperne selv beordres til at tage bolte og regimente med sig, for at de kan straffe dem, der er modvillige og bedrive skalkhed. Endelig skal Frerich teltmager komme og medbringe 2 af kongens staldtelte fra Frederiksborg.

Formentlig har kongen og dronningen selv udarbejdet planerne for slottets ombygning. På grund af rigets fattigdom var der næppe nogen arkitekt knyttet til arbejdet. Fra andre byggerier ved vi, at udenlandske arkitekter, i reglen hollandske, fik store byggeopgaver såvel for konger som adel. Muligvis kan Giert van Grønningen, borger i Århus, hvem kongen har taget i sin tjeneste til noget arbejde (41), have været kongen behjælpelig med byggeforberedelserne. Det vides med sikkerhed, at den pragtfulde hovedportal, som han afleverede til Kronborg i 1576, oprindelig var bestilt til Skanderborg. (42)

I hvert fald finder der betydelige materialebestillinger sted umiddelbart efter hans ansættelse. Jørgen Løcke, lensmand i Mariager, sælger kongen 100.000 mursten,

og hertug Hans den Ældre forærer kongen 300.000 mursten og alle dem, han derudover har i forråd, til den bygning, kongen til sommer vil opføre på Skanderborg slot (43). Peder Oxe skal derfor lade nogle lempelige skibe gøre i stand, så de, så snart vandet bliver åbent, kan løbe til Haderslev for at indtage stenene og føre dem til Århus. Foræringen har nok ikke været helt gratis, for til gengæld har kongen „solgt“ hertugen Refsgård gods.

At det har drejet sig om et betydeligt arbejde, fremgår også af et brev til Hans Johansen, lensmand på Silkeborg (44), hvori det meddeles, at da kongen vil foretage en *mærkelig stor bygning* på Skanderborg slot, og det vil falde slottets bønder besværligt uden hjælp at udføre dette arbejde og den daglige trældom det vil medføre, vil kongen til 1. maj lægge Silkeborg slot ind under Skanderborg. Dette efterfølges 8. marts af en befaling til alle jordegne bønder, kronbønder og andre, som tjene til Skanderborg, herefter årlig at gøre ægt og arbejde til slottet, så ofte lensmanden tilsiger dem, såfremt de ikke vil tiltales for ulydighed og straffes efter recessen. Selv undersåtterne i Ry tilsiges til i de kommende 4 år at gøre arbejde på slottet ligesom andre af slottets tjenere. Til gengæld slipper de så i samme tidsrum for at svare landgilde.

Holger Rosenkrantz afløses den 1. april af Claus Glambeck som lensmand. Ved denne ændring frigøres lensmandsfløjen, hvor Rosenkrantz havde boet, så også den kan drages ind i det omfattende byggeri. Claus Glambeck begynder en stor oprydning og sender de mange gamle klæder, dyner, sengeklæder og lagner, som ikke mere bruges, til de fattiges hospital i Randers (45).

Endelig får Peder Oxe ordre til snarest at hidsende det jern, han har bestilt til kongen i Lybæk og Danzig, samt 200 af de bjælker, som ligger i Tønsberg len. (46)

Såvel den store mængde byggemateriale, dettes art, som den talrige arbejdsstyrke, der står parat, lader ane, at det drejer sig om et omfattende byggeri, der skal hurtigt fra hånden. I den forbindelse spiller vandkunsten, som mester Giert fremstiller, og dermed slottets vandforsyning en afgørende rolle. Kongen rykker gentagne gange for de 3.000 render, han har ladet bestille på Gotland, samt for de 3.000 jernbøsser og 6.000 jernringe, der skal bruges til at samle renderne med. Til sidst synes det dog, som om kongen har mistet tålmodigheden, idet han giver bønderne i Møballe og Kattrup ordre til (47) at hugge så mange elletræer der, som kunne bruges til render. Det drejede sig om et efter datidens forhold betydeligt arbejde, idet vandet skulle hentes fra Hestehaven, 2,5 km borte, og gennem render føres til slotsholmen.

I slutningen af marts forlader kongeparret Skanderborg, og derefter kan det omfattende arbejde begynde. Det meste af juni 1573 opholder kongen sig dog igen i

Ved slotskirkens vestmur står en granitstatue af en kronet løve. Har muligvis hørt til „vandkunsten“.

Skanderborg, formentlig for personligt at overvåge arbejdets igangsættelse. Hvordan det er skredet frem, ved vi intet om. I næsten et år omtales Skanderborg-byggeriet ikke i de kongelige breve. Først i foråret 1574 (48) indløber der påny rekvisitioner af byggemateriale, bl. a. på så mange tagsten som muligt. Af arbejder omtales en ny stald samt udvidelse af køkkenet. Alle-rede i maj måned meddeler kongen (49), at han vil opholde sig på slottet den kommende vinter, hvorfor der til brug for de talrige gæster skal ske en udvidelse af kroen med et bindingsværkshus, indeholdende 8 eller 9 skorstenskamre.

Det er imidlertid næppe gået helt så hurtigt med byggeriet som lovet af håndværkerne. Derom foreligger et tydeligt vidnesbyrd. Den 24. august sender kongen fra Koldinghus befaling til en række adelige damer om at møde på Skanderborg den 19. september og „drage og tilfly kamre og senge til fremmede gæster“, da kongen den 26. 9. vil lade Manderup Parsbergs bryllup afholde dér. Den 28. august er kongen imidlertid kommet til Skanderborg, hvor forholdene ikke har svaret til forventningerne. Det berammede bryllup må, angiveligt af pladshensyn, flyttes til Århusgård (50), men formentlig er der tale om en sådan forsinkelse af byggearbejdet, at slottet endnu ikke var rede til at modtage gæster.

Men den 1. oktober synes slottet dog at være så vidt færdigt, at den kongelige familie har kunnet flytte ind og blive der helt til 1. februar. Noget kunne tyde på, at det ikke var meningen, at opholdet skulle have varet så længe, for 24. oktober udsendes bestillingslister til „kongens barsel“ med befaling om at levere varerne på Koldinghus. Dér var den førstefødte prinsesse kommet til verden i 1573, så det er jo muligt, at dronningen har ønsket, at den forestående glædelige begivenhed også skulle finde sted der. Hvorfor planerne ændres

vides ikke, men den 19. december kan den lykkelige fader fra Skanderborg meddele P. Oxe, at dronningen nu er blevet forløst med en ung frøken, og at dennes kristning og dronningens kirkegang skal foregå på Skanderborg den 23. januar 1575.

Slottets indretning og møblering

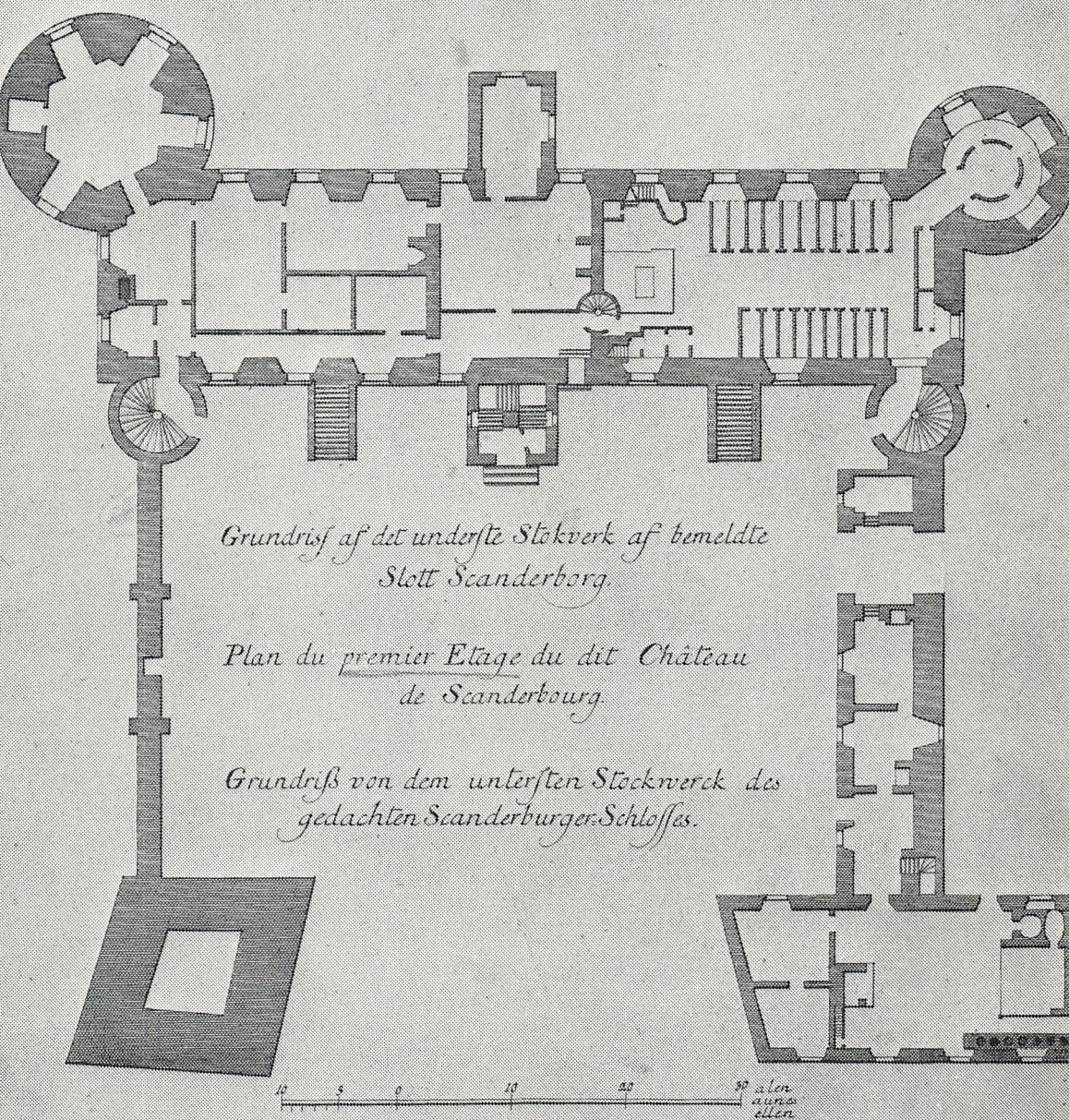
Forud for beretningen om selve dåbsfesten, der formentlig tillige var indvielsesfest for slottet, må det være naturligt at danne sig et indtryk af de store forandringer, der var sket med den gamle borg, så den nu fremtrådte som et renessanceslot.

Hovedfløjen er blevet forhøjet med 2 stokværk og forsynet med karnapper; i gården er der rejst to trappetårne. Lensmandens fløj i syd og køkkenfløjen i vest er blevet henholdsvis nybygget og restaureret, så det borgagtige præg er forsvundet. Midt i den lukkede slotsgård står mester Gierts imponerende vandkunst. Udenfor selve slotskomplekset er opført nye bygninger af forskellig art; nu danner slottet en god ramme, ikke blot om dagligt liv men også om de talrige fester, Frederik II indbyder til.

Det står ikke klart, hvordan kongen lader slottet indrette, bortset fra stueetagen, hvor kirkens placering er givet. I fortsættelse af denne var kongens røde sal og dronningens grønne sal med tilhørende sengekamre. Over kirken var slottets ridersal og i forlængelse af denne dronningens øverste sal.

Af de ialt 35 rum var en stor del sengekamre, hvis placering ikke lader sig fastslå; det samme gælder fruerstuen, rustkamrene, hofmesterindens kammer med flere.

Væggene har, bortset fra kongens røde og dronningens grønne sal, der var omdra-

Grundplan af Skanderborg slot efter Thura: Den danske Vitruvius 1749. Bemærk prædikestolen ved kirkens nordøstre vindue, kongelogen ved nordvestre. I fortsættelse af kirken er de kongelige gemakker.

get med fløj, været hvidkalkede, mens de synlige loftsbjælker synes at have været rødmaalede.

Det vil her føre for vidt at gennemgå de enkelte rum og deres møblering, skønt dette ville være muligt på grundlag af de mange bevarede inventarielister (51). (Den fyldigste er fra 1608 og er på 35 foliosider.) Kun skal det siges, at møbleringen ikke tyder på overvældende luksus. Der var, hvad der skulle bruges af borde og stole, senge og sengetøj, lysekroner og kaminer. De fleste møbler er formentlig lavet på stedet af de håndværkere, der var tilknyttet byggeriet. Dog må man have Hendrik klejnsmed fra København til at levere 4 kister med dobbelt lås (52).

Her skal kun anføres slotskappellets inventarium 1608:

Kalk og disk forgyldt på sølv.

1 messeskjorte, er gammel og meget slidt.

2 messehagler af blomstret fløj, den ene i Skanderup kirke.

2 par lysestager, det ene par i Skanderup kirke. Messeskjorte udi samme kirke.

1 ubrugeligt alterklæde af gul damask.

1 grønt fløjsalterklæde, kapper af silke.

1 alterklæde af blomstret fløj med billeder på er i Skanderup.

1 alterdug med fru Birgitte Gøies våben på, meget slidt.

Slotskapellet og dets indretning

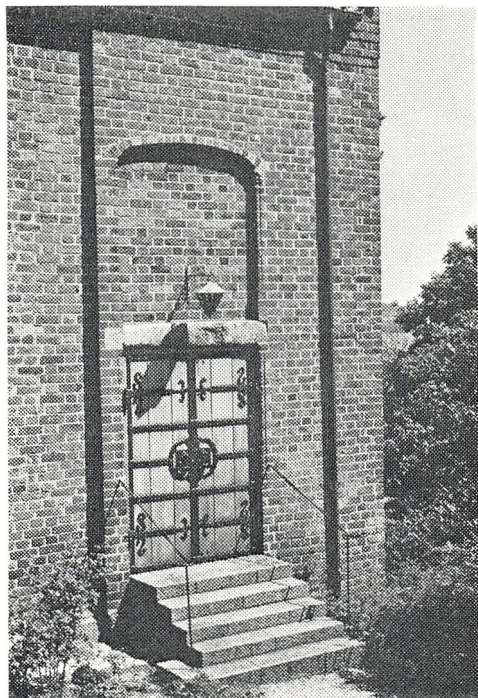
For adelen og slottets personale var adgangen til kirken gennem trappetårnet. Personalet brugte døren i stueetagen (nuværende dør til slotsbanken), mens adelen gik en etage højere op, hvor dens loger fandtes på det nuværende orgelpulpiturs plads. (Den tilmurede dørniche ses stadig over den nuværende dør.)

Kongens plads var i den modsatte ende af kirken, så nær alter og prædikestol som

muligt og med direkte forbindelse til de kongelige opholdsrum, formentlig ad en vindeltrappe, så kongen – ligesom adelen – var hævet over folket. Kongelovens placering i kirken er et udtryk for den nye tid, der var indledt med reformationen. Striden mellem konge og kirke, mellem verdsligt og gejstligt regimente, er forbi. Riget styres alene gennem det verdslige regimente, dvs. kongen og det verdslige rigsråd. Kongen er som landsfyrste herre også over kirken. Han udnævner og afskediger kirkens biskopper og provster. Kirkens og gejstlighedens politiske magt er forbi. Derfor er præsten i den lutherske kirke også flyttet fra koret ned i kirken og med ham er alterbordet placeret i selve kirkerummet. I de lutherske slotskapper findes koret ikke. Selvfølgelig kan dette skyldes arkitektoniske hensyn, da disse kapper har måttet indordne sig under det forhåndenværende slots arkitektur, men det er nok snarere et realistisk udtryk for selve kirkefornyelsen.

Det lutherske slotskapsels forbillede er slotskapellet i Torgau, som Luther selv indviede i 1544 (53). Med det som mønster byggedes der her i landet en række slotskapper. Kun tre af disse er bevaret – og heraf fungerer kun et som sognekirke, nemlig Skanderborg slotskirke. De to andre, det lidt ældre, dronning Dorotheas slotskapel i Sønderborg fra 1568-70, og det lidt yngre, Frederik II's slotskapel på Kronborg fra ca. 1575, har aldrig været sognekirker og har derved undgået de omfattende ændringer, som en kirke nødvendigvis må blive udsat for, når den skal tjene gudstjenesteligt brug. Her tænkes ikke alene på det daglige slid, som kan nødvendiggøre fornyelse af kirkens inventar, men også på skiftende modeluner, der ikke kan undgå at sætte deres præg også på en kirkebygning.

Skanderborg slotskirkes grundplan er klart i overensstemmelse med såvel Søn-

Over indgangsdøren fra slotsbanken ses den til-murede dørniche, der førte til adelens loger.

derborg som Kronborg. I det rektangulære rum er altret placeret mellem prædikestolen ved det nordøstre vindue og kongelogen ved det sydvestre. Derimod fortsættes kongelogen i Skanderborg ikke med pulpiturer, der løber hele kirkerummet rundt. Kun i kirkens sydøstre ende, af omfang omtrent som det nuværende orgelpulpitur er der indrettet loger til adelen.

I Luthers Torgauprædiken har vi begrundelsen for kongens og adelens ophøjede placering:

Vi kan ikke alle sidde enten oppe eller nede, og der må være den forskel, forordnet af Gud, at den, der er i højere stand, også sidder højere end de andre. Og det skal ikke være således, at en greve sidder over en fyrste eller en knægt over en herre. Men den høje stand har Gud givet dig, ikke for at du skal hovmode dig derover, som om du var bedre end de andre i forhold til Gud, men han har befalet dig, at du dermed tjener din næste. . . . Derfor, har du

Nordøstre kirkevindue med kantrille. Desuden udhugning i murværket af hensyn til opgangen til prædikestolen.

fået den gave fra Gud, at du er mægtigere, højere, ædlere end de andre, så betænk, at det er befalet dig at tjene andre dermed. Hvis ikke du gør det, så vid, at en stakkels hyrdedreng, som slet intet er sammenlignet med dig, for Gud og hans engle er langt større og skal ophøjes til himlen. Men du med din smukke høje ære skal forstødes til helvede. . . . Om du sidder oppe, i midten eller nederst, så gør troen alle lige; er du stolt og hovmodig i din herrestand, så tager Gud en ydmyg bondedreng og hæver ham over alle kejsere, konger og fyrster (Josef, David og Daniel). Derfor vær og bliv, hvad du er, og gør, hvad der er dig befalet og din stand fører med sig. Blandt kristne skæl ingen beklage, at han er fattig eller højer til en ringere stand. Du har dog den samme Gud og skaber, himmel og jord, den samme Kristus, den samme dåb, ja hans hele himmerige.

Ved restaureringen i 1800 mistede slotskapellet sit oprindelige præg. Kongelogen forsvandt, prædikestolen flyttedes fra den oprindelige plads ved det nordøstre vindue, hvor en udhugning i vinduesnichen endnu tydeligt angiver dens placering, til

over alteret – og samtidig ombyggedes alterpartiet stærkt. – En del af det oprindelige kirkeinventar er dog bevaret, ikke af pietet, men af sparsommelighedsgrunde. I de to øverste pulpiturer findes dele af kongeløgens fornemme arkadefyldinger, der formentlig har været udsmykket med de 7 dyder, hvoraf nu kun to er tilbage. Prædikestolen, hvis dør bærer årstallet 1572, er i kraftfuld højrenæssance. Den deles i felter af fint proportionerede korinthiske søjler, kranset af bladranker. De runde fyldinger afsluttes af friser med tandsnit og æggestav.

Alt træværket var oprindelig malet perlegråt og stafferet med guld, blå, rødt og grønt. (54)

Den besøgende vil ikke kunne undgå at hæfte sig ved stoleværket, der desværre har været udsat for en meget hårdhændet fornyelse i forbindelse med kirkens restaurering 1942–49. Heldigvis er de smukke heraldiske stolestadsgavle med rigsvåbenet bevaret. Desværre står hele stoleværket umalet, skønt de gamle gavle ligefrem skriger på maling. Trods henstilling fra såvel Nationalmuseet som den kongelige bygningsinspektør under en istandsættelse af

kirken i 1971 (55) har det ikke været muligt at vinde forståelse for, at en bemaling af stoleværket, som det oprindeligt har fremtrådt, ville kunne medvirke til et mere harmonisk helhedsindtryk.

Af ganske særlig interesse er kongens valgsprog, der er indskåret i stolestadsgavlene. På højre side står *Mein Hoffnung zu Gott allein*, på venstre *Trau ist Wiltbret*. Begge ordsprog siger noget om tiden og de forhold, kongen levede under. Det første er typisk for en luthersk konge. Han slår sin lid til Gud alene, står i et umiddelbart og direkte forhold til Gud. Han bygger hverken på præsteskab eller kirkeorganisation, på messer eller ofre, men fortroster sig alene til Guds nåde. Altså et valgsprog med brod i.

Det samme gælder om kongens andet valgsprog, det plattyske *Trau ist Wiltbret*. Det er i tidens løb blevet opfattet som et minde om kongens hund Wiltbret, formentlig fordi man på et maleri af Frederik II på Frederiksborg slot ved kongens fod ser en hvid hund, på hvis halsbånd står at læse T.I.W.B., og man har deraf sluttet, at kongen skulle have haft en hund ved navn Wiltbret, som var ham så kær,

at han satte den et minde i kirken! Imidlertid findes dette valgsprog også i Kronborg slotskirke, på elefantordenen og på adskillige mønter, bøger og bygningsværker. Hvorvidt kongen har haft en hund af dette navn, vides ikke; derimod kendes ordsproget på tysk: Treue ist ein selten Wildpret. Meningen er da snarere: troskab er sjældent vildt eller en sjælden ting. I den betydning er der tydelig brod mod den del af den danske adel, der ikke altid havde været kongen tro. Herefter er der også god mening i, at det er anbragt i den side af kirken, som de adelige havde udsigt til fra deres loger, mens kongen til gengæld havde valgsproget: Mein Hoffnung zu Gott allein for øje.

Af kirkens oprindelige alter og alterbilde er der intet tilbage. Dog får man af kirkens grundplan, som den er gengivet af Vitruv, indtryk af, at alteret har stået betydeligt længere fremme i kirken, end tilfældet er i dag, men om man deraf kan slutte, at der oprindeligt har været et fritstående alterbord, er nok tvivlsomt. Det vides heller ikke, hvor kirkens første orgel har stået.

Hvem der har udført det fornemme træ-

skærerarbejde i kirken vides ikke, idet alt materiale vedrørende Skanderborg slots bygning er gået tabt ved Ring klostres brand i 1715. Men det er næppe usandsynligt, det kan være lavet af den Herman snedker, der 27. marts 1573 fik forleningsbrev på det hus med tilliggende ved Skanderborg slot,

som han nu selv bor i. Han må bruge den ager og eng, som Holger Rosenkrans har anvist ham, have fri olden til 20 svin i kronens skove og græsgang til 4 køer og 20 får. Han skal holde herberg og skaffe de fremmede øl og mad til en rimelig pris samt for betaling lade sig bruge på slottet, når kongen eller lensmanden tilsiger ham (56).

S. 28: Frederik II's kronede initial, båret af englehænder. Danmarks kronede våben: tre blå løver på guldbund, omgivet af 9 røde hjertes.

Norges kronede våben: kronet, oksebærende guldlov på rød bund, (oksen Sct. Olavs helgensymbol).

Unionskronerne: 3 guldkroner på blå bund.

S. 29: Gotlands Agnus Dei: hvidt lam med korsbanner (findes i Fr. II's senere kongeskjold III & IV).

Slesvigs to blå løver på guldbund.

Dronning Sofies kronede initial, båret af englehænder.

Frederiks II's kongeskjold II fra 1570:

Hovedskjold: Danmarks 3 løver, Norges oksebærende løve, Unionskronerne, De Gothers løve.

Midtskjold: Slesvigs 2 løver, Holstens nælde,

Stormarns svane, Ditmarskens rytter.

Hjerteskjold: Oldenborgs 2 røde bjælker, Delmenhorsts guldkors.

Skjoldfod: De Venders lindorm.

Af kirkeinventaret skal endnu nævnes alterstagerne og kalk og disk. Stagerens størrelse tyder på, at de ikke er fremstillet til kirken. Det er vel ikke utænkeligt, at de som det meste af bygningsmaterialet stammer fra klosterkirken i Øm. Det samme kan for såvidt også gælde disk og kalk, hvis fod bærer indskriften: Trine Kore Jep Henriksens hustru. Noget kunne tyde på, at kongen har opmagasineret nedrevne klosterkirkers altersølv på slottet, idet Stilling kirke får foræret Ring klostres gamle alterkalk, som opbevarede her. (57)

Detalje fra prædikestolens dør. Karmen med engehoved og æggstav. Døren smykket med æggstav og tandsnit.

Kirkens indvielse

Skønt vi ganske nøje ved, at kirken er opført i 1572, ved vi intet om, hvornår den er indviet som kirke. Det hænger sammen med, at den formentlig uden videre er taget i brug under kongens første besøg efter dens færdiggørelse. Denne antagelse bestrykes af den prædiken, Luther holdt ved indvielsen af slotskirken i Torgau (58), idet der ved den lejlighed lyder et karsk budskab om kirkeindvielser. Prædikenen blev holdt den 17. s. efter trinitatis (5. oktober 1544) over teksten Lukasevg. 14,1 ff.: Jesus er på en sabbat gæst hos en ledende farisæer og helbreder en vattersottig mand. I den anledning stiller han farisæerne spørgsmålet: Er det tilladt at helbrede på sabbaten eller ej? Derefter fortæller han dem lignelsen om de indbudte gæsters placering ved bordet.

Luther siger:

Vi skal nu velsigne og indvi dette nye hus til vor Herre Jesus Kristus, hvilket ikke alene tilkommer mig, men I skal alle samtidig gribe vievandskosten og røgelseskarret, så dette nye hus må blive brugt således, at intet andet sker der, end at vor kære Herre selv taler med os gennem sit hellige ord, og vi på vor side taler med

Kongen forærede i 1593 Ring klostres alterkalk til Stilling kirke.

ham gennem bøn og lovsang. For at det nu kan blive ret kristeligt indviet og velsignet, ikke som papistkirken med dens biskopper og deres salve og røgelse, men efter Guds befaling og vilje, så vil vi begynde med at høre og bruge Guds ord. Skal dette ske frugtbart efter hans bud og nådige tilsagn, vil vi påkalde ham og bede et Fadervor.

I sin prædiken understreger Luther dels, at vi alle er præster, dels at vi som kristne har den frihed (i modsætning til jøderne), at vi selv kan fastsætte tid og sted for gudstjenesten.

Skulle den nød forekomme, at man ikke kan komme i kirken, så kan man også prædike ude ved brønden eller andet sted.

Luther slutter med at udtale:

Nu kære venner har I hjulpet at bestænke dette hus med det rette vievand, som er Guds ord, så grib nu sammen med mig røgelseskarret: Det er til bøn. Lad os påkalde Gud og bede for hans hellige kirke, som han ved sit ord opholder hos os.

Den første gudstjeneste i slotskapellet er formentlig blevet holdt af kongens tyske hofpræst Christoffer Knoph (59), som fulgte kongeparret på dets rejser. I Skanderborg havde kongen ladet opføre bolig til ham ved slottet. Der aflagde kongen ham besøg den 2. januar 1584. (60)

Dåbsfest på Skanderborg slot

Som tidligere nævnt fødtes prinsesse Anne på Skanderborg i december 1574. Til dåben, der fandt sted i slotskirken den 23. januar 1575, var foruden kongens svigerforældre, Hertug Ulrich af Mecklenburg og dennes gemalinde Elizabeth, rigsrådet med Peder Oxen i spidsen og en stor del adelsmænd med fruer indbudt. De skulle sammen med fadderne hjælpe kongens unge datter til kristendom og det hellige dåbs sakramente (61). Skønt kongen havde

givet strenge regler, der begrænsede fadderens antal, var der langt flere end de tilladte 3-4 til stede, idet der var indtaget 6 mandlige og 7 kvindelige faddere.

Dåbshandlingen indledtes med, at hofpræsten holdt en formaningsstale til fadderne om „dåbens ypperlighed“, dernæst foretog han djævluddrivelsen ved at sige: „Far herud du urene ånd og giv den Helligånd rum her udi sit creatur“. Derpå fulgte oplæsning af dåbsevangeliet (Markus 10), fadervor, forsagelse og trosbekendelse, hvortil fadderne skulle svare ja. Så fulgte selve dåbshandlingen: „Jeg døber dig i navn Faders og Søns og hellig Ånds“. Herefter skulle fadderne holde barnet over fonten, mens præsten iførte det døbeskjorten og bad en slutningsbøn om, at Gud ville styrke barnet med sin nåde til det evige liv. Endelig fulgte så en ny formaningsstale til fadderne med hensyn til barnets oplæring i den kristne børnelærdom.

Da den højtidelige dåbshandling i slotskapellet var til ende, samledes gæsterne i riddersalen til den verdslige del af festen. På grundlag af de omfattende bestillinger af varer fra ind- og udland, der forud var afgivet, tør man nok sige, at der blev festet. – Omkring kongens bord har der siddet ca. 75 gæster, der kunne glæde sig ved et bord, rigt smykket med skueretter. Men der var ikke blot noget for øjet. Ret efter ret blev båret ind. Man begyndte med fisk og fjerkræ, derefter vildt og steg, frugt og ost. Til sidst ventede store konfektanretninger. Til daglig var retternes antal 12, ved denne festlige lejlighed mindst det dobbelte, så travlheden i det gamle køkken i vestfløjen har været stor, ikke blot for kongens egen kok, men også for de lånte kokke, som gæsterne bragte med sig.

Den kraftige kost, der tillige var stærkt saltet og krydret, krævede mange drikkevarer, men også det kunne klares. Slotskælderen rummede store lagre af rhinsk-

Fredrik II på vildsvinejagt i Jylland (Skanderborg²). Det knieperske tapet, Kronborg.

vin, spansk vin og tysk øl. Vigtigt var det at sørge for tilstrækkelig mange drikkeglas. De blev nemlig knust efterhånden som man skålede, vel ud fra en tro på, at glasskår giver lykke.

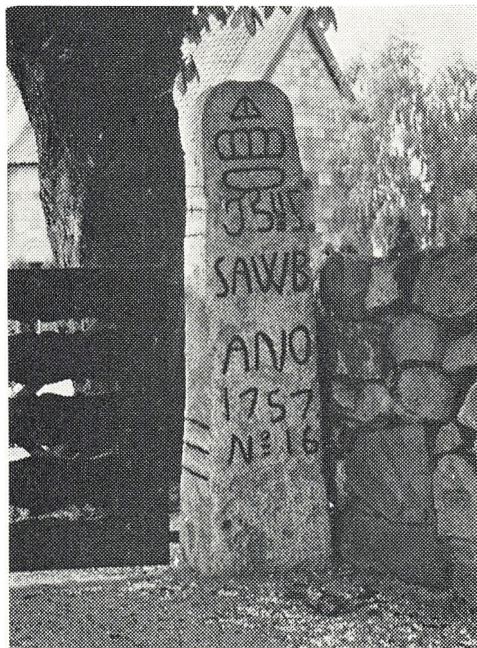
Men det var ikke alene gæsterne og deres tjenerne, der skulle sørges for. Til deres befordring brugtes der i hundredvis af heste. Vi ved f. eks., at ved Frederik II's bryllup var der til Hertug Hans den Ældres befordring 149 heste, og at Frederik II ved en bryllupsfest i Sønderborg for Hertug Hans den Yngre medførte ikke mindre end 260 vogne, forøvrigt Frederik II's sidste rejse, idet han blev syg på hjemvejen og døde på Antvorskov kloster. – Der skulle altså, når der var kongelige fester, regnes med et meget stort forråd til hestene. I anledning af dåbsfesten i Skanderborg blev der rekvireret 38 læster og 400 tdr. havre, og bønderne fik ordre til at udbedre vejene og broerne, der var i meget slet stand. – Der har næppe været nogen gård i Skanderborg len, der ikke på den ene eller anden måde har måttet mærke, at der var fest på slottet.

Kongen på jagt

Jagt var kongens store lidenskab. Når han under sine ophold på slottet rejste så meget omkring i Nørrejylland, var årsagen som oftest jagtudflugter. Gennem de bevarede kalenderoptegnelser kan vi f. eks. nøje følge kongens færden i januar 1583. Gang på gang noteres „dro ieg i yach“. For kongens jagtlidenskab måtte alle andre hensyn vige. Derfor udstedes der strenge forordninger dels om krybskytter, dels om bøndernes hunde. Det påbydes bønderne i Skanderborg len (62) at passe på krybskytter, og hvis de opdager nogen, da straks at melde det til lensmanden på slottet. Den, der ikke gør det, skal lide samme straf som gerningsmanden og have alt sit gods forbrudt til kronen, mens den, der melder det til lensmanden, skal have et års landgilde eftergivet, hver gang han griber og overbeviser nogen, ligesom kongen også i andre måder vil vide hans bedste. I den forbindelse er det nok værd at huske, at den fattige bonde skød vildtet, dels for at beskytte afgrøden, dels for at erhverve et højst kærkomment tilskud til dagligt brød.

Bøndernes hunde var stadig kongen en torn i øjet. Derfor blev det forbudt at holde mer end en hund i hver gård, og „den skal endda have det fremmer ben afhugget over knæet. Enhver der forser sig herimod, skal have forbrudt en god færdig okse til sit herskab“ (63).

I 1581 ansattes Jørgen von Danneberg til at have opsigt med kronens enemærkeskove i lenet. Han fik ordre til, om krybskytter af almuen gik ind i skoven med

Vildtbanesten ved Hundslund kirke. Frederik II skabte store jagtdistrikter (vildtbaner) i Østjylland. Grænserne markeredes ved vildtbanesten.

lange rør for at skyde dyr, da at skyde et lod i dem, hvis de ikke ville følge med ham (64). Samme år har kongen med stor bekostning ladet indføre vildsvin og udsat dem i kronens skove og anmoder derfor adelen om at frede dem en 2–3 år, for at de ikke straks skal blive udryddet (65). Adelsmændene, der delte kongens interesse for jagt, holdt hånden over disse vildsvin med det resultat, at de i 1589 højlydt klager over vildsvinebestanden og får tilladelse til at skyde 5–6 læster vildtbrad til vinter (66). Selv denne kraftige beskydning var ikke tilstrækkelig. I 1593 klager bønderne over, at vildtet gør stor skade på deres korn.

Med jagten fulgte megen selskabelighed og ofte et umådeholdent drikkeri, hvor kongen absolut ikke holdt sig tilbage. Bekendt er da også, at Anders Sørensen Vedel i sin ligprædiken over kongen udtalte, at kongen vel kunne have levet mangen en god dag endnu, hvis han havde kunnet holde sig fra den skadelige drik og tilføje: „Men dette er nu forgæves at disputere, døden vil have en årsag“. Anders Sørensen Vedel havde tidligere været slotsprædikant, så det var erfaren mands tale. Noget har der nok været om det. Fuld af beundring fortæller en østriger, at han aldrig havde forstået at drikke, før han lærte det af Frederik II på Skanderborg slot.

Dagligt liv på slottet

Men ét kongen, noget andet hans sven- de. Da han har hørt (67), at de svirer stærkt, idet der ikke er en uge, hvor de drikker under 17 eller 18 tønder øl, vil kongen herefter have det således, at sven- dene skal have frokost kl. 7 og dertil øl til nødtørft, middagsmåltid kl. 10, og da må de få øl til kl. 12, da kælderen igen skal

lukkes, og atter måltid kl. 5 om aftenen, og de må da få øl til kl. 9. Derimod må der ikke fra slottet gives dem øl ned i stalden.

Hvordan dagliglivet på slottet iøvrigt formede sig, får man et indtryk af gennem enkedronning Sophies hofreglement (68). Tilsvarende reglementer kendes fra Tyskland, så det må antages, at dronningen, også mens kongen levede, har sørget for, at livet på slottet formede sig efter det gængse fyrstelige mønster. Man får ved læsning af det meget udførlige reglement indtryk af, at alt var vel organiseret, og at der blev styret med fast hånd.

Ingen fremmed måtte få adgang til slottet. Selv personalets hustruer og børn må give besked via portneren og vente udenfor porten og eventuelt dér tale med pågældende. Kun de, der hører til i køkken og kælder, har lov til at færdes der. Træffes uvedkommende personer i disse rum, vil de blive straffet hårdt. Om aftenen kl. 9 skal husfogeden låse af, aflevere nøglen til dronningen og næste morgen hente den igen.

Der holdes nøje regnskab med alt, hvad der bruges i hofhusholdningen. Hofmarskallen, eller i hans fravær kammerherren, skal hver uge have en fortegnelse over bordene, hvor der spises hver dag. Hofkøkkenskriveren skal holde regnskab med, hvor meget vildt, fisk, kød, smør, sild og andet, der er gået til, ligesom hofskænken skal holde rede på forbruget af vin, øl, hvede- og rugbrød. Hofkøkkenskriveren skal føre flittigt tilsyn med, at madlavningen foregår renligt og godt.

Der følger derefter nøje regler for, hvem der spiser hvor, og hvor mange retter de skal have. På vort eget bord gives der morgen og aften 12 retter, vore hofjunkere bliver bispist med disse 12 retter, og hvad der bliver tilovers bliver båret op til vore adelsdrenge, vinskænk, sølv- og saltjener. Vor fruestue får om middagen syv og om aftenen seks retter. Hvad der bliver tilovers på dette bord, bæres over på sidebordet, hvor vore kammerpiger, jomfruer og piger spiser. I vort oldfruekammer dækkes også et bord, hvor vaskepigerne, oldfruen og hendes piger spiser. De får om morgenen og aftenen fire retter. Ligeledes dækkes der bord i bryggerhuset. Der spiser brygger og bager med deres tjenestefolk samt hvedebrødsbageren og bødkeren, og de får aften og morgen fire retter. I vor gårdstue spiser amtsskriveren, ridefogeden,

fodermarskallen, køkkenskriveren, skræderen og adskillige andre personer lejlighedsvis. De får morgen og aften fem retter.

I almindelighed er der tre køddage om ugen, nemlig søndag, tirsdag og torsdag, og fire fiskedage, nemlig mandag, onsdag, fredag og lørdag. Ved hvert bord må der sidde 8, 9 eller lejlighedsvis højst 10 personer, men der må aldrig være under syv ved bordet. Under måltiderne får enhver så meget brød og øl, som han har brug for. Resten bæres ned i kælderen igen og overlades til kældersvenden. Fremdeles får enhver efter morgen- og aftensmåltidet en pot øl med i sit kammer.

Hofmesterinden skal efter sit løfte være os tro, huld og lydlig. Hvad vi måtte betro hende nu eller i fremtiden angående vor person, må hun ikke åbenbare nogen, men holde det strengt hemmeligt og tage det med sig i graven. Vore jomfrukamre skal hun bestyre efter vor anvisning og foregå jomfruerne og pigerne med et godt eksempel i guds frygt og alle dyder. Hun skal se til, at jomfruerne møder rettidigt til måltiderne og ikke tillade, at de under måltidet giver sig af med slet tale eller dårlig snak, men formane dem til, at de beder før og efter måltidet, takker og priser Gud og derefter hver især forføjer sig til deres arbejde, thi at gå ledig og uvirksom sømmer sig ikke for en jomfru. Vi vil ikke have, at de kives og strides indbyrdes, men de skal omgås fredeligt og venligt med hinanden. Hofmesterinden skal også nøje iagttage, at jomfruerne går i seng til rette tid og atter står op til tilbørlig tid, ikke tilbringer den halve dag eller nat med at klæde sig af eller på, men morgen og aften befaler sig Gud i vold og derefter tager fat på deres arbejde.

Når unge adelsmænd kommer ind i jomfruernes stue, skal vore adelsfrøkener ikke anstille sig for dristigt, men forholde sig ærbart, ikke svare på alle spørgsmål, end mindre lade sig forlede til letfærdig tale eller gebærder. Hofmesterinden må absolut ikke tillade, at junkerne, når de er i jomfruernes stue, går ind i deres sovekammer for at hente dem eller ledsage dem derind. Hver aften skal hun låse jomfruernes kamre og selv opbevare nøglen, så ingen uden hendes vidende kan komme ind eller ud.

Dernæst følger nogenlunde samme forskrifter for tjenestepigerne med hensyn til deres arbejde og moral: flid, sparsommelighed og påpasselighed med ild og lys indskærpes. De skal indrette deres arbejde således, at de kan deltage i den ugentlige gudstjeneste. De må ikke opholde sig med unødigt tale, end mindre have med karle og drenge at gøre.

Man får umiddelbart indtryk af, at dronningen følte sig ansvarlig for dem, der var i hendes tjeneste. Moralen var streng og overtrædelser blev hårdt straffet, navnlig om man havde forsyndet sig mod det 6. bud, hvilket gjaldt såvel høj som lav. Da den lærde hofjunker Frederik Rosenkrantz til Rosenvold havde stået i forhold til jomfru Rigborg Brockenhuus, der gjorde tjeneste i enkedronning Sofies jomfrukammer, blev han dømt til at have sin ære forbrudt og skulle efter gårdsretten miste to fingre. Han blev dog benådet mod at drage til Ungarn og kæmpe mod tyrkerne, hvor han kort efter døde. Jomfru Rigborg blev af sin fader indespærret på Egeskov på livstid. Først efter ni års forløb fik hun lov at søge sin sognekirke, men endnu otte år måtte hun sidde indespærret.

Stolestadsgavle i slotskirken med Frederik II's kronede kongeskjold II fra 1570 og Danmarks våben med de tre løver.

Konge og kirke

Kirken er et betydningsfuldt led i tilværelsen. Kongen undlader ikke i sine kalenderoptegnelser at meddele, når han går i kirke, og når han og hans hustru og børn går til Guds bord. 29. marts 1587 er kongen for sidste gang til alters i Skanderborg slotskapel. Dronningen var ikke med. Hendes altergang noteres den 16. april:

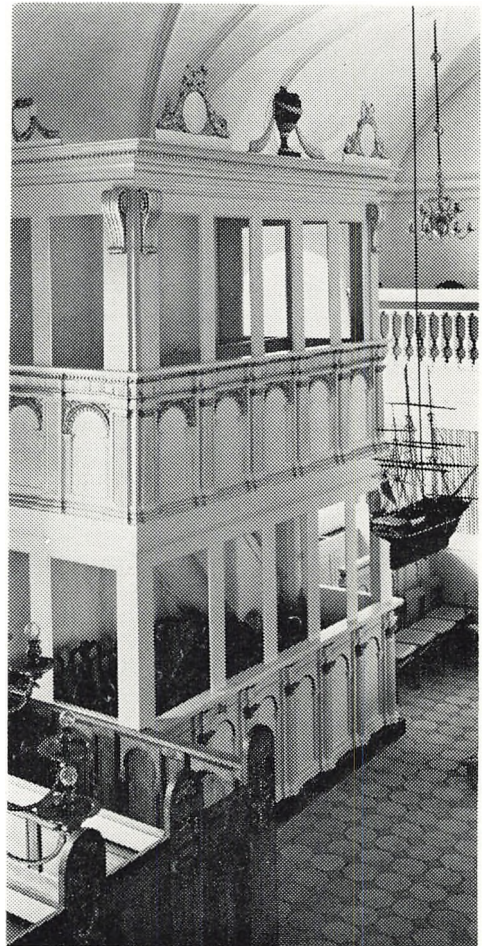
Y dach war ieg met mint Soffye och alle mine burn her pæ Schandelbor; samme dach gych mint Soffye och minne tue elste dötter tyl gust bur, och war det fursste y Iesu nan. (69) Forholdet til kirken kommer tydeligt til orde i enkedronning Sophies hofreglement, hvis første sætning lyder: *For det første formaner vi af kristelig iver enhver ikke at være efterladende med sin kirkegang.*

I et brev til landets superintendenter (biskopper) pålægger kongen dem alvorligt at formane alle provster og præster til at føre tilbørligt tilsyn med, at utugtigt og forargeligt levned ikke forekommer. Skulle det ske, skal de først hemmeligt straffe de skyldige og pålægge dem at forbedre sig. Men vil disse alligevel ikke skille sig fra deres løse kvindfolk, da skal de tre søndage i træk advares fra prædikestolen. Hvis det heller ikke hjælper, skal de tilsidst offentlig bandsættes. Ser præsterne gennem fingre med nogen, da skal de have deres kald forbrudt og stå kongen til rette. (70)

Som en ret landsfader skal kongen selv stå Gud til ansvar for rigets tilstand, herunder indbyggernes moral. Kirken og dens tjenere er i dette forhold øvrighedens forlængede arm, og det bliver først og sidst den, der skal vejlede og føre tilsyn med borgernes opførsel. Kirken tager sig i første række af tilsynet med det 1., 2., 3., 4. og ikke at forglemme 6. bud. Så skal man ikke undre sig over den sammenblanding af moral og kristendom, som er almindelig

helt indtil vor tid. Kirkens forvaltning af Luthers arv er på dette punkt et mørkt kapitel. Det lutherske grundsyn, at et menneske retfærdiggøres ved tro, blev kun alt for ofte opfattet stik modsat. Det, det kom an på, var at holde sig klar af lovens bud. Så var man i sikkerhed overfor kirken som moralens vogter – og dermed også i sikkerhed overfor Gud. Så kunne forkyndelsen århundrede efter århundrede være nok så rigtig. Så længe kirken samtidig skulle være moralens vogter – og det krav lyder stadig – så er det gerningerne, der tæller.

Venstre sidepulpitur. Øverste loges fyldinger stammer fra kongelogen, der var placeret på dette sted.

Det kongelige familieliv

Frederik II's kalenderoptegnelser giver, så kortfattede de end er, et livsnært billede af forholdet ved det kongelige hof (71). Stadig omtales *mint Soffye och mynne burn*, idet der nøje gøres rede for, hvor de opholder sig.

Kongen noterer f. eks.: *Mint Soffye och mint sont Christyant dro tyl Kollynch, der schal hant gae y scholle y Jesu Crissty nan* (5. 4. 1583).

Nytårsdag 1584: *Y dach molte ieg Crisstyant och Wlrich*. Det samme gentager sig søndag den 26. januar med tilføjelsen *wor langge dye war* – og man aner ved bemærkningen faderens stolthed over, at børnene vokser godt til.

Trods optagethed af forhandling med rigsrådet den 10. juni 1584 giver kongen sig tid til for første gang at have *mint sont Christyan pae ent hest*.

Begyndelsen af maj 1583, hvor kongen opholdt sig i Haderslev, må have været varm. 8. maj: *Y dach batte (badede) ieg her y haven och war det fursste; gut gywe tyl lochke amen!* – To dage senere noteredes: *Y nat lae ieg neder y hawent!* Den 26. juli samme år, stadig i Haderslev: *Y dach bleff mint Soffye farlösst och fych ent son halanden korter effter nye (efter 9) wmdt afften*. Den omhyggelige angivelse af tidspunktet for fødselen skyldes kongens ønske om at få barnets skæbne at vide gennem Tycho Brahes astrologiske beregninger. (Disse har dog næppe indeholdt oplysninger om, at den nyfødte hertug Hans allerede skulle dø som 19-årig i Moskva.) Efter at have været undervejs det meste af august måned, vender kongen hjem til Haderslev den 31. og noterer *samme nat lae mint Soffye hus meg igent*. Jo, alt skrives ned, og bag de korte bemærkninger anes familielivets lykke. Er *mint Soffye sych*, skrives det – også når kongen selv er syg og har koldsved og

lader sig årelade eller purgere i september-oktober 1583 på Skanderborg; søndag den 6. oktober taber kongen den orden, han har fået af den engelske dronning, men han finder den straks og hænger den på kæden igen (hosebåndsordenen).

Julen 1583 fejres på Skanderborg slot. Kansleren er på besøg den 23., men rejser bort igen juleaftensdag. Den 28. december badede kongen her på Skanderborg. Et par urolige nætter på Skanderborg får vi også besked om. Søndag den 19. januar 1584: *Y nat dromte ieg at mint ent tan falt ut* – og den 1. februar er det helt galt: *I nat blev mint nessduch (lagen) woet y mint seng, sumt ynttit wan war huss*.

Med synlig glæde meddeler kongen, at han stod fadder på Kolding slot, og at han selv holdt barnet.

Lad disse småtræk fra hverdagen slutte med bemærkningen: *Y dach begunnte ieg at lesse y Dawit salter*, for også bibellæsning hørte med i den kongelige hverdag.

Luthersk ortodoksi

I kirkelige spørgsmål var Frederik II stærkt konservativ. Stædigt holdt han fast ved det overleverede og var meget mistænksom over for alt nyt. Freden i kirken skulle opretholdes. Inden for riget kunne der kun være én kirke og i denne kirke kun én sand lære og én gudstjenesteform. Vi har et stærkt vidnesbyrd derom i et brev, sendt fra Skanderborg slot i 1574 (72). Anledningen til brevet er, at kongen har erfaret, at dekanen i Lund M. Henrich har taget anstød af en bog, udgivet af dr. Niels Hemmingsen, og vil skrive imod den, hvorved det kan befrygtes, at den ro og samdrægtighed, der hidtil har hersket i rigets religion kan blive forstyrret. Da kongen for nogen tid siden har befalet alle bisperne at påbyde præsterne og an-

dre gejstlige at afholde sig fra alle unyttige disputater om sakramentet og kun lære og prædike efter den augsborgske konfession, forekommer det ham besynderligt, at M. Henrich vil foretage sig noget herimod. Kongen har jo ikke overdraget ham nogen inspektion over kirkerne eller præsterne i riget. Afstår han ikke fra sit forsæt, vil han blive udvist af riget med hustru og børn (73).

Ejendommeligt nok endte sagen med, at Niels Hemmingsen, Københavns universitets berømte teolog, af kongen blev afskediget for den nadverlære, han havde fremsat i omtalte bog. Det skete efter pres fra kongens svigermoder, hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, og hans svoger, kurfyrst August af Sachsen. Også Christoffer Knoph havde betydelig indflydelse på kongens stillingtagen til kirkelige spørgsmål. Han var forbindelsesled mellem kongen på den ene side og teologerne og biskopperne på den anden.

Desuden havde han nær kontakt med kongens fyrstelige slægt i Tyskland. Han deltog i de drøftelser, kongen førte med sin svigermor og svoger om teologiske spørgsmål, og var den, der på kongens vegne skulle formulere kongens stillingtagen i de enkelte stridsspørgsmål. Resultatet blev, at kongens ønske om enhed i rigets religion nærmede sig ensrettethed. Den kirkelige arv fra Frederik II's tid var stiv statskirkelighed. Freden var dyrt købt.

Kongens død

Kun 54 år gammel døde Frederik II på Antvorskov kloster, hvor sygdom tvang ham ind undervejs fra Kolding til København. Dronningen, der var blevet i Jylland, nåede frem dagen før dødsfaldet skærtorsdag den 4. april. Ved dødslejet sad også Christoffer Knoph, der beredte kongen til døden. Med kraftig røst sang

kongen kun få timer før sin død med på de lutherske salmer, som Knoph istemte.

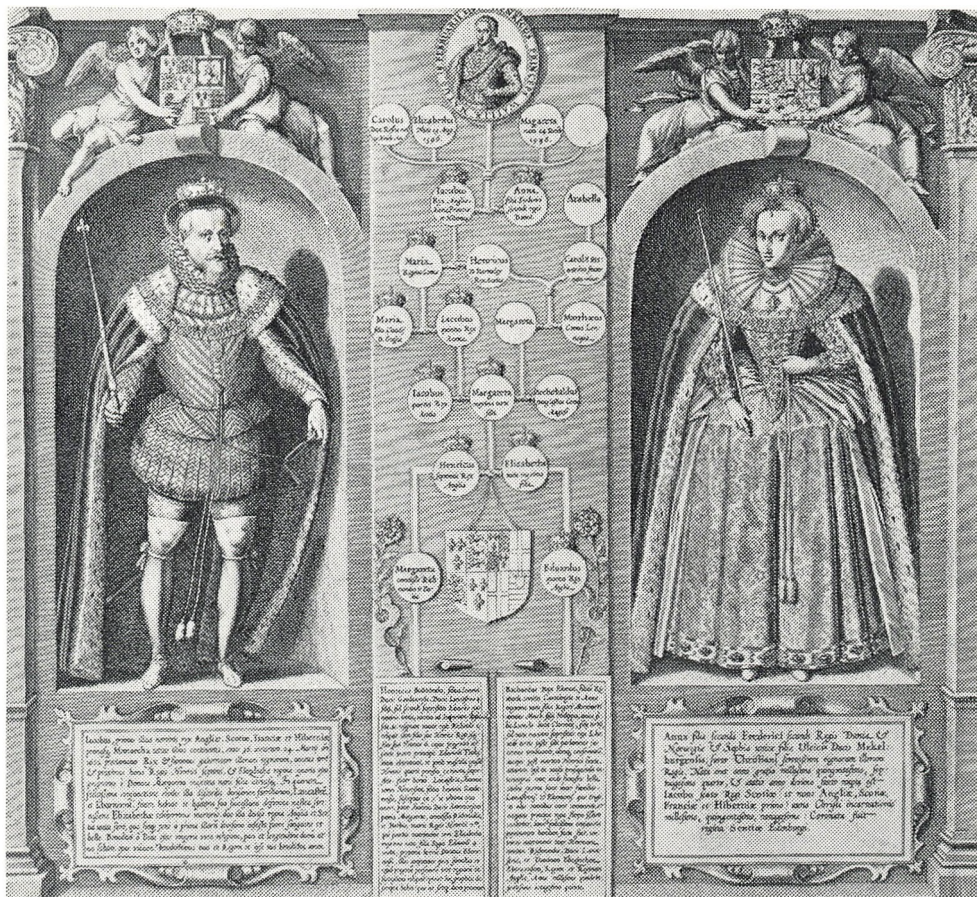
Ved begravelsen talte den teologiske professor Anders Lauridsen på latin og Christoffer Knoph på tysk. Han (74) pristede kongen for at have kæmpet mod afguder og falsk gudstjeneste. Kongen havde selv åbnet sit hjerte for ærens konge og stræbt efter at oplære folket i Guds ord ved at opdrage undersåtterne i den rene lære. Til sidst understregede han kongens iver for enighed i kirken.

På dødslejet havde Frederik II betroet Niels Kaas at overrække kronen til den endnu umyndige kronprins og lægge ham på sinde at holde flåden ved magt, hvad Christian IV også senere viste sig at have forståelse for.

Dronning Sofie var kun 30 år, da hun efter 15 års ægteskab blev enke. Hun stod tilbage med 7 umyndige børn. Mellem hende og formynderregeringen udviklede der sig snart en strid, hvor hun af al magt søgte at fremme den umyndige konges interesser, en strid, der afsluttedes med, at hun i april 1594 blev tvunget til at begive sig til sit livgeding på Nykøbing slot.

Stolestadsgavl med rytter i guldharnisk, hentyder til Frederik II's erobring af Ditmarsken.

Jakob VI af Skotland (I af England). Dronning Anne, datter af Fr. II, født på Skanderborg.

Prinsesse Annes giftermål

I forbindelse med Frederik II og Skanderborg står kun tilbage at nævne, hvordan det gik Skanderborgprinsessen, prinsesse Anne, hvis fødsel og dåb på slottet er omtalt ovenfor. Allerede mens kongen levede, havde der været forhandlinger om ægteskab mellem hende og den skotske konge Jakob VI. I forhandlingerne indgik spørgsmålet om Orkney-øerne, som Danmark ønskede tilbage, idet de var sat i pant for medgiften, da Christian I's datter Margrethe i 1469 blev gift med Jakob III af Skotland, men Frederik II havde været imod forbindelsen. Året efter kongens død kom forbindelsen mellem kong Jakob og

den unge danske prinsesse i stand på enkedronningens foranledning.

Endnu ikke fyldt 15 år afsejlede prinsessen og hendes følge med rigsadmiral Peder Munk med kurs mod Skotland i september 1589, men en hård efterårsstorm tvang dem til at opgive rejsen og gå i land i Norge. Hertil kom så den skotske konge. Brylluppet blev fejret i Oslo, og derefter rejste parret til Danmark, hvor de blev vinteren over.

Den mislykkede bryllupsfærd over Nordsøen fik imidlertid et efterspil. Ved herredagen i Kolding 1590 rejste Peder Munk anklage mod Christoffer Valken-

dorf, der som statholder på Københavns slot måtte bære ansvar for, at flåden på rejsen til Skotland ikke havde været i forsvarelig stand. Statsholderen klarede frisag ved at henvise til trolddom, og det kom til at koste 13 københavnske troldkvinder livet. Til folkets fornøjelse blev de brændt på bålet.

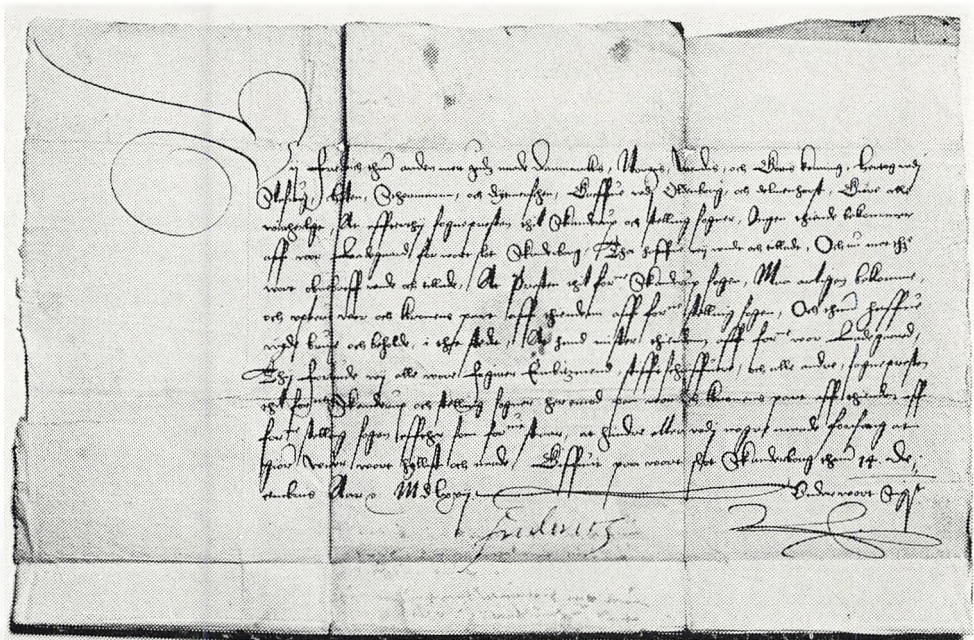
Præster i Skanderborg

Med det bevarede kildemateriale er det ikke muligt at føre præsterækken tilbage til reformationen. Det vides dog, at såvel Skanderup som Stilling sogn har haft egen sogneprest indtil den omfattende nedlæggelse af præsteembederne i 1555, hvor Stilling blev lagt til Skanderup som annek.

Derimod er der noget gådefuldt ved et dokument fra 8. juni 1547 (75), hvori Peder Skriver, slotsskriver på Skanderborg, får livsbrev på Schandelborg sognekirke og præstegård efter den kollats, som han har derpå af Hans Stygge, embedsmand

samme sted, og mester Mats Langh, superintendent i Århus stift, mod at bygge og forbedre præstegården. For det første er det ejendommeligt, at en slotsskriver bliver præst – men også dengang kendte man til præstemangel – og der tages da også det forbehold, at dersom han nogen tid giver sig til „verdtsens handel“ og ikke bliver gejstlig, skal samme kirke og sogn forlenes en anden. For det andet studser man over betegnelsen Schandelborg sognekirke og præstegård. Formentlig er der tale om Skanderup kirke og præstegård, da en sådan forveksling ofte forekommer, men det kan ikke med sikkerhed udelukkes, at der har været selvstændig præst i forbindelse med borgen på slotsholmen. – Peder slotsskriver havde dog ikke nogen lang tid som præst i Skanderborg. I 1554 må han give afkald på sit livsbrev på kirke

Brev udstedt af Frederik II på Skanderborg slot 14.12.1567 med løfte om, at sognepræsten til Skanderup og Stilling må få kronens part af Stilling sogns tiende. Skanderborg præstearkiv.

og præstegård mod til gengæld at få overladt kronens gård i Fregerslev. (76)

Skanderup præstegårds dage var imidlertid talte. Ifølge kgl. reskript af 28. august 1561 skal den nedbrydes, og dens jord lægges under ladegården; præsten får til gengæld anvist bolig på slottet, og desuden får han tillagt en gård i Blegind (77). Formentlig blev opholdet på slottet kun af kortere varighed, idet han nok måtte vige i forbindelse med Frederik II's første slotsbyggeri i 1563. Derefter kunne det se ud, som om han er flyttet til Stilling præstegård, der var blevet ledig ved embedets nedlæggelse. I hvert fald boede han dér ved sin afsked.

Den sidste præst, der boede i den gamle Skanderup præstegård, har formentlig været hr. Jens. Hvornår han blev udnævnt, vides ikke, idet han første gang omtales i forannævnte kongebrev af 28. august 1561. Hans fulde navn var Jens Frandsen (Resen: Johannes Francisci). Karl Hansen (78) formoder, at hr. Jens er den samme som nævnes på den første af mandfolkestolene i Stilling kirke, hvor der stod: *Loed giøre thisse skammel her Iens Frandsen*. På en af de øverste fruentimmerstole i samme kirke stod: *Anna Jensdatter, anno 1583*. Da disse stole er forsvundet omkring 1900, er det en yderst værdifuld oplysning, Karl Hansen har givet i sin lille bog, der forøvrigt udmærker sig ved at aftrykke adskillige aktstykker, som ikke mere findes.

I 1567 fik Jens Frandsen af Frederik II *Vor og Kronens part af Stilling sogns tiende* (79), der gives ham som erstatning for manglende tiende af Ladegården. Yderligere får han i 1573 *Vor og Kronens part af tienden af Gram by* (80) som erstatning for tiende fra Nyby, der er nedlagt, og hvis jord er lagt under Ladegården. Nyby lå på det nuværende Mallingsgårds jord. Men han får mere endnu:

Således have Vi af samme gunst og nåde undt og tilladt, at fornævnte sognepræst her for slottet og hans efterkommere, sognepræster her sammested, må bekomme olden her på Vore og kronens skove her til slottet til 30 svin, når olden er.

Karl Hansen meddeler (81), at hr. Jens døde i 1583. Det er imidlertid ikke rigtigt. Ganske vist blev hans efterfølger udnævnt i 1584, men i hans bestalling står (82), at hr. Jens i Stilling, der hidtil har haft sognene, men nu ikke mere kan forestå dem, indtil videre må beholde præstegården i Stilling med al dens tilliggende til sit underhold. Her blev han boende til 17. april 1587, hvor kongen tilskriver forstanderen for Almindeligt Hospital i Århus (83):

Da hr. Jens Frandsen, som i lang tid har været sognepræst i Stilling sogn og her til slottet, formedelst alderdom og skrøbelighed ikke mere kan forestå sit embede og ej heller kan holde husholdning, har kongen bevilget, at han må få det kammer og den underholdning i Almindeligt Hospital i Århus, som nu afdøde Jens Prang har haft.

Hofpræster og en uskikkelig slotskapellan

Inden vi går videre i Skanderborgs præsterække, vil det nok være rigtigt at omtale de præster, der som kongens hofprædikanter havde deres virke i Skanderborg. Christoffer Knopf er allerede omtalt. Han var i 1560 blevet enkedronning Dorotheas hofprædikant på Kolding slot og blev i 1567 antaget som Frederik II's tyske hofprædikant. Han forrettede den kongelige vielse i 1572 og talte ved kongens bisættelse i 1588. Som nævnt havde han stor indflydelse på kongens stillingtagen i teologiske spørgsmål og er vel også den egentlige ophavsmænd til den af kongen i 1583 udgivne bog: *Etzliche auserlesene Sprüche*

und Sententzen aus den Sprüchen Salomonis und Jhesus Syrach, zusammengebracht durch . . . Fr. II.

Som kongens danske hofprædikant virkede fra 1579 til 1583 Hans Mikkelsen, tidligere rektor ved Herlufholms skole. I 1583 bliver han lærer for prins Christian.

Endelig er der så den tvivlsomme affære med hr. Christen. Han møder i juli 1579 op på slottet og foreviser lensmanden Claus Glambeck et brev (84), ifølge hvilket kongen har antaget ham til kapellan på Skanderborg slot med en årlig løn af 30 gl.dlr. og en klædning. Lensmanden skal lade ham søge disk og dug på sit eget kammer, skaffe ham bolig på slottet og underrette kongen om, hvorledes han sikker sig. Mon kongen har haft sine tvivl om hans egnethed? Det kunne lyde så – og sikkert ikke uden grund. Hvor længe han forbliver i tjeneste vides ikke, men i 1583 dukker han op i forbindelse med et præstevalg i Føvling-Ring (85).

Thomis Jenssen, hvis stedfader har været sognepræst dér, meddeler, at han, da han til sine studier har anvendt al sin fædrene og mødrene arv, og hvad han ved sine venners hjælp har kunnet skaffe, og nu ikke har noget at ernære sig af, efter sin stedfaders død med superintendentens tilladelse har begivet sig til Føvling og Ring sogne og tilbudt sognemændene sin tjeneste. Han har fået kaldsbrev af Peder Thorkelssen og andre sognemænd i Føvling sogn, der er det fornemste af sognene, mens sognemændene i det andet sogn har nægtet at give ham kald, fordi Claus Glambeck vil have *hr. Christen, der har været prædikant på Skanderborg slot*, til præst i disse sogne. Thomis Jenssen har derfor ansøgt kongen om at måtte beholde sognene, og Peder Thorkelssen har også henvendt sig til kongen med begæring om, at hr. Christen ikke må blive påtvungen ham og hans sognemænd, da de på ingen måde vil have ham. Da kongen ikke vil

have, at nogen præst i hans navn må påtrænges nogen mod deres vilje, særlig ikke hvor der er tale om *uskikkelighed eller utilbørlighed*, hvorom der berettes i dette tilfælde, befales det at lade Thomis Jenssen beholde sognene.

Det er formentlig den samme hr. Christen, der optræder i maj 1584, hvor bønderne i Høye og Starby uden biskoppens og herredsprovstens tilladelse har givet en person ved navn hr. Christen kald, fordi han var gået ind på at ægte enken, *som skal være en bedaget kvinde* – og det skønt han er *befunden berygtet, uskikkelig og utilbørlig til kirketjeneste* (86).

Den første sogne- og slotspræst

Den første sognepræst, der tillige var beskikket som slotspræst, var Povel Andersen Colding, f. i Kolding 1551. I hans bestalling af 17. 2. 1584 fastsættes såvel hans pligter som hans rettigheder (87). Han skal hver søndag og andre højtidssdage holde kirketjeneste og prædiken både i slotskirken og i Skanderup kirke, til frommesse i slotskirken og siden i Skanderup kirke. Ligeså skal han prædike i slotskirken hver onsdag og fredag (for byen er nu blevet købstad), hvad enten kongen er til stede eller ej. I Stilling skal han holde en dueelig kapellan.

Han skal i årlig genant af Skanderborg slot have 9 ørt. mel, $\frac{1}{2}$ læst malt, 36 skpr. humle, 3 fjerd. smør, 36 sider flæsk, $2\frac{1}{2}$ krop oksekød, 36 fårekroppe, 36 gåsekroppe, 1 levende okse, 10 levende får, 5 levende fedesvin, $4\frac{1}{2}$ td. sild, 3 tdr. torsk, 250 hvillinger, 24 kabliav, $2\frac{1}{2}$ td. gryn, 1 td. lønborgsalt samt i årlig løn 30 gl. dlr. og en klædning med tilbehør efter hans stand. Yderligere skal lensmanden ved første lejlighed bygge ham en embedsbolig på et belevligt sted ved slottet, samt give ham nødtøftigt ildebrændsel i skovene.

Til dette kom så indtægterne som sognepræst i Skanderup-Stilling: præstetienden og al anden præsterente af disse sogne. Hans forgænger, hr. Jens, fik som allerede omtalt lov til at blive boende i Stilling præstegård, der lå umiddelbart syd for kirken. Han har formentlig modtaget nogen løn fra sin efterfølger, der forpligtes til selv at lønne kapellanen i Stilling. – Hvornår der blev bygget præstegård til hr. Povel vides ikke, men dens beliggenhed kan der næppe være tvivl om: i den lille gyde, der fra Lillegade fører ned til søen, den nuværende Søgade. Her var præstens bolig indtil 1702, da præstegården blev solgt til præstekonen!

Om de kirkelige forhold i Skanderborg i hans tid vides kun lidt, men til gengæld en hel del om slottet og byen. Povel Andersen Colding blev vidne til, at der voksede et lille bysamfund op omkring slottet. Byen bestod for det første af det ved slottet ansatte personale, der nævnes i Peder Munks forleningsbrev (88):

1 slotsfoged, 1 slotsskriver, 1 underskriver, 1 skriverdreng, der tillige skal passe sejrværket (tårnuret), 1 kornmåler, huskokken selvtredje som også skal slagte, 1 kældersvend, 1 kælderdreng, bageren selvanden, der også skal brygge, fadeburskvinden selvanden, 1 gartner og hans svend, 2 liggere, 1 postvognsdriver, 1 ålefisker, en anden slottets fisker, 1 vægter og 1 portner. Dertil kom kroværten med personale, kongens klejnsmed, skibsbygger, bøsse-maker, dyrevogter, murermester med svende, skomager, graver, postmester, bødker, fuglefænger, glarmester, rørmester, væver, grovmed, snedkere, slagtere og købmænd samt Ladegården med et betydeligt folkehold.

Til gengæld stod der i landsognene mange ødegårde. For at få disse besat bestemte kongen i 1604, at såfremt en bonde fæster en ødegård, skal han være fritaget for landgilde af et års grøde og for ægt og arbejde i et år.

På slottet, hvor der i 1604 fandtes meget gammelt, forslidt og ubrugeligt inventar (89), bliver der ryddet op, og da det

alligevel ikke kan bruges til nogen ting, skal det uddeles til de fattige! Der bygges et nyt bryggers og malthus, og de gamle gavle på det store tårn nedtages, da det ellers kan befrygtes, at de med tiden skal falde ned. Til foråret skal de dog opmures med sten og prydes på kanterne med gotlandske hugne sten. Slet så hurtigt gik det imidlertid ikke. Først i 1609 kom der 150 fod af de gotlandske sten (90), og lensmanden får ikke sine udgifter på det store tårns istandsættelse betalt før 1613 (91). Den store brønd, der står i slotsgården og er ganske ubrugelig og kun tager plads op, skal fuldstændig nedbrydes. (92)

Kongen, der jo ellers har indskrevet sit navn i Danmarkshistorien på sit store og kostbare byggeri, gjorde ikke mere end højst nødvendigt i Skanderborg, hvor det næppe lykkedes ham at standse slottets forfald. 1608-9 boede han nogle vintermåneder på slottet, hvor han havde besøg af fyrst Lodvig af Anhalt. (93)

Christian IV, malet af Karl von Mandern.

I oktober 1608 mistede han her et af sine børn, den to-årige prinsesse Elisabeth. Hendes sarkofag blev anbragt i slottets kælder, formentlig på det sted, hvor nu katarfalken står (94). Men den var ikke i sikkerhed der, idet dens sølvbeslag blev stjålet, først af de kejserlige tropper og senere under svenskekrigen 1658. Derefter blev den ført til Roskilde.

Mens Povel Andersen var præst, blev ikke mindre end to af egnens kirker nedbrudt. 1585 fik Niels Skram på Urup (95) lov til at nedrive det tårn og den gamle mur, der stod af Vrold kirke, og anvende det til kirken i Østbirk. Altertavlen til Østbirk hentede Niels Skram i Ring kloster. I 1610 gives der ordre til (96) at nedbryde hvælvingen på den kirke i Ring kloster, som nu bruges til lade, så der kan blive des bedre rum til det høg og korn, som lægges deri.

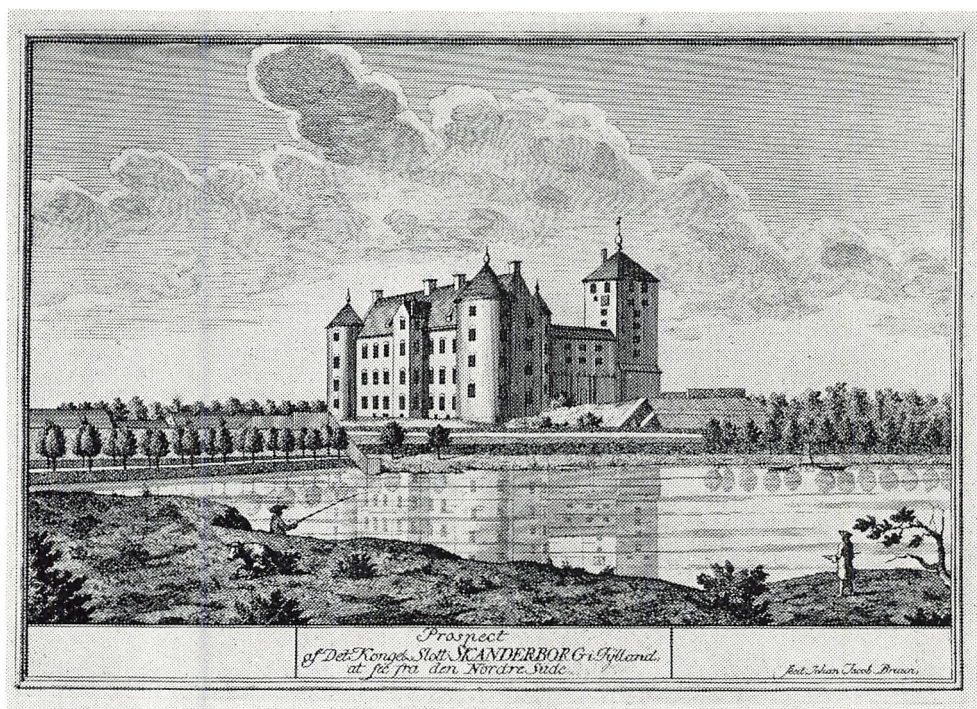
Lidt sker der dog også til kirkens gavn:

Biskoppen i Århus får i august 1591 foræret 24.000 mursten fra Skanderborg slot til opbygning af bisperesidensen, og slottets tjenere skal endog føre stenene til Århus. Slotspræsten drypper det også på: Han får i 1606 forleningsbrev på Foldbye præbende i Århus domkirke. Til gengæld skal han, når han ikke længere er forhindret i præsteembedet, residere ved domkirken. – Det slap han imidlertid for. 1618 døde han 67 år gammel, men fik så sin sidste residens i domkirken, hvor han blev begravet.

Om hans familiære forhold vides kun, at en søn, Povel, i 1619 blev optaget i Sorø skole (97). En anden søn, Andreas, får anbefalingsbrev med til kong Jacob, da han vil studere ved St. Andrew-universitetet i Skotland. (98)

Til hjælp for slotspræsten var der i Povel Andersens tid ansat degn til kapellet på slottet. Først Jens Baltzersen, ansat 17.

Skanderborg slot 1760. Det befæstede slot ses på tegningen fra Resens Atlas; se bindets inderside.

april 1587, samme dag som hr. Jens i Stilling bliver optaget i Almindeligt Hospital.

Degnen skal indtil videre månedlig have 4 skpr. rug, 6 skpr. malt, 2 skpr. humle, 1 skp. gryn, 2 sider flæsk, 1 fjerd. oksekød, 1 fårekrop, 1 gåsekrop, 24 mk. smør, 1 snes hvillinger, 1 snes flyndere, 1 otting sild, 2 fisk kabliav og 1 skp. salt af Skanderborg til sit underhold.

Om hr. Povels forpligtelse til at holde kapellan i Stilling dermed faldt bort vides ikke. 13. februar 1590 indskærpes det at lade Jens Baltzersen få den månedsfetalje, som den afdøde konge har bevilget ham.

Hr. Povels sidste år som præst i Skanderborg blev urolige. I 1617 blev en *mis-dæder, der har været i lejermål med sin hustrus søster og derfor sidder fængslet på slottet, rettet med sværdet.* (99). Oven i købet må hans slægt betale så meget til kongen derfor, som lensmanden kan få af dem. Mon ikke den slags uhyggelige begivenheder, som skyldtes kirkens strenge syn på overtrædelse af det 6. bud, kunne give en præst noget at tænke på. Eller så han det som velfortjent straf, andre til advarsel. Vi ved det ikke.

Slottet befæstes

Som forberedelse til kongens ophold på Skanderborg i sommeren 1616 foretages der nogen istandsættelse (100) og en del nybyggeri ved slottet. Det hus, hvori badstuen er indrettet, nedbrydes og på dets sted, noget mere ind i *abildhaven*, opføres et ridehus, hvorefter badstuen igen opføres mellem ridehuset og gangen. Nedenfor bakken ud mod søen bygges en smedje, mens pladsen i staldgården skal jævnes, og jorden derfra fyldes på dæmningen op til ridehuset.

Denne sommer får kongen besøg af sin søstersøn, hertug Christian af Brunsvig, der var opkaldt efter ham. For hans skyld holdes adskillige ridderspil ved slottet, og

derved får den lille by et pust fra den store verden. Men man får intet gratis, for borgerne må betale med 20 gode borgersenge med dundyner, puder og omhæng, mens bønderne leverer 30 gode bøndersenge. (101)

Den følgende vinter var byen også kongeresidens, og da indledte kongen det store befæstningsarbejde, der efterhånden skulle omdanne renæssanceborgen til en fæstning. Der blev sluttet kontrakt med en værkmester (102) om at lave en jordvold omkring slottet for en pris af 1670 rigsdaler, som det beordredes bønderne at udrede, dog således at den rige hjælper den fattige. Nedenfor slottet skal der over den grav, som værkmesteren lader kaste, opsættes en vindebro af egeplanker (103), der er en hånd tykke og 7 alen lange. I alle slottets nederste vinduer indsættes jerngitre og der bygges en muret rende bagud fra køkkenet. Bådehuset, fiskehuset og begge hyttefade sættes på og ved Æbelø hvor også skibene skal lægges. Endelig skal den lange stald sættes tæt op til ridehuset og gå op til slottet med den ene ende. Mogens Kaas, øverste for det jyske regiment, tilsiger det skanderborgske kompagnis knægte (104) til at hjælpe bønderne i lenet med at grave, rense og dæmme ved udløbet til Store sø. Portene skal forsynes med et brystværn, så man kan bruge stykkerne derpå.

I marts 1618 står det kongen klart, at der endnu vil behøves en sum penge, før end det ved Skanderborg påbegyndte værk kan blive gjort helt færdigt, hvorfor kronens bønder i Skanderborg og Åkjær len yderligere må bidrage med 840 rigsdaler (105). I juni 1619 er kongens ingeniør Abraham de la Haye (106) i Skanderborg, hvor han afstikker den mur, der skal rejses ved søen. Ovenpå fundamentet skal der lægges en rad kampesten, så muren kan blive fri for syldingen af vandet. Ovenpå skal muren opføres 5 alen høj og

Borgergade 24,
Skanderborg.
Byens ældste skole,
senere fattighus,
nu privat bolig.
En stor del af
Borgergades huse
er opført af
materialer fra slottet

3 sten tyk, og der skal mures piller indenfor til at styrke den, så der bliver 4 alen mellem hver pille.

I august 1619 afbrydes forbindelsen med omverdenen. Ingen, der kommer fra Århus, må komme ind i byen, og ingen fra Skanderborg-Åkjær len må drage til Århus, så længe sygdommen dér varer. De store slagtninger, der hvert efterår plejede at finde sted på Skanderborg, bliver i november måned flyttet til Stiernholm på grund af den grasserende pest (107). På det helt fra omverdenen isolerede kongeslot føder fru Kirsten Munk i september 1619 kongedatteren Sophie Elisabeth. Sidst på året tager kongen selv ophold på slottet og tilsiger Mogens Kaas at møde dér for at erfare kongens vilje. – I januar gives der ordre til at opsætte palisader rundt om volden og lade en ny bro lave mellem slottet og dyrehaven. (108)

Der blev dog også tid til fredelige sysler. Byen fik sin første skole. 22. februar 1617 fik indbyggerne i Skanderup ved Skanderborg slot skøde på kronens grund på den østre gades vestre side, syd for snedker Mikkel Rasmussens ejendom, 18 sjællandske alen bred langs gaden og 35 alen lang fra gaden og vest på (Borgergade 24).

Skolen har (109) været en privatskole, hvor der betaltes skolepenge. 2 skilling egentlig for hvert barn, der skulle lære at læse, 3 skilling, hvis det tillige skulle lære at skrive, og 4 skilling, hvis regning også skulle læres. De første læreres navne kendes ikke, men fra 1651 findes der en nogenlunde fuldstændig lærerfortegnelse. Denne skole bestod til 1816, da den blev omdannet til fattighus.

Fjendens hærgen i byen og på slottet

Da byen fik sin nye præst, havde den altså skole at byde på. 28. marts 1618 modtog magister Jørgen Pedersen Obel bestalling som prædikant på Skanderborg slot og sognepræst i Skanderup og Stilling sogne. Den nye præst, der var født i 1583, kom fra Linå-Dallerup, hvor han havde været sognepræst. Hans pligter med hensyn til prædiketjenesten såvel som hans løn er nøjagtig som angivet i forgængerens kaldsbrev. Senere blev han provst, som også forgængereren havde været. I begyndelsen af 1620-erne synes der at være en god udvikling i gang i byen. Det kgl. slagteri, hvor

kvæg og svin fra størstedelen af Nørrejylland blev slagtet og forarbejdet for at blive sendt til København, syntes at have øget beskæftigelsen. Nye huse føjedes til, så hele den gamle bydel efterhånden var ved at være fuldt udbygget. I Venge blev der anlagt et stort salpetersyderi, der var med til at styrke den økonomiske aktivitet, som byen skulle nyde godt af.

Salpeteren skulle anvendes ved fremstilling af krudt, og derpå sparede Christian IV som bekendt ikke. Hans deltagelse i 30-årskrigen blev imidlertid en alvorlig sag. Skanderborg måtte bære sin part af byrden. Resterne af kongens slagte hær drog plyndrende gennem Jylland og efterfulgtes af Wallensteins tropper, der i et antal af 20.-30.000 mand overstrømmede Jylland. Også de plyndrede og hærgede, hvor de kom frem. Deres underhold skønnedes at have kostet den jyske befolkning omtrent 400.000 rigsdaler om måneden. Den stærke fæstning i Skanderborg blev end ikke forsvaret. Uden at møde modstand besatte fjendens tropper byen, som

led hårdt under deres ophold. Mange af byens borgere, deriblandt præsten med kone og børn, flygtede, da fjenden nærmede sig byen.

De kommissærer, der efter krigens afslutning besigtiger kongens slotte, meddeler, at Skanderborg slot er ilde medfaren. Men det var ikke slottet alene, der måtte undgælde. Kromand Jens Rasmussen i Skanderborg (110) klager over, at fjenden har frataget ham tømmer, nedbrudt hans hus og tilføjet ham anden stor skade. Han får tilsagn om bygningstømmer til genopbygningen, og om at andre skal komme ham til hjælp, så han igen kan komme på fode. Også byens fattighus er blevet ødelagt. I 1634 beordres det genopført af gammelt tømmer og sten eller ler (111).

Det skal indrettes således, at en halv snes fattige enker, som har ærlige eller faderløse børn, får fri bolig deri. Dernæst skal de yde herberg til de fattige og syge, der indlægges hos dem, og endelig skal de opdrage fattige, faderløse børn, som anbringes hos dem, til guds frygt og spinden.

Løngang eller muret rende fra slottets køkken til Lille sø. Undersøgelser af slam fra rendens bund viser, at den må have været brugt som kloakledning.

overlader hende det til vurderingspris imod, at hun lader det godt reparere, så hofprædikanten kan have sit ophold hos hende. Formentlig har hun også haft råd til at blive husejerske. Hun havde efter mandens død fået kronens part af korn-tienden af Vedslet sogn for rimeligt fæste og yderligere løfte på en anden tiende, når en sådan blev ledig i lenet. Endelig havde kongen givet sin lensmand ordre til at føre forhandling mellem den nye sognepræst, som kongen selv vil udpege, og enken. Enten skal efterfølgeren afstå begge Skanderup-tiender til hende, eller han skal tage hende til ægte.

Magister Jesper Hansen

Deri var magister Jesper Hansen, der blev udnævnt som prædikant på Skanderborg slot og sognepræst til Skanderup og Stilling den 3. 1. 1639, forhindret, idet han ved sin tiltrædelse var gift med Margrethe Olufsdatter Bagger. Den nye præst var født i Odense og havde en kort tid været rektor i Nyborg. Hans løn fra slottet bliver nøjagtig som forgængernes. Som sine forgængere blev han samtidig udnævnt til herredsprovst. Han får i 1634 sit studerekammer, der er utæt, repareret, og samtidig en ny brønd, bygget med sten. 1647 tilstår kongen ham ægt og arbejde af anneksgården i Vrold, da der ingen eng eller avling findes, hvormed han kan underholde et par heste.

Formentlig har han haft nogen uoverensstemmelse med lensmanden angående retten til at få brænde fra kronens skove, som hans formænd i embedet havde haft. 1650 bliver hans *ildebrands fornødenhed* fastsat til 150 læs ved årlig (122). Samme år henvender han sig også til kongen i anledning af, at præsteresidensen, som tilhørte kronen, trængte til reparation, og får årlig tillagt 10 rdl. mod selv at holde boligen vedlige. Muligvis har præsteboli-

gen lidt under fjendens hærgen i 1644 og 1645, hvor først Torstensson, senere Wrangel, besatte hele Nørrejylland med svenske tropper.

I 1648 var magister Jesper Hansen blandt de 45 gejstlige, der sammen med adelens 34 og borgerskabets 115 repræsentanter skulle forhandle om hertug Frederiks valg til Christian IV's efterfølger. Som sædvanlig var det adelen, der bedst formåede at sikre sine interesser. Gejstligheden måtte lade sig nøje med en forsikring om, at det ikke skulle tillades at udøve nogen anden religion end den lutherske inden for rigets grænser, samt med et løfte om *nødtørftigt og ærligt ophold og underholdning*. Kirkens interesse synes altså ikke at have strakt sig videre end til den rene lære og nødtørftigt underhold.

På en synodalforsamling i Århus blev magister Jesper Hansen sammen med provsten i Østbirk valgt til at repræsentere stiftets gejstlighed ved stændermødet i København. Dette sluttede med, at Roskildebispen Hans Svane ved et møde på slottet på de borgerliges og gejstliges vegne overdrog kongen riget til *et fuldkomment arverige*. Han sluttede sin tale med at opfordre alle, der var enige med ham, til at råbe *amen*. Kongens generaladjutant Mikkel Skov berettede senere: *A, Gud, hvilken gruelig skrigen hørtes ikke fra alle de jyske præster og fra de andre tro og velmenende patrioter, før dette amenskrig dæmpedes.*

Skolevæsenet – den latinske skole

Hjemme i Skanderborg var magister Jesper Hansen en særdeles virksom borger. Han nøjedes ikke med at varetage præsteembedet, men brugte sin dygtighed dels til fremme af skolens sag, dels som toldforvalter. Som tidligere nævnt havde byen haft skole fra 1617. Som provst havde han pligt til hvert år at holde visitats med ka-

tekisation i samtlige herredets sogne. Her skulle han for det første undersøge, om børnene havde lært Luthers katekismus, så de kunne den ordret udenad. Dernæst skulle han belære dem om meningen, så de tilegnede sig det udenadlærte stof og endelig formane dem til at holde sig den kristne moral for øje i det daglige liv.

På landet var undervisningen af børnene i det daglige overladt til kirkens degn, der næppe har haft særlige forudsætninger for at bibringe børnene andet end udenadlærte remser. Præsten skulle så forud for den første altergang sikre sig, at børnene kunne, hvad de skulle. Der sker i disse år en ændring i synet på katekismusundervisning. Den opfattes ikke længere som et mål i sig selv, men som en beredelse til at føre et sandt kristent liv. Dette blev daglig understreget i hjemmet, hvor husfader og husmoder efter kongens befaling hver morgen skulle samle børn og tyende til bøn og påkaldelse af Gud.

Man må se oprettelsen af den latinske skole (123) i Skanderborg i denne sammenhæng. Degnestillingerne på landet blev nedlagt, efterhånden som de blev ledige, og indtægterne herfra blev tillagt latinskolen med forpligtelse til, at dens elever så som løbedegne skulle påtage sig undervisning og kirketjeneste i de omliggende sogne, først Skanderup-Stilling, dernæst Fruering-Vitved, Dover, Hørning, Vissing, Torrild og Vedslet. Herved opnåede man at få bedre uddannede degne, men man skulle snart opdage, at uddannelse ikke er alt.

Pengene fra degnestillingerne slog ikke til. Ofte måtte eleverne forsømme skolen for at gå omkring i byen og bede om et stykke brød. Mortensaften, juleaften, nytårsaften og helligtrekongersaften gik hele skolen i samlet trop ud på tiggergang. Desuden gik de fattige disciple onsdag og lørdag aften fra dør til dør og bad om brød for Guds skyld. De bar foruden deres

kappe en hætte, der fortsatte i en hale, der hang ned ad ryggen. Desuden var de udstyret med en kurv på armen og en pose på ryggen til de indtiggede fødevarer.

En noget sikrere og bedre indtægtskilde var elevernes medvirken ved kirkelige handlinger, særlig begravelser og vielser. Der fik de dels deres andel af ofret, dels lejlighed til ved den efterfølgende spisning at forsyne sig, så der var nok både til mund og pose. Ved fornemmere begravelser gik præsten og disciplene gerne i spidsen for ligtoget fra hjemmet til kirken. Kisten var for de velhavendes vedkommende dækket med et tæppe af sort engelsk klæde, særdeles velegnet til en skolekappe. Man kunne da se det sælsomme syn, at skolens elever, anført af rektor, umiddelbart efter afsyngelsen af den sidste salme: *Nu lade vi hannem da sove i fred* styrtede sig over kisten for at tilrane sig det sorte klæde.

Rektors økonomiske stilling var omtrent lige så slet som elevernes. Fra omkring 1671 forbedredes hans kår dog væsentligt, idet han da tillige blev slotsdegn og kantor, men allerede 1686 blev hans løn igen reduceret. Under sådanne forhold måtte det nødvendigvis knibe med at få duelige lærere. Rektorstillingen var i reglen kun et springbrædt til en gejstlig stilling. I de 80 år, den latinske skole i Skanderborg eksisterede, havde den 10 rektorer. To af disse bestred tilsammen embedet i ikke mindre end 46 år, så man ser, at de øvrige kun har haft en kort funktionsperiode.

Skolen, der fra begyndelsen fik husly i Jægergården, blev i 1651 af den hæderlige og højlærde slotsprædikant, mester Jesper Hansen, *i fornemme adelige og gejstlige personers præsentantz inaugureret*, d.v.s. højtideligt indviet. Under krigen med Karl Gustav af Sverige måtte den imidlertid standse virksomheden i nogle år, da fjenden havde bemægtiget sig skolens lokaler

og ødelagt disse totalt, men omkring 1665 menes den at være kommet igang igen. Da Frederik IV i 1720 gjorde Skanderborg til garnisonsby, blev der bygget kaserne (barakkerne) på Jærgergårdens grund, og skolen måtte flytte til slotssmedjen, der formentlig lå mellem den nuværende præstegård og amtsgården.

Præst og toldforvalter

I 1660 må forgængerens enke være død, hvorefter magister Jesper Hansen og hustru på livstid overtog Skanderup konge- og kirketiende for 12 rdl. årlig. Yderligere har han haft nogen indtægt som told- eller som det dengang hed konsumtionsforvalter. Man havde i 1660 indført en slags omsætningsafgift, konsumtionsskat, i håb om, at den kunne afbøde rigets alvorlige finansielle situation efter 30-årskrigen. Da denne afgift langt fra indbragte, hvad man havde ventet, bortforpagtede man den i håb om bedre udbytte. Det er ikke utænkeligt, at magister Hansen, der havde været talsmand for en sådan omsætningsafgift, selv har ønsket at overtage forvaltningen af den, enten fordi han ville vise, hvor fortræffelig den var, når den blev administreret rigtigt, eller fordi han ville sikre sin søn stillingen som konsumtionsforvalter, hvilket forøvrigt også lykkedes. Kendskab til selve sagen, og hvordan skatten opkrævedes, har man fra et brev af 14. november 1661 (124), hvor præsten fortæller: Anders Gjesing i Skanderborg var hos mig den 28. oktober 1661 og angav at ville slagte en stud, hvilket er indført i mit toldregister og efter prædikenen forkyndt i Skanderup kirke. Da han spurgte, hvad han skulle give i told, læste jeg to gange forordningen for ham, at han, hvis han slagtede til eget behov, skulle betale 6 mk., men hvis den skulle sælges, da 15 mk.

Man kan undre sig over, at slotspræsten

fungerede som skatteopkræver, og end mere over, at det på kirkestævne skulle forkyndes, om nogen slagtede en stud!

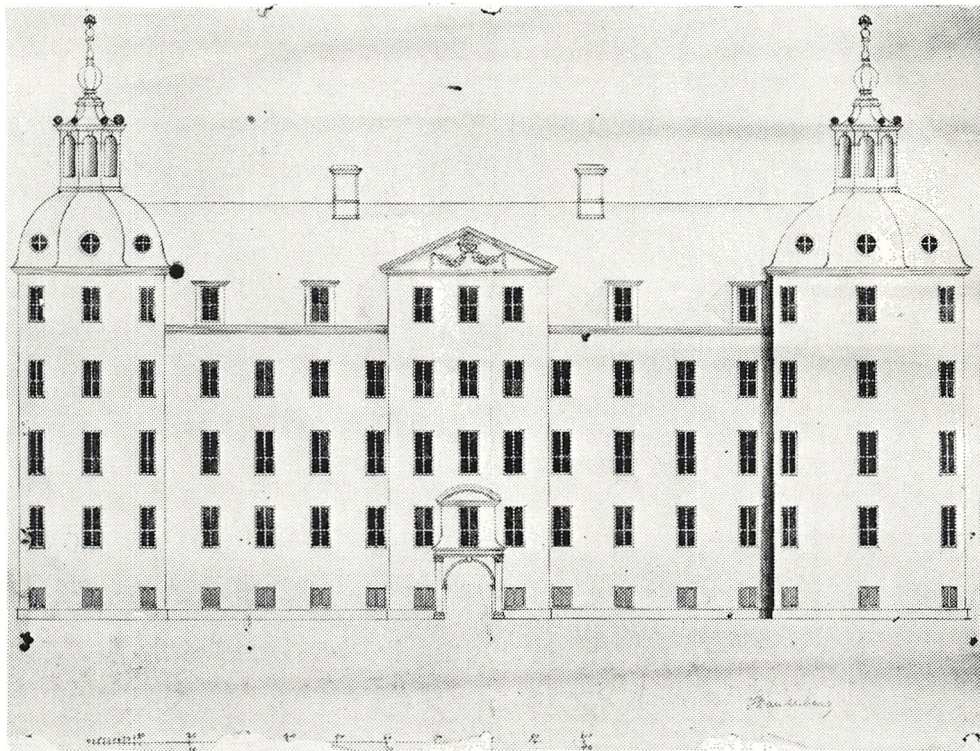
Slottet i forfald

Derimod synes Skanderup kirkes slette tilstand ikke at have bekymret ham særligt. Ved en synsforretning (125) i 1650 anføres stadig de samme mangler som i 1636: Hvelvinger i kor og skib brøstfældige, tag i våbenhus mangler ganske osv. Dog lykkes det præsten selv at få en ny port med låge og lås ved præstegården. På slottet bliver der i 1656 lagt nyt tag. Tagstenene hentes på Ladegården, der i stedet forsynes med stråtag, som bønderne må skaffe (126). I 1658 lader prins Christian Ulrich slottets hovedbygning reparere, så han selv kan bo der. (127)

Men forfald synes alligevel i midten af 1600-tallet at have præget de offentlige bygninger i byen. 1662 bevidner Thomas murmester og Søren bødker, (128)

„at indbygningen udi det gamle kancelli er selv nedfalden og det andet står på skjæv, så ingen kan røre derved, førend det selv falder“. Desuden er en del af muren styrtet ned. Det gamle kancelli var en fløj af Valdemarernes borg, der efterhånden synes at være helt igennem faldenfærdig. 1678 har nogle håndværkere synet den gamle borg og udtalt, at kornhuset, det oprindelige køkken, på hvis loft der opbevaredes korn, er ved at falde sammen. Den søndre gavls 1½ alen tykke mur var faldet ned den 4. april, tømmeret var slået i stykker og havde taget den over 3½ alen tykke brandmur med fra øverst til nederst af husets østre ende. Også den nordre gavl og kvisten over køkkendøren er brøstfældig.

En synsforretning i 1680 i forbindelse med admiral Rotsteens udnævnelse til amtmand giver indtryk af (129), at den gamle borg lå hen som ruin, og at den kun 100 år gamle slotsfløj var i stærkt forfald. Amtmandens fløj er øde og nedfalden, det lille tårn står for fald og sidemurene står ganske øde. Den gamle borgstue og kancelliet, som strækker sig fra kornhuset til klokketårnet, er aldeles øde, kun sidemurene står tilbage. Spiret på klokketårnet er taget

Det gamle slot i nye klæder (nederlandsk barok). Ewert Janssens restaureringsforslag 1668–69 kom ikke til udførelse.

ned, bjælkerne under klokkerne og i muren er rådne helt igennem, så der kun med største fare kan ringes med klokkerne. Gangen i muren fra tårnet til prinsens gemak mangler vinduer, karme og loft. Det allerøverste loft over alle kongens og prinsens gemakker samt over kirken er ganske brøstfældigt. En del skillerum er taget ned for farens skyld. Vinduerne, karmene og dørene er ganske øde og forrådnede. Det andet loft, som er over prinsens gemakker, er meget brøstfældigt, bjælkerne brøstfældige og snart tvært i stykker; en del af skillerummet faldet ned. Af vinduer og vindueskarme er en del blæst ud, da både vinduer og karme er rådne. De allernederste gemakker og kirken er mestendels nogenledes ved magt, dog mangler på kirken 29 små vinduer. Kun porten ved slottet er i orden og forsynet med låge, lås og hængsler. I bygningerne i forbindelse med og over porten har amtmanden ladet indrette amtsstue.

Slottet bærer stærkt præg af, at det ikke mindre end *tre gange* i løbet af 50 år har været besat af fjenden og været udsat for plyndring. Som kongeslot havde det kun

været brugt nogle få forholdsvis korte perioder af Christian IV. Rigets alvorlige økonomiske forhold som følge af gentagne krige tillod ikke den luksus at vedligeholde Frederik II's gamle slot. Dets tid som kongeborg var i realiteten omme.

Magister Jørgen Seidelin – Strid om tiende

Det virker derfor overraskende, at præsteembedet stadig var attraktivt. Allerede i 1667, 12 år før magister Jesper Hansen døde, havde kongen givet magister Jørgen Hansen Seidelin løfte på Skanderborg sognekald (130). Han var søn af borgmester Hans Seidelin i Helsingør og var født 1632. Sammen med sin ældre broder Hans tog han studentereksamen fra Helsingør og senere teologisk embedseksamen i København. Derpå rejste de to brødre tre år til udlandet.

Mens de opholdt sig i Uppsala, fik de nys om, at Karl Gustav påny forberedte sig til at angribe Danmark, hvilket de omgående rejste til København for at meddele kongen. Med stor tapperhed deltog de i forsvaret af København, og vovede sig, da de talte godt svensk, ind i svenskernes lejr for at spionere. Efter freden ville Københavns kommandant gerne have beholdt dem begge i hæren, men deres hu stod til præsteembedet, og begge fik de af kongen løfte om med tiden at blive ansat i København. Hans Seidelin blev 1660 kapellan i Helsingør og 1665 sogneprest ved Holmens kirke.

Helt så godt gik det ikke Jørgen Hansen Seidelin. Han måtte til de jydere land og blev i 1662 sogneprest til Sjelle, Skørring og Låsby. Da sognepresterembedet ved Vor Frue kirke i København blev ledigt i 1667, rejste han til kongen og mindede ham om løftet om at blive ansat i København, men en søn af enkedronningens kansler blev den foretrukne. Magister Jørgen måtte da lade sig nøje med ekspektancebrev på Skanderborg for sig selv og siden, om han efterlod sig en til præsteembedet duelig søn, også for denne. Skanderborg var altså dengang regnet for et godt kald i økonomisk henseende.

Men han skulle snart blive belært om noget andet. Nok fik han foruden kaldets øvrige indtægter 250 rdl. af kongens kasse som slotspræst, men det var kun en ringe erstatning for de rigelige mængder naturalier, hans forgængere havde fået. Desuden blev han udnævnt til provst for Hjelmlev herred med løfte om at måtte fortsætte som provst i Framlev herred, hvad han dog frabad sig. Derimod skulle det snart vise sig, at det kneb med at få de embedet i Skanderborg retmæssigt tilhørende tiender.

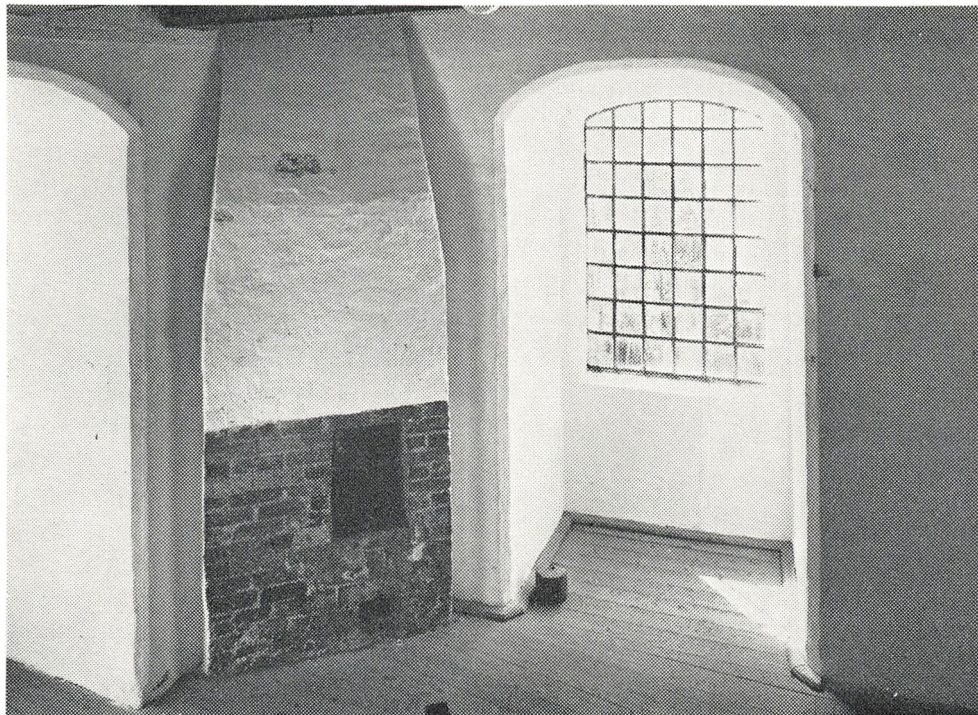
Sognemændene i Skanderup sogn havde nemlig på egen hånd bortfæstet Gram konge- og kirketiende, som tilhørte præ-

steembedet. Ligeledes havde de bortfæstet anneksgården i Vrold, der tilkom sognepræsten. Allerede året efter indsættelsen i Skanderborg måtte han ved Skanderup birketing anlægge sag mod sognemændene for at få sin ret. Fire tætskrevne sider vedrørende denne retssag findes endnu i embedsarkivet, men desværre mangler slutningen, så det er umuligt at se, hvad han fik ud af sin klage. Imidlertid fortsatte sagen. I 1686 tilstod bymændene af Vrold og Foerlev, at de af uagtsomhed havde bortfæstet kongetienden af Gram by og af anneksgården i Vrold, hvis tiende alene tilkommer vor kære sogneprest, magister Jørgen Hansen Seidelin. Men sagen må alligevel ikke have været afsluttet dermed, for i november 1699 indgiver præsten klage til commers collegiet (131), hvor sagen først bliver afgjort til præstens fordel i juni 1701, men da var magister Jørgen Hansen Seidelin forlængst død.

Nicol Seidelin

1689 tiltrådte hans søn ifølge kongens løfte embedet i faderens sted. Om ham ved vi god besked fra et manuskript om den seidelinske familie, som apoteker Seidelin i Skanderborg udlånte til kateketen Karl Hansen, der aftrykker det i sin bog (132): Han var født i Sjelle præstegård 1666. Hans fader begyndte alt at anse ham i vuggen som sin successor i Skanderborg, efter det ham givne kongelige løfte, skønt han endnu selv ikke var kommet der. Vist er det, at hans fader anvendte en utrolig flid på hans information og opdragelse, endskønt han var vel streng imod ham; thi han ville ikke vide af, at frihedstimer imellem var fornøden, men lod sin søn idelig hænge i bogen, ja, lukkede ham inde, så tit han selv i en eller anden forretning måtte rejse til sogns. Formentlig indså faderen vel, som en fornuftig mand, at sønnen nok kunne udholde denne omgang; thi han havde både lyst og nemme til studeringer, og faderen var den kærligste mand, der aldrig glemte de midler og opmuntringer, hvorved sønnens lyst og lærevillighed kunne opflammes.

Da han var ti år gammel, var han ganske

Kamin i tårnrummet ud for riddersalen.

færdig at rejse til Akademiet, hvad også var faderens tanke, men da han havde været holdt i altfor streng en tvang, holdt faderens venner det ikke rådeligt, at give ham som student for megen frihed på en gang. Faderen, der just da var blevet provst, talte da med rektoren i Århus, der var af samme mening som faderens venner, skønt han efter at have eksamineret ham skal have fundet ham dygtig nok til at deponere (tage studentereksamen). Han blev så et års tid betroet til rektorens opsyn. Denne satte ham øverst i mesterlektien og brugte ham efter nogen tids forløb til at undervise disciplene i 5. lektie, da læreren var syg. Men der var, som magister Nicol selv sagde, skæggede karle i 5. lektie, og de ville ikke finde sig i, at et barn eller en reen dreng af mesterlektien skulle læse for dem. Derfor bad han efter 8 dages forløb rektoren om sin dimission, som han også gav ham.

Efter en svær sygdom blev han student i sit 12. år. Allerede i sit 14. år fik han teologisk attestats, men forblev i København indtil sit 18. år, da han fik adgang til at prædike for Christian V, der hørte ham med bifald. Kongen gav ham aldersdis-

pensation og kaldsbrev som sin faders kappellan samt efterfølger. 19 år gammel blev han i 1685 ordineret, året derefter indgik han ægteskab med Cathrine Hansdatter Lүxdorph. 1687 blev han uden ansøgning tilbudt sognekaldet i Lundum-Hansted, men allerede 1689 er han ved faderens død tilbage som sognepræst og slotsprædikant i Skanderborg.

Slægtsbogen fortæller videre om magister Nicol, at han var en overmåde høj mand, tidligt fuldvoksen, mandig og af anseelse både i tale og omgang. Desuden var han en lærd mand, vel studeret i teologi, filologi, historie og retsvidenskab og var alles, både gejstliges og verdsliges rådgiver. 1702 udnævntes han til provst. Han var ærbar og alvorlig, tækkelig i sit væsen og kærlig i sin omgang.

Slotspræsten lukker kirken

Så vidt familiens billede af den mand, der

i ikke mindre end 48 år var sognepræst i Skanderborg. Virkeligheden så dog nok anderledes ud. Man kan ikke undgå at få indtryk af, at til alle de smukke karakteregenskaber, som familien husker, kan der føjes stærk vilje og egensindighed. De første ti år lå han som omtalt i proces med de Skanderup sognemænd, men forholdet til byens borgere har næppe heller været det bedste.

I 1697 tilstod Christian V slotspræsten herefter at være fri og forskånet for tjeneste i slotskirken, når ingen af det kongelige hus var der tilstede (133). Og da det kun yderst sjældent skete, fordi slottet i det store og hele var uegnet til beboelse, betød det rent faktisk, at hermed var slotskirken lukket. Årsagen til kirkens lukning var ganske enkelt, at slotspræsten ikke var tilfreds med sin løn for tjenesten ved slottet. Den havde der været vanskelighed med lige fra begyndelsen, idet kongen havde inddraget de 250 rdl., som hidtil var udbetalt af hans kasse.

Som en ringe erstatning havde magister Seidelin fået lovning på Ousted-Tåning sognekald, når dette måtte blive ledigt. Ledigheden indtraf i 1697, men da greb Århusbispen ind med en indstilling om, *at bemeldte kald bequemmere herefter som tilforn af egen sognepræst skal kunne betjenes*. Derefter blev magister Nicols broder, Hans Seidelin, udnævnt til sognepræst for Ousted-Tåning, men samtidig *tilforpligtet af samme præstekalds indkomster at give slotspræsten ved vort slot Skanderborg, som nu er eller herefter kommendes vorder, årligen eet hundrede rigsdaler for tjenesten i Slotskirken*, en forpligtelse, som helt til 1936 har hvilet på Ousted-Tåning sognekald. Skønt slottet blev nedrevet, og slotskirken blev sognekirke, måtte den Oustedpræst i mere end 250 år takket være et kongebrev underholde en slotspræst, der ikke eksisterede! Man undgår ikke at få fornemmelsen af stiv statskirkelighed!

Men beboerne får den genåbnet

Byens borgere var med rette fortørnede over, at en aftale mellem kongen og præsten var tilstrækkelig til at lukke den kirke, som de følte sig knyttet til. En stor del af dem havde jo i kraft af deres ansættelse ved slottet udgjort kirkens menighed, og i præstens pligt til at prædike der onsdag og fredag lå der en anerkendelse af, at den måtte betragtes som købstadkirke, for det var nemlig kun i købstæderne, disse gudstjenester skulle afholdes. Nok hørte de til Skanderup sogn, hvis kirke endelig var blevet restaureret og udvidet med et sideskib, netop af hensyn til byens borgere, men dermed var de ikke tilfredse. De klager dels over, at kirken stadig er for lille, ja den kan end ikke rumme Skanderup sogns egne kirkegængere, idet bønderne i Gram i mange år har måttet søge Stilling kirke (hvad de nu nok gjorde og til dels stadig gør, fordi den ligger nærmere end Skanderup), dels over, at kirkevejen er for lang for byens 80 familier, hvis gamle folk og frugtsommelige kvinder formedelst den onde vej til kirken meget sjældent kan komme med mindre de har hest og vogn.

Det skal indrømmes, at vejen var lang fra det lille bysamfund omkring torvet helt op til Skanderup kirke, og at den kunne være barsk ved vintertide, når østenstormen stod ind fra søen. Der var trods alt kortere til slotskirken, skønt også kirkevejen dertil lå udsat. Men herudfra kan man ikke slutte, som Karl Hansen gør, at „der nok var den honette ambition med i spillet“. Byen skyldte slottet sin eksistens, dens administration havde til huse i slottet, og den havde som købstad vel ret til at have egen kirke og ikke være henvist til et sideskib i en landsbykirke, hvis bedste stole var fæstet bort til landsognets egne sognemænd.

Resultatet af klagen blev (134), at kongen den 14. oktober 1699 allernådigst anordnede og befalede, at

gudstjenesten skal herefter i bemeldte Skanderborg slots kirke for menigheden i Skanderborg i det mindste forrettes hver søndag af slotspræsten der ved stedet for de 100 rdl. årlig, som er tillagt ham af Ousted-Tåning præstekald. Såfremt han ikke er villig dertil, skal han afstå de 100 rdl. til den, som menigheden kan formå godvilligen til samme tjeneste.

Hermed fik Skanderborg bys indbyggere juridisk ret til slotskirken, men besynderligt er det, at sognepræsten ikke samtidig fik pligt til at betjene dem i deres egen kirke, hvilket nok turde være ganske enstående i Danmarks kirkehistorie. Havde sognepræsten nægtet at prædike i slotskirken, skulle de have været ud med lys og lygte for at oplede en præst, der formodelst 100 rdl. ville betjene dem. Det synes imidlertid ikke at være blevet tilfældet. Skanderborg kan altså takke, ikke deres præst, men kong Frederik IV og deres egen kærlighed til slotskirken for, at denne er bevaret. Ellers ville den utvivlsomt være blevet solgt til nedrivning sammen med slottet i 1767 – og der ville intet have været tilbage af det slot, som købstaden skylder sin oprindelse.

I 1702 måtte Nicol Seidelin, forøvrigt samme år som han blev provst, føre sag mod sin embedsbroder i Blegind, hr. Niels Hirtznach, der nægtede ham en afgift bestående af 18 skæpper byg og 12 sk. engpenge af Blegind sognekald, som „fra alders tid havde ligget til sognepræsten i Skanderborg“. Udfaldet af sagen blev, at provsten fik sognepræsten dømt til at betale.

Kongen sælger præstegården til præstekonen

Samme år opnåede provst Seidelin kongens tilladelse til at sælge den hidtilværende kongelige præstegård i Skanderborg på grund af dens brøstfædighed. Auktionsforretningen lyder således:

Efter at proclama er udgået den 10. næstafvigte, om slotspræstens residens i Skanderborg

i dag, som er den 20. juli 1702 at auktionere, da var nærværende i provstens sted magister Hans Lønborg af Fruering, samt hr. Jakob Møller af Svejstrup som notar, item hr. Niels Hirtznach af Blegind som assessor bemeldte auktion at foretage. Og efterat (som ved huses og gårdes auktion et lys antændes, så skete også ved denne auktion ligeså), og da det antændte lys var udbrændt blev efter adskillige foregående bud forbemeldte slotspræstens residens med tiliggende have endelig den højstbydende, nemlig madam Catharine Hansdatter, magister Nicol Seidelins, tilslagen for 300 rd. og 4 mk.

Med andre ord: Kongen sælger for et beskedent beløb præstegården til præstens kone. Byens borgere har tilsyneladende ikke været helt indforstået dermed, idet der også kommer andre bud – men for så stor en gejstlig overmagt må de vige! Nu var præstegården altså præstens ejendom, og den var ikke mere forfalden, end at han blev boende der helt til sin død i 1737. Men da stod byen til gengæld uden præstegård til den nye sognepræst, et problem denne imidlertid klarede på bedste måde for sig og sine eftermænd i kaldet.

Nicol Seidelins forhold til menigheden

Om Nicol Seidelins forhold til sognets folk i almindelighed ved vi intet, men det er vel næppe utænkeligt, at den egensindige præst har haft sine fjender. Til disse hørte nok ritmester Grabow, som boede i Vrold. Da denne ved en bestemt lejlighed ønskede at blive taget til alters i Skanderup kirke af kapellanen i Stilling Anders Knudsen Thoustrup, der var gift med sognepræstens søster, gav det anledning til stor strid, der først blev bilagt ved en provsteret (135). Stillingpræsten tog selv kalk og disk med til Skanderup og sendte et ridende bud til sin svoger efter brød og vin. Da skriftemålet var overstået, kom buddet tilbage fra hr. Nicol med besked om, at *han var meget vred og fortørnet over, at ritmesteren og hans frue på denne tid ville gå til alters, og han intet vidste*

derom. Hvis de ville til alters, kunne de komme til slotskirken, hvor regimentskriveren og hans frue gik til alters.

Også ved anden lejlighed ser vi ham fra en mindre tiltalende side. I 1720 blev Skanderborg garnisonsby. Den gamle kongelige jærgård, hvor latinskolen som allerede omtalt havde til huse, måtte vige for nye kaserner til rytteriet. Rektor, der var ludfattig, havde ikke råd til i den anledning at påtage sig nogen økonomisk forpligtelse (136). Man hentede så hans foresatte, provst Seidelin, men også han afviste pure at påtage sig nogen udgift i forbindelse med skolens flytning. Amtmanden og amtsforvalteren lovede imidlertid at skaffe de tilstrækkelige penge og opsøgte i den anledning provsten for at få hans bidrag, men forgæves.

Skønt kaldets indtægter ikke mere var, hvad de havde været, ville det næppe have været uoverkommeligt for provsten at yde sin skærv. Provstens svoger i Stilling bevidner (137), at det ikke kan have været helt dårligt at være præst på det tidspunkt. Da han efter 20 års tjeneste flyttede fra Stilling til Årslev-Tilst, kunne han medbringe en formue på 2.000 rdl. i rede penge. Disse penge satte ham i stand til at købe begge kirker og senere tillige Tilst kongetiende.

Om kirkelivet i Skanderborg i provst Seidelins tid, vides iøvrigt intet. Det kan næppe have været upåvirket af provstens stærke personlighed, på godt og ondt. Hans efterfølger i embedet, provst Chr. Høgh, der var gift med hans datterdatter, sagde om ham:

Han var ikke alene en stor mand, men han havde tillige den lykke, at alle troede det om ham, hvorover et ord af hans mund havde altid dobbelt vægt.

Forholdet dem imellem var ikke altid det bedste. Palmesøndag 1732 noterer Høgh i kirkebogen:

Der var et barn i kirke, som provsten døbte;

men jeg kunne ikke få nogen underretning om, hvad det hed, og hvo der bar det.

Den slags uorden burde netop dengang have været utænkelig. I 1685 var udkommet Danmarks og Norges Kirke-ritual, der skulle sikre en ensartet kirkelig tjeneste over hele riget, omfattende såvel gudstjenesten som de kirkelige handlinger og præstens tjeneste i hverdagen. 1688 kom den nye forordnede alterbog med kollektter, epistler og evangelier til hver søndag i kirkeåret. Biskop Baggers fortale angiver klart, hvad formålet med den er:

Det, som et godt politi er for en vel-skikket republik, det samme er en god skik og orden for Guds kirke. Ingen af delene har nogensinde vel kunnet savne disse tvende. Thi hvor intet politi er, der går det som i Dommernes tid i Israel, at enhver gør hvad han vil, og som han vil. Og hvor ingen orden er i Guds tjeneste, der bliver den som deres i Samaria.

Retroenhedens epoke måtte nødvendigvis give sig udslag i gudstjenestens ensartethed, forordnet af den enevældige monark. Der er ingen grund til ikke at antage, at også den særegne provst Seidelin i Skanderborg har måttet følge reglerne. Noget andet er så, at kirken aldrig er blevet fornyet gennem nye ritualer. De kommer bagefter og cementerer kun, hvad livet forlængst har skabt.

Nye tider var undervejs og den nye tid kom også til Skanderborg, da Christian Jensen Høgh blev udnævnt til kapellan i Stilling 1727, sikkert ikke fordi han tilhørte den nye kirkelige bevægelse, men langt snarere fordi han var gift med provst Seidelins datterdatter, sogneprest Christoffer Bøgh og hustru Kirstine Nicolsdatter Seidelins datter, Kirsten Christophersdatter Bøgh af Trige-Ølsted. Høgh afløste forøvrigt provst Seidelins brodersøn som kapellan i Stilling. Det blev altsammen i familien. En søster til fru Høgh var gift med sogneprest Worsøe i Blegind.

Kirke og sogn

Pietismen

Netop på det tidspunkt hvor den lutherske ortodoksi satte sine skønneste frugter og gennem Kingos salmesang blev folkeeje, kom en ny kirkelig bevægelse til Danmark. Dens navn var pietisme, afledet af det latinske pietas, fromhed, og med navnet er samtidig antydning den nye kristendomsforståelses farve. Forskellen mellem de to former for forståelsen af kristendommens budskab kan måske bedst belyses med et par salmecitater. Salmerne er jo i nogen grad stadig hvermands eje. Det er dem, der i livets højtidstunder, i glæde og i nød, hjælper os med at udtrykke, hvad der fylder sindet. *Kingo* opfordrer til glæde over Guds barmhjertighed.

*Vær glad, min sjæl, og lad din stemme klinge,
stig op fra jordens bo,
du dig med tak og tro
til Himlen svinge!*

for Guds nåde er

*utallig såsom sand
og uden måde*

...

*med den hver dag min sjæl han overgyder,
hver morgen i min skål
en nåde uden mål
til mig nedfylder.*

I fortrosthing hertil kan jeg være frisk og glad og lade sorgen fare; Gud vil bevare mig og

*han vil i dag mig give kraft og styrke,
jeg i mit kald og stand
min Gud og Fader kan
tilbørlig dyrke.*

Pietismens danske sanger fremfor nogen er *Hans Adolf Brorson*. Kun få år efter Kingos død, inden hans salmer endnu var sunget ind i det danske folk, var en ny salmesang opstået i Sønderjylland, og den fik hurtigt udbredelse over det ganske land. Den var præget af inderlig fromhed og længsel efter det evige:

*Lad verden ej med al sin magt
os rokke fra vor dåbes pagt;
men giv, at al vor længsel må
til dig, til dig alene stå*

synges der stadig i de fleste danske kirker hver søndag efter trosbekendelsen. Et andet vers fra samme salme understreger endnu tydeligere, hvad det kommer an på:

*Så drag os ganske til dig hen,
o Jesus, du vor sjæleven,
at hver af os så inderlig,
i troen må omfavne dig!*

Verden er en tåredal, er forvildet og øde, mennesker er forhærdede tidsel-gemytter, der „holder sig ranke i stoltheds fordærvede tanke“. Det rette kristenliv er derfor en pilgrimsvandring, hvor det gælder om

at døde de giftige lyster, at forsage verdens glæder og ved Jesu hjælp nå frem til Himlens søde Paradis og *prise dig på englevís*.

Denne nye kirkelige bevægelse var opstået i Tyskland og havde sine rødder dels i katolsk opbyggelseslitteratur, dels i den calvinske, stærkt lovmæssigt prægede kristendomsopfattelse, dels vel også i de lutherske kredse, der understregede, at det gjaldt om at tilegne sig frelsen. Sønderjyske præster, der havde studeret i Tyskland, bragte den med sig hjem. De samlede sognets vakte til bibellæsning, hvis formål var opbyggelse og dygtiggørelse af lægfolket. Til København nåede bevægelsen i en yderliggående form, der stærkt angreb statskirken og dens præster. Gennem Frederik IV's tysk fødte dronning, der omgav sig med tyske, pietistiske adelsmænd, vandt bevægelsen nogen indflydelse ved hoffet og i toneangivende kredse. Dronningen, hvis kærlighed kongen forsmåede, levede helt for den nye bevægelse og havde gennem kronprinsen, den senere Christian VI, betydelig indflydelse. Men herom senere.

Frederik IV og Anna Sofie Reventlow

Frederik IV's personlige livsførelse stred ganske åbenlyst mod den ny tids idealer. Navnlig hans forhold til kvinder gav anledning til megen forargelse. Frederik IV var i 1695 blevet gift med Louise af Mecklenburg-Güstrow, og hun fødte ham 5 børn i årene 1697–1706, men hun formåede ikke at fastholde kongens interesse. 1703 lod han sig første gang vie til venstre hånd til den prøjsiske adelsdame, Elisabeth Helene Vieregg, hvis fader var gesandt i København. Landets første dame var dermed forstødt af en purung pige. Forbindelsen blev kun kortvarig, idet madam Vieregg døde året efter vielsen – men forholdet til dronningen var ødelagt og lod sig ikke genoprette.

Under en 9 måneder lang rejse til Italien 1708–09, som kongen forberedte uden dronningens vidende, vidste han også at forlyste sig incognito, skønt der var 96 rejseledsagere. De talrige karnevaller gav rig lejlighed til letsindigheder. Vel hjem-

kommet herfra kastede kongen sig ud i et nyt eventyr med Charlotte Helene Schindel. Hendes umættelige forlystelsestrang optog i den grad kongen, at han ganske glemte at tage sig af den krig, han just havde begyndt i Skåne. Mens pesten i 1711 rasede i København og krævede ikke mindre end 21.000 ofre, 1/3 af byens beboere, opholdt kongen sig udenfor hovedstaden og fortsatte det glade liv med talrige fester.

Under et karneval på Koldinghus i 1711 havde han truffet den attenårige, skønne Anna Sofie Reventlow med de mørke, ildfulde øjne, datter af den afdøde storkansler Konrad Reventlow. Derover glemte han såvel pest som krig og indledte et forhold, der skulle give såvel kongen som Anna Sofie mange samvittigheds kvaler og folket, specielt de pietistiske hofkredse, anledning til forargelse.

Det følgende år rejste kongen den 24. juni til Clausholm, hvor Anna Sofie opholdt sig hos sin moder. Modtagelsen var ikke særlig hjertelig, og det lykkedes ikke kongen at få den skønne i tale. Men hans talent for at erobre kvinder fornægtede sig ikke. Ved hjælp af en lakaj og en kammerpige lykkedes det ham at kontakte Anna Sofie med det resultat, at hun sneg sig ud af slottet og tog plads i kongens vogn, der satte kursen mod Skanderborg. Ved ankomsten til Skanderborg blev hun udnævnt til fyrstinde af Slesvig og derefter af kongens nyudnævnte hofpræst Thomas Clausen viet til kongens venstre hånd.

Hvad der ligger i udtrykket viet til venstre hånd, er vanskeligt at komme til bunds i. Thomas Clausen bruger ikke selv denne benævnelse, ja, omtaler end ikke senere selve denne handling. Forøvrigt var han ikke selv på daværende tidspunkt blevet præsteviet, så alene den omstændighed kunne jo nok rejse tvivl om handlingens gyldighed. I et brev (1) til teologerne i Wittenberg i 1721 fortæller Thomas Clau-

sen om kongens forhold til Anna Sofie. Han har mere end én gang, såvel mundtligt som skriftligt ladet kongen forstå, at det ikke var rigtigt, at de levede sammen.

Heri kan der ligge et ændret syn på sagen, vel også en erkendelse fra Thomas Clausen af, at gyldigheden af „vielsen“ i Skanderborg kunne betvivles. Måske har han, da han forrettede handlingen, beholdt sig til hofpræst Masius's skrift fra 1703 om polygamiets forenelighed med kristendommen. Men under indtryk af pietismens voksende magt har han overfor kongen og Anna Sofie adskillige gange måttet formane dem til at afbryde forbindelsen, hvilket de da også har lovet og overholdt, idet Thomas Clausen videre skriver, at de mere end en gang hele år igennem har holdt sig fra hinanden. Ja, til sidst har de endog besluttet, såfremt Gud skænkede dronningen et længere liv, da helt at begive sig fra hinanden og ikke at ses mere end en eller to gange om året, og da kun som broder og søster.

Medvirkende til ændringen af forholdet kan også have været, at de tre børn, der stammede fra den illegitime forbindelse, alle døde som små. Det ville ikke have været unaturligt, om kongen og Anna Sofie så dette som Guds straf over deres syndige forhold, hvilket Thomas Clausen antyder i det nævnte brev med ordene *anderer göttlicher Rührungen*.

En kendsgerning er det imidlertid, at kongen følte sig tilskyndet til på adskillige punkter at støtte og fremme kirkens virksomhed og dermed også de nye pietistiske tanker. Allerede 1705 havde kongen grundlagt et missionsarbejde i den danske koloni Trankebar, 1714 stiftedes i København Missionskollegiet, der foruden arbejdet i Trankebar skulle optage et arbejde blandt de hedenske lapper i det nordlige Norge, og 1721 drog Hans Egede til Norge og optog missionsarbejde blandt eskimorerne.

Slotskirkens antependium, skænket til kirken den 9. december 1718 af Frederik IV. Restaureret af nationalmuseet 1972.

Kongens gave til slotskapellet

De hjemlige forhold blev imidlertid heller ikke glemt. En lille ting i denne sammenhæng, men af betydning for Skanderborg, var det antependium, som kongen skænkede slotskirken i 1718. På en bund af rødt fløjl ser man kongens kronede spejlmonogram med valgsproget: *Dominus mihi adiutor*, Herren er min hjælper, og desuden årstallet 1718. En tilsvarende rød messehagel med et krucifiks, broderet med guld- og sølvtråde, har traditionen tilskrevet Eleonora Christine. Hun skulle have broderet det, mens hun sad som fange i Blåtårn.

Under et kongebesøg i slotskirken i 1964 udrød majestæten, da messehagelen blev forevist: „Det er nøjagtig den samme som hjemme i Fredensborg“. Med denne information startede jeg en undersøgelse,

der gav til resultat, at såvel antependium som messehagel er skænket til kirken i 1718. I et inventarium (2) fra 1728 anføres følgende kirkeornamenter, som Hans Kgl. Majestæt allernådigst har givet kirken:

Et rødt fløjels alterklæde med Hans Kgl. Majestæts navn og crone samt en messehagel og af rød fløjl $5\frac{5}{8}$ alen med crucifix samt brede guldguluner $9\frac{1}{2}$ alen og små dito 27 alen omkring, underforet med rødt lærred. Desuden skænker kongen ved samme lejlighed en alterdug med $5\frac{3}{8}$ alen fine kniplinger omkring, samt en messeskjorte med kniplinger om halsen og forned i brystet.

Nationalmuseet har senere oplyst, at lignende ornamenter er skænket til Nykøbing Falster kirke, Kolding (Sct. Nicolai), Odense (Sct. Hans), og Fredensborg slotskirke. Ældst er Skanderborgs fra 1718, yngst Fredensborgs fra 1726.

Frederik IV's rytterskoler

Kongegaven til det danske folk var de 240 rytterskoler, der blev oprettet ved kongens bekendtgørelse af 28. marts 1721. Under den store nordiske krig havde kongen reorganiseret ryttergodset og inddelt det i 12 rytterdistrikter. Da man efter krigens afslutning kunne begynde at nedskære rytteriet, var det en nærliggende tanke at nyttiggøre disse godsområder ved at lade dem være den økonomiske baggrund for oprettelsen af de nye skoler. Hvert af de 12 distrikter skulle bekoste opførelsen af 20 skoler.

De nye skoler, der alle blev bygget i løbet af få år efter samme plan, var opført af holstenske mursten og tækket med tegl. Næst efter kirken var det det stateligste hus i landsbyen. Midt i huset lå skolestuen. På den ene side af denne var der to stuer med køkken og spisekammer til skoleholderen, på den anden side en stald med plads til 2 køer og 6 får. De kostede 130.000 rdl. at bygge.

Der er god grund til at dvæle ved rytterskolerne i denne sammenhæng. Skanderborg var kgl. rytterdistrikt og fik sin del af de nye skoler. Skanderup sogns skole blev opført på det nordre hjørne af Adelgade/Vestergade, Stilling rytterskole i nærheden af kirken, hvor den endnu kan ses, dog i en ynkelig forfatning. Nu kunne der også i landsognene holdes skole hver dag. Forældrene fik pligt til at sende børnene i skole, når de var fyldt 5 år. Skoletiden var i sommerhalvåret fra 7-11 og 14-18, i vinterhalvåret fra 8-12 og 14-16.

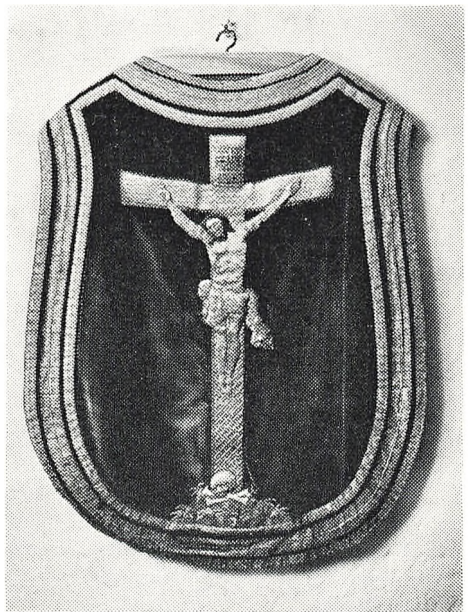
Skoledagen begyndte og sluttede med salmesang, bøn og skriftlæsning, og inden middagspausen skulle der læses et stykke af Christian V's danske lov. Når børnene var 8 år gamle, kunne de, om forældrene ønskede det og havde brug for dem til arbejde hjemme, slippe med halvdagsunder-

visning. Katekismusundervisning og læsning var obligatorisk undervisningsstof. Ville man tillige have undervisning i regning og skrivning, måtte der for denne undervisning betales 8 skilling om måneden.

Ved sit gode eksempel og ved formaning skal læreren opdrage eleverne. De uskikkelige må han irettesætte lemfældigt, men han må ikke give dem ris uden forældrenes samtykke. Hver uge skal præsten føre tilsyn med lærer og elever. To gange årlig kommer provst og amtmand på visitats, og ved bispevisitatsen hvert tredje år skal børnene møde i kirken til overhøring.

Ordningen var fortræffelig og kom til at danne grundlag for hele det offentlige skolevæsen. Gennem de følgende års bispevisitats er man ganske nøje følge udviklingen. Hvor der er skole, er børnene i reglen vel oplærte, hvor skolen mangler er vankundigheden stor. Utallige børn fik i tidens løb gavn af rytterskolernes virke.

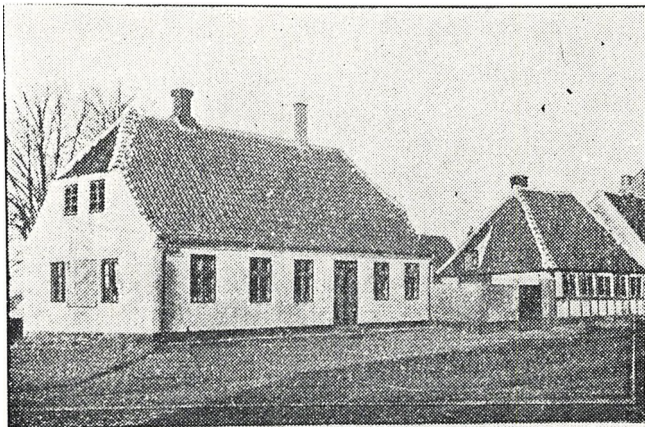
Slotskirkens messelagel, skænket til kirken af Frederik IV i 1718. Sognepræst Peder Hansen afskaffede „denne sørgelige overtroens levning“ jfr. side 78.

Skanderup sogns rytterskole
opført 1721 på hjørnet
Adelgade/Vestergade.
Skolen blev i 1814 skole for
de større børn i Skanderborg
og rummede tillige
kateketens bolig jfr. side 88.

Illustrationen på efterfølgende
side viser Frederik IV's
terrasseformede haveanlæg
fra 1720.

(Thura: Den danske
Vitruvius.)

Frederik IV.s Skole.

Om den religiøse påvirkning helt blev som ønsket, er nok et spørgsmål, men kulturelt fik disse skoler enorm betydning. Nok skulle børnene hovedsagelig læse bibel og katekismus, men læsefærdigheden kunne senere anvendes også til anden læsning, og således kom skolegangen til at betyde et enormt fremskridt for folkeoplysningen.

De nye skoler stødte dog på to vanskeligheder. Den ene var, at det hurtigt skulle vise sig besværligt at skaffe et tilstrækkeligt antal kvalificerede lærere, dels fordi sådanne ikke fandtes, dels fordi lønnen var ringe. Den anden vanskelighed lå hos børnenes forældre, som ikke alle havde forståelse for dette nymodens skolevæsen. De havde jo selv klaret sig uden undervisning; hvorfor skulle der så gøres så meget stads ud af deres børn. De kunne bruge tiden bedre ved arbejde i bedriften hjemme.

Om disse skolers betydning i Skanderborg har vi et vidnesbyrd i biskop P. Hygoms indberetning (3) til generalkirkeinspektionskollegiet, hvor han meddeler, at han onsdag den 12. juni 1743 holdt visitats:

I hvert af de tvende sogne på landet er en kongelig skole og desuden en skole i Skanderborg by, hvilke tre skoler provsten har fået forsynet med flittige, tildels også med retskafne og oplyste skoleholdere, des årsag ungdommen her

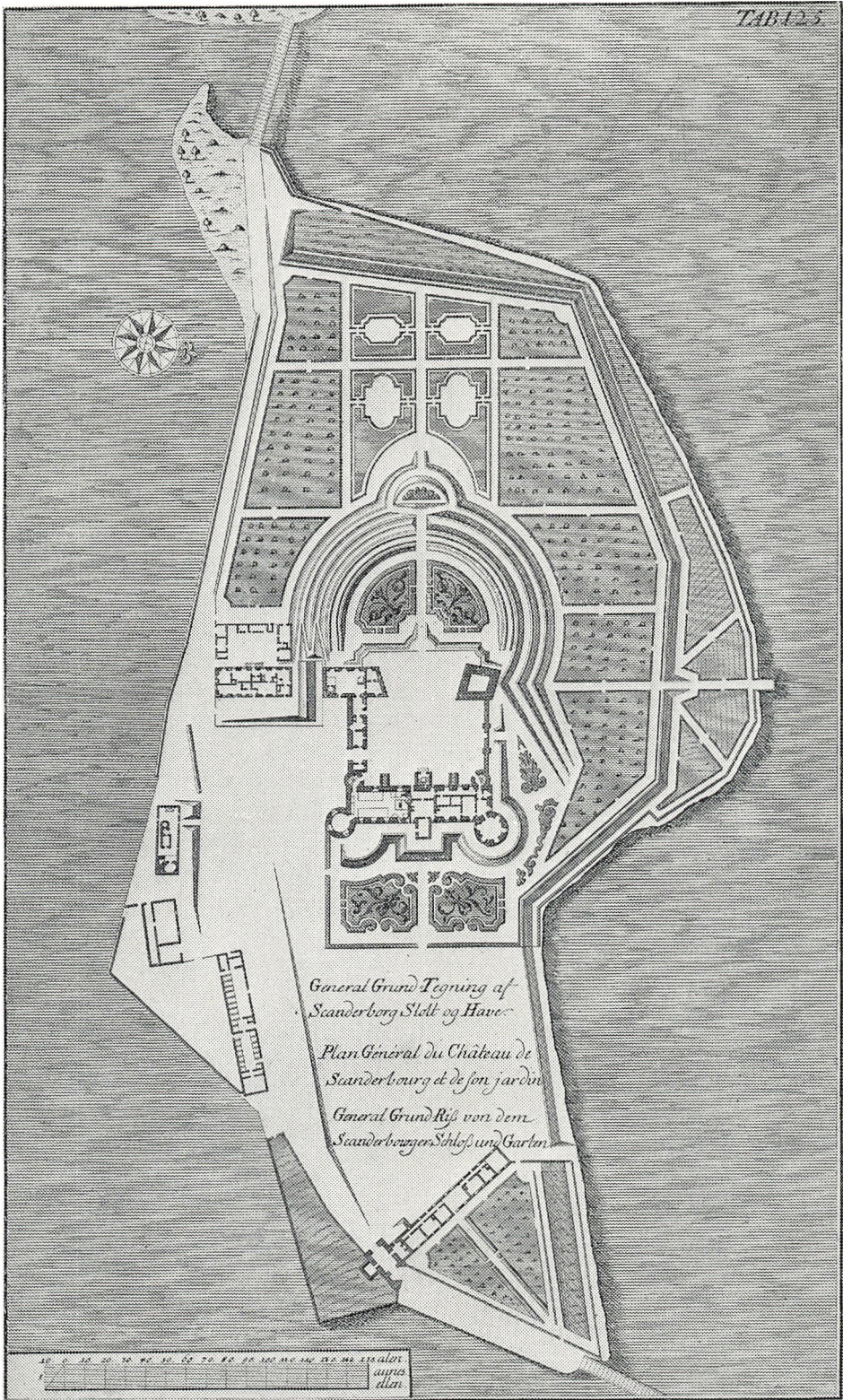
fremfor mange steder fandtes vel undervist og kunne gøre rede for sig . . . Over alt er dette Hjelmlev herred et af dem, der med duelige arbejdere i kirken og skolen findes, Gud være lovet, bedst forsynet. Ved et senere besøg finder biskop Hygum stadig skoleundervisningen god: Ungdommen såvel af byen som af begge sognene på landet var i børnelærdommen vel undervist, eftersom lærerne tager sig denne sag alvorligen an.

Disse udtalelser er et tydeligt vidnesbyrd om rytterskolernes betydning.

Frederik IV moderniserer slottet

Skønt Christian V i 1690-92 med stor bekostning (4) havde ladet slottet istandsætte under bygmester Steenwinkels ledelse, var det ikke ved magt, da kongen døde i 1699. Slottet overgik nu til enke-dronningen, der havde fået det som enke-sæde. Det ser dog ikke ud til, at hun har opholdt sig dér.

Først i årene 1718-22 kan Frederik IV lade gennemføre et omfattende restaureringsarbejde. (5) Hele den gamle borg, med undtagelse af Det hvide Tårn, rives ned. Ligeledes erstattes det under Christian V opførte køkken med et nyt, da det lå i vejen for den storslåede udsigt fra slottet. Alle Christian IV's fæstningsværker forsvinder og i stedet udføres et fornemt

General Grund Tegnung af
Standerberg Slot og Have

Plan Général du Château de
Standerbourg et de son jardin

General Grund Rijs over dem
Standerbergers Schloß und Garten

10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110 120 130 140 150 160 170 180 190 200
 1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000
 1001
 1002
 1003
 1004
 1005
 1006
 1007
 1008
 1009
 1010
 1011
 1012
 1013
 1014
 1015
 1016
 1017
 1018
 1019
 1020
 1021
 1022
 1023
 1024
 1025
 1026
 1027
 1028
 1029
 1030
 1031
 1032
 1033
 1034
 1035
 1036
 1037
 1038
 1039
 1040
 1041
 1042
 1043
 1044
 1045
 1046
 1047
 1048
 1049
 1050
 1051
 1052
 1053
 1054
 1055
 1056
 1057
 1058
 1059
 1060
 1061
 1062
 1063
 1064
 1065
 1066
 1067
 1068
 1069
 1070
 1071
 1072
 1073
 1074
 1075
 1076
 1077
 1078
 1079
 1080
 1081
 1082
 1083
 1084
 1085
 1086
 1087
 1088
 1089
 1090
 1091
 1092
 1093
 1094
 1095
 1096
 1097
 1098
 1099
 1100
 1101
 1102
 1103
 1104
 1105
 1106
 1107
 1108
 1109
 1110
 1111
 1112
 1113
 1114
 1115
 1116
 1117
 1118
 1119
 1120
 1121
 1122
 1123
 1124
 1125
 1126
 1127
 1128
 1129
 1130
 1131
 1132
 1133
 1134
 1135
 1136
 1137
 1138
 1139
 1140
 1141
 1142
 1143
 1144
 1145
 1146
 1147
 1148
 1149
 1150
 1151
 1152
 1153
 1154
 1155
 1156
 1157
 1158
 1159
 1160
 1161
 1162
 1163
 1164
 1165
 1166
 1167
 1168
 1169
 1170
 1171
 1172
 1173
 1174
 1175
 1176
 1177
 1178
 1179
 1180
 1181
 1182
 1183
 1184
 1185
 1186
 1187
 1188
 1189
 1190
 1191
 1192
 1193
 1194
 1195
 1196
 1197
 1198
 1199
 1200
 1201
 1202
 1203
 1204
 1205
 1206
 1207
 1208
 1209
 1210
 1211
 1212
 1213
 1214
 1215
 1216
 1217
 1218
 1219
 1220
 1221
 1222
 1223
 1224
 1225
 1226
 1227
 1228
 1229
 1230
 1231
 1232
 1233
 1234
 1235
 1236
 1237
 1238
 1239
 1240
 1241
 1242
 1243
 1244
 1245
 1246
 1247
 1248
 1249
 1250
 1251
 1252
 1253
 1254
 1255
 1256
 1257
 1258
 1259
 1260
 1261
 1262
 1263
 1264
 1265
 1266
 1267
 1268
 1269
 1270
 1271
 1272
 1273
 1274
 1275
 1276
 1277
 1278
 1279
 1280
 1281
 1282
 1283
 1284
 1285
 1286
 1287
 1288
 1289
 1290
 1291
 1292
 1293
 1294
 1295
 1296
 1297
 1298
 1299
 1300
 1301
 1302
 1303
 1304
 1305
 1306
 1307
 1308
 1309
 1310
 1311
 1312
 1313
 1314
 1315
 1316
 1317
 1318
 1319
 1320
 1321
 1322
 1323
 1324
 1325
 1326
 1327
 1328
 1329
 1330
 1331
 1332
 1333
 1334
 1335
 1336
 1337
 1338
 1339
 1340
 1341
 1342
 1343
 1344
 1345
 1346
 1347
 1348
 1349
 1350
 1351
 1352
 1353
 1354
 1355
 1356
 1357
 1358
 1359
 1360
 1361
 1362
 1363
 1364
 1365
 1366
 1367
 1368
 1369
 1370
 1371
 1372
 1373
 1374
 1375
 1376
 1377
 1378
 1379
 1380
 1381
 1382
 1383
 1384
 1385
 1386
 1387
 1388
 1389
 1390
 1391
 1392
 1393
 1394
 1395
 1396
 1397
 1398
 1399
 1400
 1401
 1402
 1403
 1404
 1405
 1406
 1407
 1408
 1409
 1410
 1411
 1412
 1413
 1414
 1415
 1416
 1417
 1418
 1419
 1420
 1421
 1422
 1423
 1424
 1425
 1426
 1427
 1428
 1429
 1430
 1431
 1432
 1433
 1434
 1435
 1436
 1437
 1438
 1439
 1440
 1441
 1442
 1443
 1444
 1445
 1446
 1447
 144

terrasseformet haveanlæg. Slottet fremtræder herefter som en trefløjet bygning. Fra hovedfløjens vinduer er der udsigt over den nye have samt over Dyrehaven og søen. Desværre har pengemangel nok hindret en virkelig forsvarlig istandsættelse af bygningerne. Ellers forstår man ikke, at de så hurtigt kunne forfalde igen.

I 1724 blev der foretaget en større oprydning på slottet. De kasserede effekter blev bortsolgt ved en auktion (6) i slotsfogedens hus den 15. juni. Det blev det helt store tilløbsstykke. Fra nær og fjern strømmede man til for at købe. Man overbød hinanden og betalte ofte langt over vurderingssummen. Krigsråd Morville må af med 2 mk. og 4 sk. for 14 ubrugelige bønninger til vandrender, vurderet til 1 mk. og 4 sk. Billigere slipper hr. Søren til Røgen (præsten). Han får 10 ubrugelige spader for 8 sk., skønt de er vurderet til 4 mk., men til gengæld må han af med det dobbelte af vurderingssummen for en kande uden beslag! – Helt ustyrlig er Mette Sofie. Et stort gammelt ovalt bord, vurderet til 12 sk., betaler hun 3 mark og 1 sk. for i hård kamp med Nicolai skomager. Embedsmænd, håndværkere, bønder og byens fruentimmere kappes om at få del i slottets fordums herligheder, et pragtfuldt scenari har sikkert udspillet sig på slottet hin sommerdag. – Og auktionarius kunne trække sig tilbage med god samvittighed. Effekterne var vurderet til 5 rd. 5 mk. og 1 sk., men de indbragte ikke mindre end 13 rd. og 4 sk.

Trods det store udsalg var der dog stadig møbler tilbage på slottet. 1730 er møbelbeholdningen opgjort (7) til 31 stk. store og små borde, 3 dus. læderstole, 1 dus. „bilthugne“ stole, 2 dus. tøjstole og 9 dus. træstole, hvoraf 10 stk. er ubrugelige, ialt 15 dus. stole. Af himmelsenge er der 14 stk. og af stolpesenge 20 stk. tilbage. Desuden noteres, at lofter og døre i alle gemakker er anstrøgne med farve og på

bjælkerne er malet røde lister. „Tapetseri“ findes derimod ikke, men væggene er overalt med kalk udspækket.

I juli 1737 døde magister Nicol Seidelin 71 år gammel efter at have været præst i 52 år, heraf de 48 som sognepræst i Skanderborg foruden de 2 år som kapellan, altså i alt 50 års tjeneste i samme menighed. Hans enke blev boende i præstegården, der jo var hendes ejendom, til hun døde i 1757, 90 år gammel, en byrde for efterfølgeren, der årlig af lønnen måtte betale hende 100 rdl. i pension.

Provst Christian Høgh

Som efterfølger udnævntes kapellanen, der boede i anneksgården i Stilling, *Christian Jensen Høgh*. Han var født i Århus 1701, student fra Århus 1720, teologisk kandidat 1724 og havde fra 1727 været ansat i Stilling. Desværre vides der intet om, hvad han foretog sig i de tre år mellem sin embedseksamen og tiltrædelsen i Stilling. Derimod er der ingen tvivl om, at han tilhørte den pietistiske retning, som han vel havde mødt dels ved universitetet, dels i det københavnske kirkeliv, hvor den var rigt repræsenteret.

Indsættelsen kommenteres af provst Høgh selv i kirkebogen med følgende ord (8):

Den 9. søndag efter trinitatis oplæste jeg mit kaldsbrev og kollats for menighederne i den Herres Jesu navn. Åh, hvor underlig har Gud ladet mig forglemme min forrige byrde og med mit, såvel som mange troendes, dog Gud være lovet, efter de flestes ønske, hjulpet mig uden stor ansøgning til disse kære menigheder. Gud selv, som har sat mig i embedet, udruste mig med kraft af det høje til at forestå embedet, at alt det som herefter i Guds kirke skal forrettes og indskrives, det alt må forrettes til Guds ære, og alle deres navne, som her indtegnes i kirkebogen, måtte være indtegnet i livets bog.

Bemærkningen om, at det var efter mange troendes ønske, han blev kaldet til

Provst Chr. Høgh

Ved hustruens død skrev Høgh: Nu lever hun i evighed med hendes sjæls brudgom og har del

Fru Kirsten Høgh

i den glæde, der er hos Gud. Hvor længe skal jeg nu blive i denne grædedal . . .

sognepræst, må opfattes som et vidnesbyrd om, at han ikke forgæves har virket for at fremme den pietistiske bevægelse. Desværre vides der ikke ret meget om pietismens udbredelse i Skanderborg. Såvel visitatsberetninger som notater i kirkebogen tier herom, dog med en enkelt undtagelse. I kirkebogen omtales Kirsten Rosendals begravelse med følgende ord (9):

Hun var døv og blind i mange år, var foruden svækket i legemet; men så skrøbelig, som hun var på legemet, så stærk var hun i sjælen. Hun har opbygget mig mere end jeg hende, når jeg kom til hende, så min glæde var at komme til hende. Gud lad mig komme med glæde til det frydested, hvor hun får glemt al hendes jammer. Eja, var vi dér. Amen.

Hans længsel efter det himmelske frydested er nok ikke helt uden sammenhæng med, at han ramtes af store personlige sorger, idet han ikke alene overlevede sin hustru, men også 5 børn. Desuden har en nidkær præstetjeneste nok voldt ham en del bryderier. Byen var blevet garnisonsby for rytteriet, og det synes at have be-

fordret drik og løsagtighed. Han må indføre et stort antal fødsler udenfor ægteskab. Mange må stå offentligt skrifte for deres overtrædelser, men det noteres altid sagligt og uden kommentarer. Kun Peter Helms (10) får en særlig omtale, da han offentligt skrifter sin store forargelse, som han har begået ved gennem 9 år at have foragtet Guds ord og sakramenter. „Dog Guds langmodighed var stor mod ham.“

3 katolikkers overgang til den lutherske lære noteres i kirkebogen:

Søndag misericordia blev velbårne generalinde Samnitz's tjener (11) Johan Friedrich Christopher, som var opdraget i de papistiske vildfarelser og nu ved Guds ord er overbevist om sin dårlighed og inderlig begære at antages til vor kirke, antagen. Og efter public eksamen og sin eds aflæggelse public absolveret og antagen til det højværdige alterens sakramente. Gud, som har forbarmet sig over ham og ført ham fra mørket til lyset, lyse selv for ham, at han må indlyses til det evige liv.

Søndag exaudi (12) renuncerede en jesuit ved navn Stephanus Philibert sin katholsk romerske

religion og antog den lutherske. Han blev offentlig eksamineret og efter at han havde aflagt ed og løfte absolveret og modtog derefter sakramentet efter Kristi egen indstiftelse. Gud give ham nåde til bestandighed.

12. januar 1752 blev en rytter Poul Leitz (13), som var katolik, offentlig eksamineret og absolveret og derpå admitteret til vort lutherske kirkesamfund, som han i nogle år havde længtes efter. Gud opholde ham i den sandheds vej, som er til salighed.

Ved hvert års afslutning har provst Høgh gjort op, hvor mange der i årets løb er født og døde. Derefter står skrevet: *Gud lade både fødte og døde høre Herren til, eller Gud lade både døde og fødte være indtegnet i livsens bog og blive Herrens i nåde og salighed.*

Den pietistiske Århusbiskop, P. Hygom, karakteriserer i en visitatsindberetning 1743 (14) provst Høgh med følgende ord:

Hr. Christen Høgh, som tillige er slotspræst til Skanderborg slot, prædikede samme dag over Johs. 17, 17 og forklarede teksten meget grundig, tydelig og vel, ligesom han overalt er bekendt som en af de bedste prædikanter her i stiftet, der lærer Guds vej i sandhed, hemmelig og åbenbar, uden personsanseelse, og selv omgås i sandheden som sand lærer.

Disse ord lader ingen tvivl mulig om provst Høghs personlige indstilling. „Lære Guds vej i sandhed“ er den stående kliché for pietistiske præster – men Høgh får altså langt mere end det. Som en nidkær hyrde vogtede han over de ham betroede menigheder med regnskabsdagen for øje.

De forargelige julestuer

På den baggrund må man også se hans nytårsbrev til amtmanden (15) i 1741, hvori han indberetter:

Den uorden er forfalden i min menighed på landet, at der er holdt julestuer, dobbelgilder og andre syndige forsamlinger både i Vrold, Foerlev og Stilling. En del af disse er endt med slagsmål og stor forargelse, skønt jeg i rette tid har forkyndt menigheden Hans Kgl. Majestætis kristelig lov og forbud. Højst ugerne meddeler han amtmanden denne uorden, men gør det i håb om, at de mænd, som har holdt disse forargelige forsamlinger og med dobbel og drik gjort sig fordel, må blive indkaldt og forhørt, af hvilken årsag de så formastelig har omstyrtet alle gode love og anstalter, der sigter til Guds ære og deres egen velfærd og så ukærlig foragtet alle mine formaninger.

Mændene i Vrold holdt 2. juledagsaften en forargelig forsamling hos bymanden Niels Nilsson, hvor en soldat spillede violin, og legen endte med stort slagsmål. 3. juledagsaften var det hos Eriks søn, en af mine medhjælpere, af hvem jeg ikke havde ventet en sådan utroskab. Hvor Satan videre har haft tilflugt i denne livsalige jul, må de bekendte tiltales.

I Foerlev har været dobbelgilde i Christoffer Hansens hus og i Stilling hos Dorethe Pedersdatter, desuden flere steder, som nok bliver åbenbare. Provsten slutter med at udtrykke håbet om, at slig forvorpene hos de blinde mennesker, som ringeagter Guds ord og formaninger, i nogen måde kan hæmmes ved at de skyldige idømmes bøde.

Jomfru Dorethe Høgh, død 1760, 28 år gammel. „Min datter, du har fast nedbøjet mit hjerte.“ Ved en søns død i 1738: „Ak, hvor yndig var han i livet. Ak, hvor opbyggelig i døden. Gud gøre ham stor i sit rige. Jeg håber at se ham med glæde, Gud ved hvornår.“

Billederne af provst Høgh, frue og datter tilhører Skanderborg præstegård.

Efter pietisternes mening skulle man i juletiden ret fornøje sig med at „bruge al sin kunst og flid, Guds nåde at ophøje“. Men det var lettere at synge og prædike derom end at få mennesker til at leve derefter. De ældgamle skikke, ofte med et hedensk islæt, var ikke til at få bugt med. Man legede f. eks. „julebisp“, der bestod i, at en af deltagerne i legen blev sat på en stol, fik ansigtet sværtet og en pind i munden med lys på begge ender. Derefter dansede de andre omkring ham, mens de sang: Her vier vi os en julebisp, bed for os! Bagefter viede denne julebisp med underlige grimasser så mange par sammen, som han ville. Det kunne give anledning til spas, ja, mer end det! I reglen blev der drukket temmelig tæt til den kraftige julekost, og mens de unge legede, doblede mændene, d.v.s. spillede terning eller kort (hasard).

Den gode provsts formaninger og amtmandens bøder kunne nok afskrække nogle fra deltagelse i julestuer, men ikke udrydde de gamle skikke. Det var forøvrigt nok pietismens ulykke, at den, da den i Christian VI's tid blev statskirkepietisme, fik mulighed for at anvende forordninger og love til fremme af kristenlivet. Således påbød sabbatsforordningen af 1735 flittig kirkegang. Straffen for forsømmelse var bøde, ved gentagelser gabestok på kirkegården.

På linje hermed ligger indførelse af den tvungne konfirmation i 1736. Først når man gennem overhøringen havde vist, at man kunne troens sandheder, fik man adgang til nadveren. Og ingen kunne få pas, skudsmål eller tilladelse til ægteskab uden at have været til alters. Der blev i kristendommens navn øvet blodig uret mod de tungnemme.

Generalkirkeinspektionskollegiet, oprettet 1737, skulle, som navnet antyder, føre tilsyn med det åndelige liv og bekæmpe de rester af sekterisk pietisme, der endnu fo-

rekom. Men dets virksomhed blev kun til dynger af papir – og som bekendt: Bogstaven ihjelslår, det er ånden, der levedegør.

Den rige grøde, man havde ventet på kirkens ager, udeblev. Det blev kun til en forårsvind, der ikke sjældent var så barsk, at spæde spirer blev afsvedet. På kort sigt var pietismens virkninger kun få og små, på langt sigt fik den betydning, især ved dens oprettelse af skoler, indførelse af konfirmationen og ikke at forglemme, den brorsonske salmesang. For det enkelte menneske var den ofte en belastning med de mange forordninger, men netop pietismens optagethed af den enkelte, uden hensyn til stand og værdighed, skulle senere vise sig af største betydning, ja, man forstår næppe hele det følgende århundrede uden på baggrund af pietismen.

Provst Høgh og senere hans medhjælper, kapellanen Peder Rützou, der også lærte *Guds vej i sandhed*, kæmpede utrætteligt for de pietistiske ideer – men tilsyneladende uden varige resultater. Der spores ikke i Skanderborg, nogen form for kristelig lægmandsaktivitet i 1700-tallet. Da den senere kom, kom den udefra!

Provst Chr. Høghs arv til Skanderborg, Skanderup og Stilling

Dog satte provst Høgh blivende spor. I Vrold byggede han for egne midler en skole. Stilling kirke skænkede han i 1747 en ny altertavle, men den findes ikke mere. Han oprettede adskillige legater, gav således 1500 rdl. til Skanderborg skolevæsen, 1000 rdl. til fattige børn i Skanderborg, et mindre legat til kapellanen i Skanderborg, et legat til elever i Århus katedralskole, samt et legat til Skanderup-Stilling, der betænkte skolelæreren i Vrold med 8 rdl. og hans kollega i Foerlev med 4 rdl. Til indkøb af bøger, klæder og andre fornø-

Præstegården, Adelgade 13, Skanderborg.

Opført af provst Chr. Høgh 1740 i bindingsværk. Restaureret 1853, 1921 og 1965.

denheder til fattige børn i Gram og Stilling skal bruges 12 rdl. og ligeledes 4 rdl. til såvel Vrold som Foerlev til samme formål. Det er ikke umiddelbart let at administrere disse småbeløb i vore dage (1 rdl. = 2 kr.). Men også tidligere præster har haft deres besvær dermed. Helt imod Høghs ånd var det i hvert fald, da man i 1844 besluttede at anvende pengene til indkøb af Evangelisk-kristelig Salmebog. (16)

Provst Høgh, der i begyndelsen så hårdt havde savnet en embedsbolig, sørgede på bedste måde for sine efterfølgere i embedet. I 1740 købte han en gård i Adelgade og ombyggede den til præstegård. Denne ejendom testamenterede han i 1762 til sine eftermænd som fribolig. I gavebrevet (17) beskrives den således:

Den består af 13 fag stuehus til gaden med port, malet stakit, karnap og dobbelt kvist gennem huset, 16 fag stald og ladehus med havestue til haven og vognport ved enden, 7 fag til

bryggers og køkken samt vandpost i bryggerset, og endnu ved enden af samme 4 fag halvtag til gårdens brug; altsammen teglhængt og udi den almindelige brandkasse assureret for 1100 rdl., tilligemed tilhørende have og tilliggende jord af hartkorn 3 skp. 1 fdk. 2 alb., ialt 8-9 tønder land ager og eng.

Til gengæld skulle hans efterfølgere i embedet være forpligtet til stedse at vedligeholde denne. Til hjælp hertil fik de renten af den kapital på 300 rdl., som var indkommet ved salget af den gamle præstegård, „hvilken kapital ved ugunstige omstændigheder, pengevæsenets forværelse og vedkommendes uforsigtighed er gået tabt“. (18)

Præstegården var dengang byens største og stateligste gård, opført af egetræsbindingsværk og tækket med tegl. Under den nordligste ende af huset er der kælder af kampesten. Facaden til gaden blev skalmuret 1853 og til gården 1921, skønt ejendommen da var fredet. Over indgangsdø-

ren, som tidligere fandtes i vestfacaden mod haven, var anbragt en egetræstavle med verset:

*O milde Gud, lad alle dem som her skal bo og bygge
gå lykkelig i anslag frem, vær selv du deres*

skygge

*Og når de ikke mere skal bo udi hus på jorden
da tag dem til din himmelsal blandt de*

udvalgte ord:

Desværre har det ikke, selv ved sagkyndig hjælp, været muligt at opspore, hvem der har skrevet verset. Det er i tidens stil og på en dengang meget anvendt salmemelodi (O, store Gud din kærlighed), så det er tænkeligt, at det er provst Høgh selv, der har skrevet det. Tavlen tillige med byens våben blev formentlig i dette århundredes begyndelse anbragt på facaden til gaden af provst Sørensen. Og der påkalder den stadig forbipasserendes opmærksomhed.

Skønt provst Høgh var slotspræst, så han ikke meget til de kongelige. Christian VI havde vel ikke særlig meget tilovers for det slot, hvor hans fader havde indledt forbindelse med Anna Sofie Reventlow. Han lod ganske enkelt slottet forfalde, og så vidt vides besøgte han det kun den 19.

maj 1733 og gjorde ophold her et døgn. 1737 gjorde man et sidste forsøg på at standse forfaldet. Til reparationen blev anvendt 29.000 mursten. Desuden blev taget lagt om. (19) Derefter indskrænker vedligeholdelsen sig til oplægning af nye tagsten, når stormen har faret for hårdt frem mod det gamle slot. Den meste tid synes at være gået med at holde regnskab med gammelt, ubrugeligt byggemateriale samt kassation af møbler, efterhånden som disse rådtede eller var ganske fortæret af orm.

Dog synes kirken at være blevet vedligeholdt. 1750 blev den gamle kalk, „omgjort til en ny kalk med nyt læderfuttal“. (20) Der blev anskaffet en ny alterduk, kantet med brede kniplinger samt ny alterbog og ritualbog. 1754 kunne generalbygmester de Thurah give ordre til på auktion at bortsælge et gammelt ubrugeligt lærreds-overtræk til alterbordet samt en gammel ubrugelig alterduk med kniplinger. 1766 bortsælges 100 alen sort betræk, hvormed alter og prædikestol havde været beklædt i sørgeåret, samt 20 alen sort flor og 2 blikplader til alterlysene. Man havde altså for skik i hele sørgeåret efter en kongens død at ophænge sort stof i kirken!

Skanderborg byvåben og egetræstavle med inskription på præstegårdens frontispice.

Provsten som fængselspræst

Det hørte med til provst Høghs arbejde at være fængselspræst. Et grufuldt billede af den tids rettergang og straf kan tegnes med to korte beretninger fra 1747. (21) Brovogteren Thomas Sørensen fra Resenbro, der havde myrdet både sin hustru og en kone fra Gødvad, fik følgende straf:

Hans højre hånd levendes af skarpretteren afhugges, dernæst hans hoved, hvilket alt sker med økse, siden bør hans legeme ved natmanden nedgraves ved retterstedet og hans afhugne hoved og hånd sættes på stage ovenover den jordede krop.

Samme år sad der i fængslet en ung kvinde, der havde dræbt sit i dølgsmål fødte barn. Efter præstens sigende var hun ellers en god pige, der morgen og aften bad sin bøn. Men i selve fangerummet blev hun besvangret af fangevogteren. Også hun fik dødsdom.

Med disse to skæbner fra fængslet er samtidig antydnet lidt om præstens gerning. Han kan ikke nøjes med et enkelt besøg i fængslet, men han skal berede den dødsdømte til en salig død og ledsage ham til retterstedet. Det gælder om at holde ham i en stadig andagt til Gud. Præsten skal som en omhyggelig sjælesørger blive hos den dødsdømte med afløsning og håndspålæggelse, med bøn og trøst, og må ikke forlade ham, før han er død.

Her hvor øvrigheden tvinges til at bruge sværdet og afkorte nådens tid for et menneske, er det kirkens pligt at sørge for, at nåden modtages, mens tid er, så sjælen gennem anger og tro kan føres til en salig død og indgang i Guds rige. Dog slipper præsten til gengæld for begravelse af dødsdømte, da de ikke må komme i indviet jord! Der kunne skrives en roman om fanger på slotsholmen, såvel om fornemme danske og udenlandske adelige, der sad i fangekælderens i Det hvide Tårn, som om de fanger, der sad lænkede i det nye fængsel i porthuset.

„1762, den 27. december, døde vor gode gamle provst, den i livet værdige og tro Guds tjener til disse menigheder, hr. provst Christen Høgh, 63 år gammel“, meddeler kirkebogen. Provst Høgh blev begravet i Stilling kirke den 4. januar 1763, der findes hans epitafium endnu. Og hans navn nævnes stadig hvert år, når de høghske legater uddeles.

Slottet sælges til nedbrydning

Hans efterfølger Hans Pedersen Lund blev den sidste ordinære slotspræst i Skanderborg. Han var født i Trondhjem 1723, student samme sted 1740. Inden han kom til Skanderborg, havde han været kapellan i Holbæk i 10 år. Ved hans tiltrædelse blev anneksgården i Stilling henlagt til kapellanen, og samtidig blev Ousted-Tåning præsteembedes afgift til slotspræsten nedsat til 50 rdl. årlig.

Fra den tid af bliver embedet berøvet den ene herlighed efter den anden og lider efterhånden flere og flere tab, så det fra at have været et af de bedste og første embeder i landet synker ned til at blive middelmådigt (22).

Samtidig med at krybben blev tom, hører man fra nu af idelig om stridigheder mellem sognepræst og kapellan, dels om fordelingen af arbejdet, dels om økonomiske mellemværender. Skønt biskoppen i en udførlig skrivelse af 23. februar 1763 får striden mellem slotspræsten og kapellanen bilagt, blusser den stadig op påny.

Slottets dage var omme. Sidst tjente det som bolig (23) for Frederik V fra 22.-25. maj 1748. Christian VI var altså ikke som tidligere antaget (Karl Hansen og Thane) den sidste konge, der boede i Skanderborg. Fra 1750 bliver udgifterne til slottets reparation stadig mindre, og fra 1760 foretages der intet til dets vedligeholdelse. 1767 blev rytterdistriktet nedlagt, garnisonen flyttet og barakkerne solgt. Kun nogle få officersenker blev tilbage i byen, hvis næringsliv

led hårdt under den nye tingenes tilstand. Folketallet dalede stærkt, idet soldaternes bortflytning medførte, at såvel håndværkere som købmænd søgte andet steds hen.

Slottet med alle tilliggende bygninger, jord og skov blev solgt ved auktioner i april og oktober 1767 for at skaffe penge til tronfølgerens udenlandsrejse. Hvad der endnu var tilbage af møbler og husgeråd blev skænket (24) til den sidste slotsfoged Chr. Bruhn den 3. juli 1767. Af kongefløjen blev kun kirken stående, resten blev nedbrudt.

Slotskirken blev afleveret af slotsfoged Chr. Bruhn og modtaget af byfoged, dr. jur. F. C. Muncheberg, og slotspræst Hans Peter Lund den 5. august 1767. Disse har kvitteret (25) for modtagelse af nedenævnte:

Alterklæde af rødt fløjl	1 stk.
Messehagel af rødt fløjl	1 stk.
Trilles overtræk til alterklædet	1 stk.
Lærredsovertræk til messehagel	1 stk.
Alterdug med brede kniplinger	1 stk.
Messeskjorte	1 stk.
Kalk og disk	1 stk.
Læderfuttal dertil	1 stk.
Messing lystager	2 stk.
Alterbog	1 stk.
Ritualbog	1 sil.
Kirkebænke	19 stk.
Brædt at skrive psalmer på	1 stk.
Bogstol i kirken	1 stk.
Klokkerne i tårnet	2 stk.

De meget fornemme gamle stole i kirken, hvoraf de ældste formentlig er helt fra Frederik II's tid, er derimod ikke ved denne lejlighed blevet kirkens ejendom, men formodes senere at være skænket kirken af slotsfogeden.

Selve kirken blev overdraget byen som sognekirke. I den nye slotsejer, borger af Skanderborg Hans Lauritzens skøde (26) er alle spørgsmål vedrørende overtagelsen af slottet, herunder kirkens forhold, nøje reguleret. Den nye ejer overtager Skanderborg slots bygninger, *exciperet den derudi værende kirke, som bestandig skal forblive*

kirke for slottets ejere som for Skanderborg by på følgende vilkår:

1. Ejeren beholder det nordre pulpitur (kongeløgen) bestandig til brug uden nogen afgift til kirken. Ligeledes beholder han den fra slottets værelser værende indgang med trappe mod selv at vedligeholde såvel pulpitur som trappe.
2. Alle øvrige indretninger i kirken, stolestaderne såvel nede i kirken, som i de tvende rundinger som på søndre pulpitur forbliver til Skanderborg bys indvåneres disposition og brug til stolestader for indvånerne, således som de af byens øvrighed med stiftamtmandens og biskoppens approbation måtte blive inddelt. De, der søger kirken, skal have uhindret fri passage gennem slottets port samt indgang til kirken ad den kirkedør, som findes i slottets søndre længe og den ved samme dør værende trappe til søndre pulpitur.
3. Kirkens indvendige reparation, herunder vinduer og døre, besøger Skanderborg bys indvånerne på egen regning.
4. Da slotsejeren beholder værelserne over kirken og kælderen under kirken, skal han på egen regning vedligeholde loftet og bjælkerne over kirken, hvorimod byen på egen regning skal vedligeholde gulvet og derunder liggende

Nogle af slottets gamle stole anvendes endnu i kirkens lojer.

Zeuthens akvarel af slotskirken 1862. På tårnet ses arret efter den nedrevne riddersal.

bjælker. Desuden skal byen med gulv tillukke adgangen fra kirken til kælderens. (27)

5. Reparation på den i punkt 2 nævnte trappe besørges på fælles regning, så hver part betaler halvdelen. Men al videre bygningsreparation herunder tagets vedligeholdelse sker for slots-ejerens egen regning.

6. Når den Skanderborg by herefter påliggende reparation af kirken er fornøden, skal byen have uhindret passage med materialerne og af slotsejeren anvises belejlig plads for disse i nærheden af kirken.

7. Da de i det store tårn værende to klokker følger kirken, skal det være Skanderborg by uformentlig dermed at ringe så ofte det udfordres til gudstjenestens holdelse, dog at byen selv besørger ringningen, såvel som de bekostninger, der kan medgå på klokkestolene og det derværende tags vedligeholdelse. Såfremt slotsejeren skulle få i sinde i sin tid at nedbryde tårnet, bliver det byens egen sag selv at oprejse et værk af træ til klokken på det sted, slotsejeren anviser i nærheden af kirken.

Såfremt slotsejeren vil nedbryde slottet skal han til Skanderborg by afgive

- 1) kirkebygningen fra øverst til nederst med grund, kælder og tag,
- 2) til fortov 5 alen fra kirkens søndre, vestre og nordre side,
- 3) til kirkegård al den på østre side værende plads i længde fra slotsmuren indtil arresthusets fortov og i bredde fra slotshaven og indtil det søndre risdige,

hvilket alt da bliver byens ejendom til kirke og ejendom til kirkegård, og hvilket alt byen i dette fald på egen regning i stand sætter og fra øverst til nederst ind- og udvendig vedligehol-der.

Formentlig har Hans Lauritzen ret hurtigt nedrevet slottet og den over kirken værende riddersal samt det søndre trappe-tårn. Derved blev kælderens og pladsen øst for slottet byens ejendom, således at den ovenfor omtalte kirkegård kunne anlægges, hvilket skete i 1773. Den stadfæstede kirkegårdsvedtægt af 9.11.1773 findes i landsarkivet i Viborg.

Skanderborg ligvogn

I forbindelse med omtalen af kirkegården skal her kort berettes om interessentskabet *Skanderborg Ligvogn* (28).

Da man i 1750-erne savnede såvel sprøjtehus som ligvogn, blev nogle af borgerne enige om at oprette en *Ligvogns-Casse*, hvor man formedelst 4 mk. kunne blive interessent. Derefter opførte man et *Sprøjter og Liig Vogns Hus* og anskaffede en ligvogn, der bestod af undervogn, dække og gardiner på 4 stolper. Interessenterne kunne, når tid var inde, „nyde“ ligvognen med dække og gardiner for 1 rdl. og 2 mk. Ikke-medlemmer måtte for samme nydelse betale 2 rdl. Gik turen til Skanderup kirke 3 rdl. Trods alt blev det næppe nogen god forretning, hvilket kan ses af, at l'hombrespillere bruger udtrykket „Skanderborg Ligvogn“ for et dårligt spil!

Slotspræst H. P. Lund kom ikke, som

hidtil antaget, til at nyde den sidste befordring med Skanderborg ligvogn, idet han blev befordret til embedet som sognepræst ved Sct. Olai kirke i Helsingør den 13.10. 1775 – men han var også, som det hed „en meget velbegavet taler“. Fromheden synes at være på retur også inden for gejstligheden! Og Skanderborg var på retur! Aldrig var det overgået menigheden, at en af dens sognepræster havde søgt andet kald.

Også Lunds efterfølger i Skanderborg forlod embedet til fordel for et mere givtigt. Kapellanen ved Helsingør, Sct. Marie og Kronborg, Peder Hansen udnævntes den 30. november 1775 til Skanderborg, hvorfra han den 20.1.1779 forflyttedes til sognepræsteembedet i Ringsted. – Skønt han kun fungerede så kort, er det dog værd at standse op ved ham, for med ham holdt en ny tid sit indtog i byen.

Førreformatorisk alterkalk, restaureret 1750 og 1965. Patenen antagelig fra sidste halvdel af 1700-tallet. – Oblatæskan og vinkanden i rokokostil, udført af Mathias M. Bøegh, guldsmed i Århus 1769–82, gift med Charlotte, datter af trompeter J. H. Beyer, Skanderborg. (Tekst v. S. Fritz).

Oplysningstiden

For en overfladisk betragtning kunne det se ud, som om der ikke kunne tænkes større modsætning end pietisme kontra oplysning. Alligevel er der slægtskab mellem disse to bevægelser. Pietismen havde, i modsætning til ortodoksien, ensidigt lagt vægt på frelsens modtagelse, dens virkninger i menneskesindet i form af omvendelse og religiøse erfaringer. Derved skete en forskydning fra det objektive, Kristi frelsesværk, til det subjektive, dens virkning i menneskesindet. Jævn-sidede med betoningen af dette subjektive moment, foregår der under indflydelse af tidens almene kulturelle strømninger en forskydning i retning af større optagethed af det enkelte individ.

Under indflydelse af renæssancetidens humanisme og kunst, fransk filosofi (Descartes) og engelsk naturvidenskab opstår der en ny tro på mennesket og dets iboende anlæg, specielt fornuften og samvittigheden. Fulgte man disse røster, ville menneskeslægten gå en ny og lykkelig fremtid imøde. Dette blev yderligere understreget af tidens førende filosof, franskmænden Rousseau, hvis grundsyn var, at mennesket i sig selv var godt. Det var samfundet og kulturen, der var skyld i det onde, et synspunkt, der på ny i vor tid har vundet mange tilhængere. Troen på oplysningen, hvad enten det drejer sig om religions- eller seksualundervisning, har sine begejstrede tilhængere, som midt i al deres modernisme synes at være oplysningstidens børn!

Peder Hansen – en ny præstetype

Det var denne nye strømning, der nåede Skanderborg med *Peder Hansen*. Vi lader

ham selv få ordet ved at citere de vigtigste af hans livs tildragelser af ham selv optegnet og ved hans indsættelse til biskop i Kristiansand stift oplæst af ordinator (29):

Høj byrd gav mig ingen glans fra min fødsel (søn af en københavnsk skomagermester), arvet formue blev ikke min lod. Men da sand kristendom, flid og retskaffenhed, som den sande borgerhæder, fulgte mine forældre til deres grav, så er min herkomst hæderlig. . . . Mine forældre lagde grunden til min religion ved praktisk anvisning. . . . Begge nyde deres løn i hin dydens bolig ved glad selvbevidsthed om opfyldt forældrepligt. . . . Moderens skønne og sunde legeme, i hvilket boede en ædel, lys og munter sjæl, forskaffede hende det hæderlige kald at give Danmarks nu regerende konge (Christian VII) i hans spæde barndom die og pleje. 7 år var han hendes pleje anbetret. . . . 1771 kaldtes jeg til residerende kapellan ved slots- og garnisonskirken i Helsingør. Efter at have forestået dette embede i 5 år, modtog jeg som et bevis på min konges fremdeles nåde og forsynets faderlige styrelse 1775 sognekaldet i Schanderborg i Nørrejylland. Men også dér skulle jeg efter min Guds vilje ikkun forstå noget lidet, thi efter trende års forløb, forlod jeg denne mindesværdige menighed og tiltrådte et nyt kald i Ringsted-Benløse.

Peder Hansen blev senere sognepræst ved Helligåndskirken i København, biskop over Kristiansand stift 1798 og over Fyns stift 1803. – Mens han var i Skanderborg (30) indgik han, der var enkemand, ægteskab med Abeline Marie Clausen, datter af hofglarmesteren.

Hun stod som klippen i det oprørte hav ved min sygeseng; hun var et redskab i min Guds hånd, at udrive mig af dødens arme, og blev offeret i mit sted.

Ved klog og virksom borgerdyd

Den ny tids præsteideal har Peder Hansen selv tegnet tydeligt i sit omfattende forfatterskab. Gennem sin tiltrædelsesprædiken i Ringsted (31), hvor han omtaler sin virksomhed i Skanderborg, tegner han bil-

ledet af præstens gerning, eller rettere for at bruge hans eget udtryk, religionslærerens: Hans opgave er at forbedre mennesker ved at modarbejde onde skikke og fordærvede sæder. Med vedvarende flid skal han arbejde på menneskenes oplysning og forbedring.

Kendetegnet på den rette lærer er uskrømtet kærlighed og ægte nidkærhed ledsaget af velordnet kundskab. Den uskrømtede kærlighed viser sig derved, at læreren er en fader, der fremfor alt er sin menigheds sande ven. Han bør daglig ved sin undervisning, sin omgang og sin vandel vise de fordele og midler, ved hvilke den sande gudsfrygt bliver mennesket muligt. Som den erfarne og sande ven skal han kunne give fornuftige råd. Han bør våge over sæderne, drive på deres renhed, vise deres fornødenhed til åndelig og borgerlig lyksalighed, udrydde vankundighed og fordomme samt drive på ordentlig kundskab og udbrede lys.

Forudsætningen for at han kan gøre et nyttigt arbejde er, at han har menneskekundskab, som erhverves ved at studere menneskets forstand og dets vilje. Derudover bør han pryde evangeliets lærdomme med en sømmelig og fin levemåde og således blive et redskab til menneskets timelige og evige lykke. Religionslærerens opgave er at hjælpe til

*at vi som samfunds lemmer
hinanden elske broderlig,
og virke hen til hvad som fremmer
vor fælles tarv i krig, fred.
Og vinde styrke, held og fryd
ved klog og virksom borgerdyd. (32)*

Præsten skal altså være menighedens forbillede i sand borgerdyd. Derfor gælder det først og fremmest om at få duelige præster, der kan oplyse folket. Til det formål udgav Peder Hansen i 1795 en bog med titlen: *Om en religionslærers gravitet, eller hvorledes han har et forholde sig, for*

at vedligeholde sin stands værdighed og at fremme dens nytte. Det vil føre for vidt at give et udførligt referat af denne bog, så det skal kun antydes, at religionslærerens gravitet, hans sande duelighed, udvortes skal vise sig i hans ædle og udtrykfulde åsyn, i den vægt og styrke han giver sin tale, så den kan indgyde andre agtelse for ham. Et sindigt og roligt væsen skal give formodning om den sjælens rolighed og ligevægt, der er en følge af en oplyst forstand og et af religion fyldt hjerte. Disse egenskaber venter man med rette af den, hvis embede og pligt føre med sig at have med de vigtigste ting at gøre: *at arbejde på menneskenes moralske lyksalighed og være dem til råd og trøst.* (33)

Han må kende så meget til naturen og dens virkninger, at han kan modarbejde overtro og blind tillid til mirakler. Disse kundskaber (den indvortes gravitet) vil forskaffe ham alle fornuftige menneskers agtelse og stadfæste hans anseelse. Ved grundige og almenyttige kundskaber, ved bekendtskab med naturens og kunstens værker „bør han danne sig til en underholdende og nyttig selskabsmand“, der er i stand til ved enhver lejlighed at arbejde til menneskets forædling. (34) Peder Hansen advarer religionslæreren mod at have en overspændt forestilling om sin stands hellighed. Han er et menneske som andre, og skønt han har med hellige ting at gøre, så gør det ham ingenlunde til helgen. Ved sit eksempel skal han vise, at dyd og religion er ét, og at begge gør hvert menneske munter, glad og lykkelig. – Præstens forbillede er Jesus selv, der altid viste sig som menneske blandt mennesker og ved gæstebud og bryllupper tog del i uskyldige og menneskelige glæder. (35) Fremfor alt må religionslæreren også i embedsforretninger være naturlig. For naturen er den sandhedens vej, man overalt bør følge. (36)

Messeklæder – denne sørgelige overtroens levning

Præstedragten, (37) den såkaldte vinge-kjortel med rund krave, bør forandres til en for vor tids kultur mere passende dragt. Dels er den upraktisk, dels kan den være skadelig for helbredet, dels er den uæstetisk. Peder Hansen foreslår derfor, at religionslæreren i sine egentlige embedsforretninger fremtræder i den såkaldte samarie, enten med eller uden bladkrave, som man vil; men uden for sine forretninger kan han klæde sig i korte klæder, enten af den sorte eller anden mørk farve.

Samtidig henstiller han til regeringen at befale afskaffelse af den aldeles upaselige kirkeprydelse, messehagel og messeskjorte. Denne dragt stammer fra jødiske skikke og den til templet hørende offertjeneste. Derfra er den gået over til pavekirken, som har anvendt den som et middel til at støtte hierakiets anseelse hos den tankeløse almue.

Hvi skulle da slige levninger, hvilke giver sørgelig erindring om hine mørkhedens tider, da Kristi lære blev gjort ukendelig ved blot sandelig religions-dyrkelse, endnu vedligeholdes. Denne sørgelige overtroens levning er derfor og i nogle menigheder, såsom i slotsmenigheder og andre, forvist, hvorfor da ikke og i alle andre menigheder? Bør der i nogle menigheder nydes frihed til fornuftig gudsdyrkelse, mens man overlader andre til den fristelse, at fæste øjet og tankerne på så upassende en udstaffering? Og hvad ville den, for hver god forandring til Jesu religions udbredelse nidkære Luther sige, hvis han så denne stygge levning at være til blandt kristne, hvilke i nuværende tid tale så meget om religions oplysning?

Af det kongelige kancelli må man altså håbe, at det gør vor konge forestilling om at tillade hver menighed, som derom efter deres læreres forestilling kan blive enig, at afskaffe denne skjorte og hagel, som og den førstes brug på prædikestolen. Det vil da erfares, at almuens mand har menneskeforstand som alle andre. Skulle endog enkelte menigheder i afkroge være noget længere tilbage i fornuftig kundskab om religionen, da ville de omsider i den opvoksende

slægt dog være at overbevise og at overtale til at følge andres fornuftige eksempel. Fra hovedstaden udbredes så mange dårligheder i rigerne, hvi giver den herved dog ikke et eksempel til noget godt, til en kristen anstændig gudsdyrkelse?

Lykkelig er den religionslærer, hvis følelse for det gode, for det tilladelige og rette, er fin og levende, opvakt og styret af en lys forstand og et ædelt hjerte, af kærlighed til Gud og næsten. Han vil i alle tilfælde bestemme sig rigtigt og derved gavne sit embede, hædre sit kald, og føle sin lykke ved en god samvittighed! (38)

Når jeg her har tegnet et så udførligt billede af Peder Hansen, skønt han kun virkede så kort i Skanderborg, skyldes det, at hans tanker kom til at præge udviklingen i Skanderborg i de følgende årtier, ja endnu kommer til orde i dagens kirkelige debat. Oplysningstidens præster har haft en indflydelse, som kendes helt op til vore dage.

Fra Peder Hansen foreligger en klage over de forhold, man bød ham i slotskirken (39) under skriftemålet. Som skriftestol måtte han bruge degnestolen, der stod ved opgangen til prædikestolen. For ikke at forstyrre kapellanen, der samtidig holdt skriftemål bag alteret, måtte Peder Hansen bøje sig så dybt, at blodet løb ham til hovedet.

Det venstre ben på hvis knæ jeg med albuen må hvile, bliver formedelst hindring i blodets omløb aldeles døed, så at degnen hidintil har måttet lede mig nogle minutter efter forretningen.

Han ansøger derfor om, at degnestolen på kirkens bekostning må blive flyttet hen under prædikestolen, og at der i dens sted må blive indrettet en ny skriftestol, der tillige kan tjene som

et bekvemt opholdssted for præsten, inden han på prædikestolen optræder, da han ellers må opholde sig mellem en hoben børn, hvilke bag alteret tillige med degnen styrer sangen, højst uangenem for mig, som skriver kun taler og ved gennemlæsning indprenter dem i hukommelsen.

Da Peder Hansen i 1779 blev sognepræst i Ringsted, efterfulgtes han af kapellanen i Ringsted Peder Fædder. Han indførte Guldbergs Salmebog i slotskirken, „hvor den bruges endnu den dag i dag“ (ca. 1850). (40) Formentlig afløste den dér Pontoppidans Salmebog, der anvendtes i slotskirkerne, mens man i landsbykirkerne stadig brugte Kingos Salmebog. Den nye samlebog var forøvrigt en blanding af Kingos og Pontoppidans salmebøger, idet den optog 132 salmer fra Kingo og 143 fra Pontoppidan, hvorved Brorson blev repræsenteret. Sit særpræg fik Guldbergs Salmebog gennem madam Boyes talrige salmer, af hvilke der var ikke mindre end 148! Kun én af disse findes i vor nuværende salmebog: Alvidende dit øje mig ransager.

Ved Peder Fædders død i 1784, 59 år gammel, blev *Christian Fabricius* sognepræst. Han var født på Ærø i 1752 og altså kun 32 år ved sin udnævnelse. Han havde et års tid forud for kaldelsen til Skanderborg været personel kapellan ved Vartov i København. Schiørring fortæller (41), at han som kandidat nogle gange med bifald havde prædiket for hoffet i København, og at det var årsagen til, at han kom til Skanderborg som sognepræst i så ung alder, men oplysningen er næppe korrekt. Mere rigtig er nok den følgende bemærkning:

Mens han var præst, indtraf den urolige og bevægede tid, der vendte op og ned på så meget i verden, der også har bevirket så stor forandring i præsternes vilkår og sjældent til deres fordel.

Schiørring tænker her på de økonomiske forhold. Begge embedets anneksgårde blev nemlig solgt, først den i Stilling (42) på 7 tdr. og 2 skp. hartkorn for 1600 rbdlr. som indsattes blandt stiftets offentlige midler; men over halvdelen er gået tabt. Sognepræsten skal nyde renten heraf og desuden skal køberne give ham god og fri

befordring til Stilling. Ved salget af anneksgården i Vrold tillagdes der sognepræsten en årlig landgilde af 6 tdr. rug, 6½ tdr. byg, 1 læs hør, 2 lam og 2 gæs samt yderligere fri befordring til Stilling for kapellanen. Disse forhold, som set med vore øjne kun er bagateller, ofrer Schiørring megen opmærksomhed, men glemmer ganske at fortælle om slotskirkens restaurering og den voldsomme strid, der opstod i forbindelse hermed, skønt Fabricius ved den lejlighed kom i modsætning til en stor del af menigheden.

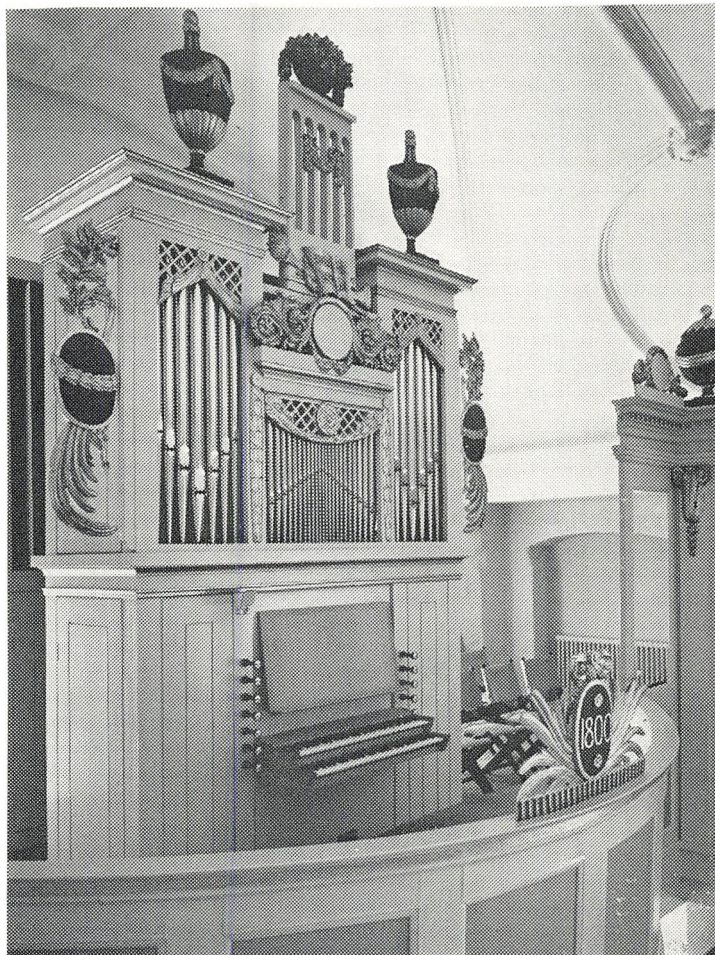
Pultzernes gave

Årsagen til striden var en testamentarisk gave til kirken. Kaptajn Flemming Pultz og ritmester Peder Pultz af Skanderborg, der havde købt slotsholmen af Hans Lauritzen, testamenterede 1000 rdl. til 12 fattige enker i Skanderborg, 1000 rdl. til enker efter kapellan og degn samt to beløb, hvorom der senere skulle komme til at stå strid a) til deres begravelsesplads i tårnets kælder, b) til et nyt orgel til slotskirken.

Da orglets placering i kirken fik uoverskuelige konsekvenser for hele kirkens indretning, ja medførte, at kirkerummet ganske ændrede skikkelse, så det kom til at fremtræde nogenlunde, som det står i dag, vil det være naturligt at give en nærmere redegørelse for denne sag. (43)

Brødrene Pultz's gave til kirken bestod i et orgel, eller rettere et positiv, bygget af den polske orgelbygger Wroblewsky, samt følgende løn til organisten: 40 rdl. årlig, brugen af den ved kirken beliggende slotstoft, der sætter ham i stand til at holde 3 køer, samt en fribolig, der eventuelt kan forandres til renterne af den kapital, som boligen ville have kostet. (44)

Allerede i 1796 indledte testator og kirkeinspektion (byfoged og sognepræst) forhandling med billedhugger *Jens Hiernøe* i Horsens om at påtage sig arbejdet, idet

Slotskirkens orgel. Af Wroblewsky-orglet fra 1800 er intet tilbage. Ombygget 1865 af Demant d. Yngre, Århus, 6 st. + anhangspedal. Ombygget 1902 af F. Nielsen, Århus, pneumatisk værk, to manualer og selvstændig pedal; spillebordet flyttet, 10 st. Ombygget 1933 af Zachariassen, Århus, 12 st. Hele orglet fornyet, facaden restaureret 1971 af P.-G. Andersen, Bagsværd. Spillebordet flyttet til oprindelige plads. 12 st.

man på forhånd var klar over, at orglets anbringelse ville kræve nogen forandring af de gamle herskabspulpiturer, der ret uheldigt og planløst var anbragt i den sydøstlige ende af kirken.

Jens Hiernøe (45), der var født i Horsens 1745 og udlært hos sin stedfader, billedskærer Jens Jensen den Yngre, havde i København dygtiggjort sig som billedhugger hos Wiedewelt og studeret arkitektur hos professor C. F. Harsdorff, der kom til at præge ny-klassicismen, hvor man lod sig inspirere af, ja ligefrem genskabte klassisk arkitektur. Man så i antikken tegnet på frihed, lighed og broderskab. Hiernøe var ingenlunde ukendt med kirkearbejde,

idet han bl. a. havde virket i Sct. Nicolai i Vejle og i Vor Frelser i Horsens. Det skulle imidlertid vise sig, „at den gode Hiernøe var noget langsom at komme af sted med“, hvorfor Fischer, executor i boet, den 6. november 1798 anmoder stiftsøvrigheden om, at give Hiernøe en erindring om at tage fat.

Hiernøe havde imidlertid ikke ligget på den lade side i de to år, han havde arbejdet med sagen. Hans planer var færdige, det kneb derimod nok mere med samarbejdet mellem kirkeinspektion, stiftsøvrighed og executor, især da det viste sig, at det nye orgel måtte medføre større ændringer i kirken.

I første omgang foreslår Hiernø at fjerne det gamle bjælkeloft og lægge et nyt bræddeloft i stedet. Derved ville han forøge rummets højde med $1\frac{3}{4}$ alen, hvilket rummæssigt ville være en fordel, og tillige ville det give tilstrækkelig plads til orglets placering på et nyt orgelpulpir, der skulle afløse de gamle adelige loger. Orgelpulpirurets lave brystværn skyder sig i en smuk bue ud i rummet, flankeret af nye lukkede stole på begge sider.

Disse skulle betales af kirken, mens leget var rede til at betale 700 rdl. for orglet og pulpiruret. Kirken fandt imidlertid ikke at kunne bære sin andel, der udgjorde 489 rdl. Hiernø giver derfor den 21. marts 1799 et nyt tilbud, hvor han udelader alt overflødig billedhuggerarbejde på de lukkede stole, men ikke de mange halve vaser i Louis Seize-stil. Derved kan prisen nedsættes til 400 rdl. Desuden tilbyder han at overtage de gamle materialer for en pris af 50 rdl., hvorefter kirkens udgift kan nedbringes til 350 rdl. De gamle materialer kan han bruge til stillads og derved spare en del transportudgifter.

Executor er indforstået med denne plan og henstiller til stiftsøvrigheden at lade ham udføre den øvrige del af arbejdet i henhold til det nye tilbud, for at dette kan stå til orglet med pulpir. „Thi uden dette ville den flid, Hiernø vil anvende, ikke få det syn samme fortjener, når orglets tilgrænsende kirkestole ikke opføres i forbindelse dermed.“ Stiftsøvrighedens godkendelse forelå hurtigt, så Hiernø kunne påbegynde arbejdet i kirken umiddelbart efter påske 1799 med løfte om at have det færdigt inden mikkelsdag det følgende år.

Da Hiernø sidst på året 1800 var færdig med det i første omgang aftalte arbejde, besluttede kirkeinspektionen at anmode stiftsøvrigheden om tilladelse til at lade Hiernø fortsætte med restaurering af kirkens nordende. Hiernø foreslår nu at

flytte prædikestolen fra dens plads ved nordøstre vindue hen over alteret, da det efter forandringen i kirken fra adskillige pladser kan være vanskeligt at se og høre præsten. Samtidig foreslås den gamle kongeloge og skriftestolen fjernet og to nye pulpirurer opført, tilsvarende det just opførte orgelpulpir.

Stiftsøvrigheden kunne tiltræde ændringen, da den øverste ende af kirken i sin forrige tilstand *var for slet og afstikkende imod orglet og den dermed forskønnede ende*. Men da ændringen ville beløbe sig til 1183 rdl., idet alt inventaret fra Frederik II's kirke tænktes kasseret, forlangte stiftsøvrigheden et mindre kostbart forslag. Hiernø foreslår så at genanvende prædikestolen og at benytte kongelogen samt andre gamle inventardele til pulpirurerne. Derved kan udgiften nedbringes til 798 rdl. Vor tid må prise den tids mangel på penge; ellers havde der intet været tilbage af kirkens fornemme renæssanceinventar.

Arbejdet med at flytte prædikestolen påbegyndtes i foråret 1801, men gik i stå i løbet af sommeren. Dels var Hiernø blevet syg og „forlod verden og sine venner den 13. november 1801“, dels var der indløbet klager fra byens borgere og håndværkere over kirkeinspektionen og stiftsøvrigheden. Klagerne var så alvorlige, at de måtte indsendes til kancelliet, der ikke forhastede sig med afgørelsen. Først den 7. september 1802 forelå kancelliets tilladelse til at fuldføre det påbegyndte arbejde.

Derefter kunne håndværkerne påny tage fat i kirken under bygmester Kruuses ledelse, og arbejdet afsluttedes med det resultat, at kirken kom til at fremtræde nogenlunde, som den står i dag. Teologi og arkitektur havde ved embedsmændenes hjælp sejret over borgerskabet, og skønt prædikestolens anbringelse over alteret er i allerhøjeste grad uhensigtsmæssig, er alle forsøg på at få den flyttet tilbage til den oprindelige plads hidtil mislykkedes. Den

får lov at stå der som mindesmærke over oplysningstidens syn på præsten, godt beskyttet af de tilsynsførende myndigheder!

Nu skal det indrømmes, at den helhed, Hiernøe skabte, vanskeligt lader sig opløse. De forsøg i så henseende, som blev gjort af arkitekt Lønborg-Jensen i 1942-49, løste ikke problemet, men skadede kun kirkens homogenitet. Hiernøe tilstræbte og opnåede en kunstnerisk helhed af de to stilelementer, renæssance og ny-klassicisme, som yderligere blev understreget ved en perlegrå bemaling af alt kirkens træværk. En „moderne“ smag tillader imidlertid ikke bemaling af egetræsstoleværket, hvorfor helheden er gået tabt, og trods ihærdige tilskyndelser har det ikke været muligt at opnå forståelse for retablering af Hiernøes værk.

Skomagervendene – til fornærmelse for kirken

De store forandringer, der skete med kirken, gik dog ikke stille af. Byen summede af forargelse og protest. De første, der klagede, var byens skomagervende. De havde i mere end 30 år haft deres plads på et pulpitur over alteret og degnestolen mod en fast årlig afgift. Nu måtte de flyttes og følte sig fornærmet i deres lovlige ret. Under henvisning til deres hjemmelsbrev på pladsen, underskrevet af kirkeinspektionen 16.11.1772, klagede de til stiftsøvrigheden, som videresendte klagen til provsten og byfogeden, der svarede:

Skomagernes hjemmelsbrev har aldrig været approberet af kirkens direktører, den høje stiftsøvrighed, og vi håber og beder underdanigst, at det ikke nogensinde må blive, da sådant efter vor formening ville være til fornærmelse for kirken . . . Kirken blev jo derved bunden og har ingen fordel deraf. . . Vi ved ikke, hvad eller hvor, der blev tænkt, da denne plads over alteret af inspektørerne blev dem anvist. De sidder her bag præsten, og det er befunden, at disse folk er sikrere og bedre foran præsten end

bag ham. Desuden har de til fornærmelse for kirken tilstedt uvedkommende adgang til deres stol. Vi har ikke tænkt at gøre disse folk husvilde i kirken, men vil anvise dem en anden passende plads. (46)

Skomagervendene fik derefter anvist en kirkebænk midt i kirken, men under provstens ferie i sommeren 1801 trængte de op på den nyopførte balustrade og tog den i besiddelse. Provsten anmoder stiftsøvrigheden om, at de må blive straffet for overtrædelse af øvrighedens bud. Brevet slutter: *Skanderborg skulle vel dog en gang aflade at spøge med Herren og den anbefalede orden. Giv Gud det må så være! Det falder ellers for tungt her at virke til sand nytte.* (47)

Håndværkere og borgere protesterer

I maj 1801 indløb der to harmdirrende skrivelser fra Skanderborg til stiftsøvrigheden i anledning af det påbegyndte arbejde. Den første af 11. maj var fra byens håndværkere, der følte sig højlig fornærmet og forurettet over, at arbejdet var overladt til en udenbys mand uden licitation, da de kunne have udført det til en lavere pris og med bedre materialer. Men det var ikke blot håndværkerne, der følte sig truet i deres næring. Også byens borgere reagerer kraftigt til forsvar for slotskirken, som de altid benævner den; præsten og stiftsøvrigheden taler derimod hele tiden om Skanderborg kirke! I klager såvel til stiftsøvrighed som kancelli (48) gør de gældende, at kirken er skænket byens borgere af kongen imod, at de om fornødent istandsætter og reparerer den.

Men som kirkeejere kan de ikke være forpligtet til at lade uforholdsmæssige arbejder udføre og udbetale kirkens penge til unyttede. Ikke desmindre er kirkens alter, prædikestol, skriftestol og andre stole, som alt er i fortræffelig stand og af godt egetræ, nu

Slotskirkens alter og prædikestol før restaureringen 1943–49, hvor arkitekt Lønborg-Jensen ændrede det af Jens Hiernøe skabte interiør ved ombygning af de to sidepulpiturer, dørene og loftet.

nedbrudt, og i stedet har man begyndt at opsætte pulpiturer af dårlige materialer af gran og ringe blå fyrretræ. Ligeledes har man fjernet 18–19 pommerske bjælker af 11–12 tommers tykkelse og i deres sted indlagt 13–14 bjælker af 7–8 tommers tykkelse samt borttaget en del jernankre og oplagt et enkelt loft i stedet for et dobbelt. Hvem der har ordineret og foranstaltet dette uforholdne arbejde vides ikke, da kirkeværgen har forsikret, at han ikke ved noget herom, ej heller har lod eller del heri.

I henvendelsen til kancelliet anmoder borgerne om, at kirkens inspektører og direktører, som ikke har efterkommet deres pligt til at påse kirkens bedste, men iværksat dette unødvendige og uduelige arbejde, må blive pålagt at betale omkostningerne. Kirken, hvis indkomster ene består i ligs begravelse og stolestadepenge, er ikke i stand til selv at bestride disse unødvendige

udgifter. Endvidere forlanger de, at de slette materialer fjernes, og at de gode igen indsættes, samt at de selv må vælge en eller to kirkeværger, som skal påse kirkens bedste.

I første omgang opnåede de at få det påbegyndte arbejde standset. Den egentlige ophavsmand til disse klager synes at have været byfoged Tholstrup, der ellers havde været med til at iværksætte arbejdet, men siden var blevet uenig med præsten, da denne bebrejdede ham sløseri med kirkens penge. Tholstrup blev for øvrigt samme år fjernet og som byfoged erstattet med Kierulff. Præsten er i private breve til biskoppen fuld af undskyldninger over, at denne gode sag har skaffet denne så mange fortrædeligheder, men han bedyrer sin uskyld.

Som svar på håndværkernes klage skriver den nye byfoged og præsten den 22. maj 1801:

Dørfyldinger fra indgangen til Pultzernes kapel omkring 1800.

Kirken er skænket Skanderborg by til brug, men er som offentlig bygning ikke under inspektion af byens øvrighed. Stiftsøvrigheden ved, at det påtænkte arbejde er foretaget efter byfoged Tholstrup og min, Fabricii, forestilling og på stiftsøvrighedens approbation. De klagende anser vi ikke kvalificerede til enten at påanke arbejdet eller bedømme det som unødvendigt, da *de ingen indsigt har i kunstarbejder, måske heller ingen smag herpå*. Deres hele klage skyldes misundelse. Var arbejdet kommet til licitation, hvem af denne bys håndværkere skulle have påtaget sig det? Og i tilfælde heraf, hvordan ville arbejdet vel have blevet.

Da afgørelsen af sagen trak ud, indsendte de fornærmede borgere en ny henvendelse til kancelliet den 5. januar 1802, men den fik der kun påtegningen: Henlægges! Da de altså ikke kunne opnå noget ad den vej, indsendte de den 18. juni samme år en klage direkte til kronprinsen. Men alt forgæves. Den 7. september 1802 forelå kancelliets resolution, der klart og utvetydigt gav kirkeinspektion og stiftsøvrighed medhold. De allerede fuldførte arbejder godkendes, og de planlagte skal fuldføres således, at arbejdet til sin tid kan stå for lovligt syn.

Med hensyn til det påberåbte ejendomsforhold til kirken, får borgerne at vide, at de har kirken på samme vilkår som andre købstadskirker, og at de er forpligtet til at betale de samme afgifter til den, som betales til andre købstadskirker, og at de ingen rettighed har til egenmægtigt enten at administrere dens indtægter eller at bestemme dens udgifter, ej heller kunne de, om det faldt klagerne ind, dele kirkens kapitaler imellem sig, da disse står under stiftsøvrighedens opsyn.

Så stort havde besværet med kirkens restaurering været, at stiftamtmand og biskop i et brev til kancelliet 17. september 1801 udtrykte ønske om,

når ikke embedspligt bød det, gerne at være fritaget for opsynet med denne kirke, ... fordi den fungerende byfoged Tholstrup, der har

taget store penge under egen administration, hidtil hverken for kirken eller fattigvæsenet har været at formå til at opfylde eller oplyse de i regnskaberne gjorte antegnelser.

Er det som følge heraf, at Tholstrup den 4. december 1801 blev entlediget i nåde som byfoged, byskriver og birkeskriver?

Han omtales iøvrigt af Holtet (49) som en overmåde dygtig mand, hvis klare og velskrevne indlæg og domme, det er en fornøjelse at læse. Regnskabsvæsen og regnskabsaflæggelse klarede han med overlegen lethed og dygtighed. Hans af-lagte regnskaber for byen udmærker sig ved mønsterværdig orden, præcision og klarhed – altså et ganske andet billede end Fabricius og stiftsøvrighed tegner!

Organisten i knibe

Men mens de store sloges, kom den lille mand i knibe. Fabricius indberetter (50) 13. maj 1800, at organisten A. J. Schou her i byen er nær ved at omkomme ved det håb han nu i 2 år har levet, nemlig at få den af Pultzernes legat lovede løn. Men der er ingen løn udbetalt, og alle henvendelser til executor har været forgæves, hvorfor han beder stiftsøvrigheden tage sig af sagen. Herpå svarer executor, at han vel har lovet at beskikke Schou som organist til Skanderborg kirke, men orglet er først 1. januar 1800 blevet afleveret af Hiernøe og mangler endnu siraters prydelser.

Organisten har på egen hånd uden anledning fra os opsagt sin stilling på Mattrup gods og har taget ophold i Skanderborg, men han kan ikke få den legerede løn, før han har gjort tjeneste; imidlertid har han fået lov at nyde den såkaldte slotstof – og vil, da han i det løbende år har betjent orglet, til næste snapsting nyde et fuldt års løn, nemlig 40 rdl. og 36 rdl. til husleje.

Skønt organist Schou i 1802 blev kongelig udnævnt (51), var det så som så med herligheden. Før at klare dagen og vejen

måtte han tillige overtage postmesterembedet. I 1824 kom han i strid med byfoged Bagger om retten til at opbryde sten i slotshaven, som han påberåbte sig at have testamentarisk ret til. Sagen forligtes mod at byen betalte ham 24 rdl. i godtgørelse.

Til gengæld måtte han i 1828 modtage en irettesættelse for at have standset orgelspillet i kirken under en salme, som blev sunget ved daglejer Niels Madsens barns dåb, fordi denne ikke havde betalt ham for at spille. – Han efterfulgtes i organist- og postmesterembedet af sin søn Jens Schou i 1834.

Organisten virkede i en kirke, der var forskønnet såvel i den øvre som nedre ende, men en kirke, der var så forarmet, at den ikke havde råd til at bespise menigheden. I 1814 klager Fabricius til stiftsøvrigheden i anledning af, at han har 151 rdl. til gode for udlæg til brød og vin, og at pengene næppe vil kunne betales af kirken. Hvad er der at gøre? Når der så oven i købet også skal anskaffes nye kirkebøger, som kirken heller ikke har penge til at betale.

For at råde bod på denne armod udledede man, da Skanderborg påny blev garnisonsby og fra 1819–1826 husede 4. eskadron af arveprins Frederik Ferdinands lette dragonregiment, kirkeloftet til munderingskammer formedelst 40 rdl. sølv årlig. Endnu vidner fyrretræsknager i loftets egetræsspær om munderingskammerets eksistens.

Men kirken blev dog brugt til sit rette formål, skønt den havde svært ved at svare hver sit. 1809 var der en strid med købmand Bang om levering af altervin til kirken. Dokumentet er desværre ulæseligt på grund af fugtangreb, men det fremgår dog tydeligt, at der i det nævnte år har været 839 altergæster i slotskirken og 795 i Skanderup. Da byen på dette tidspunkt havde ca. 800 indbyggere, tør antallet af altergæster vist siges at have været normalt –

men det var jo også stadig pligt at gå til alters, om man ville bevare sine borgerlige rettigheder.

En landsby, der kalder sig købstad, får slotspræst

Der skete et og andet i den lille by, som nok kunne give anledning til bysladder. Små var forholdene. En englænder, der i 1808 besøgte byen, karakteriserede den som en landsby, der kalder sig købstad. I kammerråd P. Chr. Leegaards (52) optegnelser er pastor Fabricius omtalt nogle gange og ikke for det bedste.

1793 om morgenen kl. 6 mellem den 5. og 6. marts blev Niels Leths datter i Skanderborg Ladegård bortstjålet af hans hus og viet af sognepræsten hr. Fabricius til en person i Jens Ustrups hus, og deraf havde præsten ingen ære, men skam. (Leegaards moder var i sit andet ægteskab gift med byfoged Tholstrup, der ikke var Fabricius's ven!)

1804 døde Fabricius's første hustru, hvilket blev meddelt i Århuus Stiftstidende med ordene: „Sidste 20. august behagede det Albestyreren ved en stille og rolig død at bortkalde. . .“ Derefter behagede det Fabricius at gifte sig med enkefru Elisabeth Nicoline Levetzau, født von Sehested. Leegaard bemærker i den anledning: „De havde i mange år været nøje kendt sammen“. Og provst Schiørring skriver i sin dagbog noget senere: „For at den verdslige hoffærdighed kunne finde sig i denne mesalliance måtte Fabricius søge om at erholde slotspræsts rang“. Bestallingen som hofpræst (53) med rang i 4. kl. nr. 8 kostede Fabricius 212 rdl., som på hans vegne blev betalt af stiftamtmand, kammerherre Sehested i Viborg den 8. august 1807, så man forstår, at han ikke havde råd til også at betale kirkens vinregning!

1802 havde Fabricius udgivet en *Prædiken holdt på Freds festen*, men den findes desværre ikke. Derimod er bevaret adskil-

lige klageskrifter over Fabricius, dels fra kapellanen C. F. G. Bendtsen, dels fra kateket H. Lundorf, hvor de besværer sig over ikke rettidigt at kunne få deres løn af Fabricius.

12 prædikener om vigtige og nyttige sandheder

Frederik Carl Gram Bendtsen var residerende kapellan i Skanderborg fra 1798–1809, da han blev sognepræst i Rye. Fra Skanderborgtiden kendes han fra klagerne mod provst Fabricius, hvorimod der i Rye er bevaret en del erindringer om ham. (54) Han havde for sik at gentage en del af sin tale og lægge et stærkt syngende udtryk på enkelte ord. Han kunne være lidt spydig, men var også vittig. Engang i en forrygende storm kom hans daglejer ganske forstyrret ind ad døren og meldte ham, at nu rejste alle møntørvene ned ad huset, hvorfor han klagede sig jammerligt, men præstens svar lød: „Kom, Laus, og få en snaps, jeg siger, kom og få en snaps og ønske tørvene en lykkelig rejse“.

Som kapellan i Skanderborg udgav han i 1800: *12 Prædikener om vigtige og nyttige Sandheder*. (55) Kun et brudstykke af fortalen til bogen er bevaret, men det er nok til at give et indtryk af ham:

Da det hidindtil har været min lod og tillige min lyst at leve i ensomhed og virke i stilhed, ubekendt for den oplyste og lærde verden, hvorudi nu disse prædikener udvandre, så kunne det måske synes for mangen een at være et, om ikke vel dristigt, så dog alt for tidligt foretagende, når jeg i mit embedes det første år lader trykke og offentliggøre, hvad der kunne trænge måske til lang, om ikke til evig hvile. Tilbageholdenhed og beskedenhed var vist altid et hovedtræk i min karakter; og at denne herlige dyd ikke har forladt mig, hverken i mine studenterdage eller min korte embedstid, derom må følgende overbevise den gunstige læser. I

hele 5 år var jeg medlem af det homiletiske-kateketiske selskab, hvor prædikener ikke alene blev udarbejdet med flid og grundighed, men også bedømt med ædel frimodighed og streng-hed. I 4 år var jeg alumne på Borchs kollegium, hvor disputatser eller afhandlinger ikke alene blev skrevet, men også trykt og offentligt bedømt. Begge steder fandt mine dommere mine arbejder således, at disse med al ret kunne kaldes gode og heldige for min alder. Men hvad er dog et homiletisk selskab og et Borchs kollegium mod den hele lærde verden! . . .

Imidlertid havde jeg nok en grund til at udgive disse prædikener og den var mine tre menigheders opmuntrende bifald. Jeg sluttede da således: Hvad der for dem var godt og opbyggeligt at høre, det måtte være lige sådant for andre at læse. Desuden er det jo en unægtelig sandhed, at ingen kan blive i sin kreds og i sit embede det, han skal og bør være, når han skyer lyset, skjuler sit arbejde, og da ikke får at høre de fornuftige domme, de velmente irettesættelser og den gode vejledning, ham vist ellers offentlig var blevet givet, til at vorde en nyttig borger og duelig embedsmand i staten. Og i denne henseende anbefaler jeg mit arbejde uden skånsel til de herrer kunstdommere.

Provst Elmquist 1847–1920, der har afskrevet dette forord, tilføjer: Prædikenerne er ikke uden en vis veltalenhed, men meget rationalistisk.

I forbindelse med C. F. G. Bendtsens udnævnelse til sognepræst i Rye blev embedet som residerende kapellan omdannet til en stilling som kateket og 1. lærer ved byens borgerskole med pligt til på søn- og helligdage at prædike i en af pastoratets 3 kirker. Senere fastsattes det (1818), at præstekaldet skulle svare en afgift på 125 rdl. for kapellanen til skolevæsenet og desuden, når der ingen enke var på kaldet, 14 tdr. byg årlig.

Skoleforordningen af 1814 betød en ændring af skoleforholdene. Den gamle skole i Borgergade blev nedlagt, og Frederik IV's skole, rytterskolen på hjørnet af Adelgade og Vestergade, blev nu skole for de større børn og rummede tillige kateketens bolig, mens degneboligen (ved Amtsgården) blev skole for mindre børn.

Vækkelse

Haugianere i byen

Mens rationalismen sad ved magten i Skanderborg og i et og alt prægede byens åndsliv, samledes en lille kreds af vakte, ja, byen blev ligefrem en af haugianismens bastioner i Danmark, skønt bemanningen var yderst beskedent. I 1805 kom en af Hauges disciple, Maren Olufsdatter, f. i Kristiansand, til Skanderborg, hvor hun i 1808 indgik ægteskab med drejer Niels Pedersen.

Samme år nedsatte Claus Pedersen sig som karetmager i Skanderborg. Han stammede fra Rårup sogn, hvor han hørte til kredsen om Peder Laursen, der hovedsagelig bestod af ganske unge mennesker, der med ungdommens fanatisme kæmpede mod de rationalistiske præster, Balles lærebog og Evangelisk-Kristelig Salmebog. Den 23-årige Claus Pedersen havde sammen med sin ven, Jens Andersen fra Rårup, deltaget i sangerkrigen i Nebsager kirke 1802. Herom har Jens Andersen fortalt:

A kun rov aa Claus kund syng, men så kam der syv læs dævl og syv læs degne, men vi sang lige rask, da Claus gik op til alteret, sang a jen, og da a gik til alters, sang Claus, men vi stod os.

Derved sikredes Kingos Salmebogs forbliven i Nebsager.

1803 rejste nogle unge mennesker fra Bjerre herred til Norge, blandt dem Claus Pedersen og Birthe Marie Rasmusdatter, der også senere bosatte sig i Skanderborg. Mens hun formentlig blev i Kristiansand i nogle år, varede Claus Pedersens ophold

mindre end et år. De blev vel modtaget af haugianerne, hvilket bl. a. kan ses deraf, at de begge har leveret digte til *Religiøse Sange* samlet af H. N. Hauge 1815. (57) Under indflydelse af trosfællerne i Norge forlod Claus Pedersen landbruget og blev karetmager. Han giver selv udtryk for, at hvad han har lært i Norge ikke kan gøres op i penge og ønsker, at det han har lært, må blive Gud til ære og næsten til gavn. Han gør resultatet op med ordene: *Det var en stor nåde, den tid jeg var der.*

Sammen med Claus Pedersen bosatte endnu en af de vakte fra Rårup sogn sig i Skanderborg i 1808. Det var Peder Thomsen, der fik borgerbrev som bendrejer. Han havde ikke været i Norge og var ikke i samme grad som de øvrige påvirket af haugianismen, men prøvede på at stå som formidler overfor Rårupkredsen, som haugianerne var kommet i modsætningsforhold til.

Til kredsen af haugianere i Skanderborg hørte oprindeligt også ovennævnte Birthe Marie Rasmusdatter. Hun boede hos Claus Pedersen på dennes ejendom Fuglsang. Her fik man i perioden 1812–16 Luthers huspostil i huset og den påvirkede hende så stærkt i luthersk retning, at hun senere brød med Hauge. (59)

Den bedst kendte af haugianerne i Skanderborg var Jens Frederiksen. Han var begyndt hos Peder Thomsen, der foruden at være bendrejer drev købmandsvirksomhed. 1816 fik Jens Frederiksen borgerskab som købmand i Skanderborg, men slog sig efter nogle års forløb på bogbinderi og drev tillige kolportørvirksomhed. Han var en af haugianismens ivrigste talsmænd og var ofte undervejs for at besøge de vakte i Jylland og på Fyn og var således med til at holde sammen på vækkelsens få og spredte kredse. Under en rejse til Fyn blev han den 9. januar 1822 arresteret i Odense. I arresten udformer han den trosbekendelse (60), som blev sendt til

kongen og som er et godt vidnesbyrd om haugianernes forståelse af kristendommen. Jens Frederiksen blev tiltalt for at holde forsamlinger og idømtes 1829 ved højesteret en bøde på 10 rdl. I et brev til venner i Skanderborg, sendt fra Kerteminde 22.4. 1822, takker han for en tilsendt gave.

Blandt vennerne i Skanderborg var madam C. M. Pedersen, Jeppesen og Marte (61). – Alt i alt kun en lille kreds, som ikke synes at have haft synderlig betydning i byen, stærkt haugiansk præget, som de fleste af dem var. Til gengæld betød forbindelsen til Norge og med andre vakte kredse en hel del.

Da slotspræst Fabricius i 1818 tog sin afsked, blev sognepræsten i Åle og Tørring, Thomas Andreas Borup udnævnt til hans efterfølger. I efteråret 1818 flyttede han ind i præstegården, men allerede i marts 1819 døde han af brystsyge. Hans enke flyttede til Grenå, men døde efter to års forløb, da hun sammen med sin ældste datter ville sejle til København for at tage

afsked med datterens forlovede, der skulle rejse til Grønland som missionær. Næppe var skibet kommet en mil ud på søen, før det sank med mand og mus.

Provst Teilmann – strid om salmebogen

Den nye sognepræst *Jens Teilmann* kom fra Elling og Tolne i Vendsyssel. Han virkede her fra 1819-1840 og kendes bedst fra de stridigheder, han blev indblandet i dels med den vakte kreds, dels med kateketen P. Laurberg, der var kommet til byen i 1816. Laurberg var født i Skanderborg 1783, søn af konsumtionsforvalter Laurits Laurberg. Forholdet mellem præsten og kateketen var ikke godt. En af årsagerne var stadig strid om gudstjenestens fordeling, en anden, at Laurberg stod i god forbindelse med kredsen af vakte, som Teilmann havde alvorlige uoverensstemmelser med.

Stridens genstand. Til venstre Guldbergs Salmebog (fra slotskirken), til højre Evangelisk-kristelig Salmebog, som ikke fik indgang i Skanderborg.

Efterfølgeren Schiørring giver ikke Teilmann det bedste skudsmål:

Han var en dygtig forretningsmand, men ikke yndet som prædikant. De nye kommunalindretninger, det røre, som den urolige tid fremkaldte i alle gemytter i forening med vanskelige tider og personlige forhold og omstændigheder fremkaldte ham flere ubehageligheder, også personlige angreb. (62) ... Han kom fattig hertil, men uagtet han havde en talrig familie og den største tid måtte svare pension til enken, forlod han kaldet som en velhavende mand. Men han levede også stedse meget indskrænket, og ofrede ei mere end højst nødvendig på kaldet eller sine børn.

Til denne karakteristik følger Thane (63) et par træk, der dels viser, at Teilmann ikke tog det særlig højtideligt med sin prædikenforberedelse, dels at han var en stor hundeven, men for mere end anekdoter kan det næppe tages.

Den sag, der voldte Teilmann størst vanskelighed og yderligere vakte opsigt over hele landet, var hans forsøg på at indføre Evangelisk-Kristelig Salmebog i slotskirken i stedet for Guldbergs Salmebog, der havde været i brug fra 1783. Nytårsdag 1833 meddelte Teilmann fra prædikestolen, at da man nu overalt i købstæderne anvendte Evangelisk-Kristelig Salmebog, så ville han *ved en cirkulære, der skulle omgå til alle agtbare borgere*, samle underskrifter for at få denne salmebog indført i slotskirken. (64) Her havde provsten imidlertid gjort regning uden vært, idet han havde glemt at tage den vakte kreds i betragtning, skønt han ikke kunne være uvidende om, at netop den så med megen mistillid på den Evangelisk-Kristelige Salmebog. Der skulle da også kun gå nogle få dage, inden han mærkede reaktionen hos denne kreds.

De vakte kæmper for Guldbergs Salmebog

Den tidligere omtalte købmand P. Thomsen, der stod som leder af de vakte, sendte

den 4. januar sammen med købmand L. Thomsen et brev til provst Teilmann, hvori de beder provsten underrette dem om, hvad De har at udsætte eller kassere af vores kære og gode gamle kristelige salmer, som vi og vore forfædre har nydt megen opbyggelse af og håbede at kunne efterlade vores børn ... så vi ikke skal have samvittighedsnag ved at skulle afgive vores stemme for en salmebog, der har voldt offentlig kritik.

I øvrigt gør de opmærksom på, at de ikke ved deres aktion vil vække splid eller gøre sig til formyndere for andre, men de har taget dette skridt

ene og alene for at den tro, hvorpå vi er døbt, det evige livs håb som er udi os, at vi må få vore synders forladelse for Jesu Christi døds og blods skyld, det alt finder vi livsalig fremstillet i vores nu brugelige salmebog. Vi håber da, at Deres velærværdighed ej skal påbyde os en tvang, hvoraf De må vente Dem modstand, og vi nærer så meget mere det håb, da vi aldrig før har rejst os mod noget, som kunne være påtalt af menigheden.

Provsten værdigede dem imidlertid ikke noget svar. Den 24. januar lod han det omtalte cirkulære udsende. Dette var således affattet, at kun hus- og gårdejere kunne underskrive, men ikke den del af menigheden, der boede til leje. 54 stemte for og 36 imod forandringen.

Foruroliget over dette udfald sendte P. og L. Thomsen den 7. februar et brev til magister Jac. Chr. Lindberg, hvori de bad om, at han ville give dem det bedste kristelige råd så hurtigt som muligt. Samtidig vedlagde de en kopi af deres brev til provsten til senere offentliggørelse i Lindbergs kirketidende.

Allerede den 15. februar skrev han i Den nordiske Kirketidende under overskriften *Kirkeligt nyt fra Skanderborg* en artikel, hvor han udførligt redegjorde for sagen og kommenterede selve afstemningen således:

Man skulle dog ikke tro, at det kunne komme så vidt, at kun hus- og gårdejere måtte have stem-

me i en menighedssag, og hr. provsten vil dog formentlig ikke udelukke dem af menigheden, som ikke eje gård og grund. I så fald måtte man minde ham om Lukas 6,20, og forelægge ham det spørgsmål, om Herren selv måske ikke heller måtte have stemme i sin menighed, hvis hr. provsten skulle råde; thi om ham ved vi, at han langt fra at eje gård og grund, havde ikke det, hvortil han kunne hælde sit hoved Mattæus 8,20. Uden tvivl må vel de gamle salmer tælle deres fleste venner blandt de fattige, som havde sat deres lid til Herren, og erfaret hans ords trøst i deres hjerter, og at berøve den del af menigheden sin trøst, hvis de ville beholde den, ville være en himmelråbende uretfærdighed.

Derefter refereres de to lægmænds ubesvarede brev til provsten og artiklen slutter:

Endelig må jeg bemærke, at den guldbergske salmebog just er indført i Skanderborg 1783, altså for 50 år siden, så det unægtelig skulle klædt bedre, om hr. provsten med tak til Herren for den velsignelse denne bog havde været for de troende i menigheden igennem et halvt århundrede, havde holdt dens jubelfest, end benyttet just denne lejlighed til at se at få den afskaffet.

Opgøret i provstens kontor

Hvorledes sagen udviklede sig i Skanderborg ved vi god besked om fra et brev (65), som L. Thomsen skrev til Lindberg: *Det har ret glædet os, at De med flere kristelige venner har taget del med os i at misbillige den eug. salmebog indført her.*

Men fjenden og hans redskaber arbejder ihærdigt for at nå deres mål. Provsten har imidlertid undgået at tale med P. og L. Thomsen om sagen, skønt de flere gange har været i selskab med ham ved begravelser, hvor han var „ganske gelassen og talte med os om ligegyldige ting“. Derfor meldte de sig selv hos ham for at få en samtale den 25. februar.

Dog meldte han budet, at den ting havde vi ej tilskrevet ham om, så vi nok kunne fors.å, han ej ønskede nogen samtale med os. Dog gik vi alligevel til ham. Efter at have hilst hr.

provsten og troede han skulle begynde nogen samtale, måtte jeg efter nogen tavshed fortælle ham, at vi var kommet i anledning af det, vi havde tilskrevet ham om.

Hans første spørgsmål blev da, hvad vi havde mod den nye salmebog, hvortil jeg svarede, om jeg turde spørge om, hvad provsten havde mod den gamle. Efter nogen forvirring herom sagde han, der var forældede udtryk, men vi stod på, at var det tilfældet, så måtte biblen også være forældet, og bad da hr. provsten oplyse os derom. Til denne oplysning fremkom han med den dejlige bønnefulde salme, vi har til indgang:

Søde Jesu vi er her, hvoraf han kritiserede den strofe Du imidlertid omskier Selv vort Hierte og vort Øre, om vi kunne sige ham, hvad det var, hvortil jeg svarer, at jeg troede enhver som havde lært sin børnelærdom . . . kunne forstå dette. Men han blev ved at fordre svar af os, hvad det var at omskære vort øren. Jeg svarede, at jeg troede, vi deri bad Herren at oplade vort øren, at vi måtte agte på det ord, som tales, og at han ville berede vore hjerter, at det måtte falde i god jord. Jo, den forklaring var rigtig, men det forstod mennesker ikke. Jeg sagde, at så måtte provsten være af den mening, at han prædikede for en meget uoplyst menighed.

Derefter kom det til en diskussion om nævnte salmes 2. vers: *Vor formørkede Forstand, kan jo ikke Sandhed kiende, uden din den gode Aand, vil sit Lys i os optænde . . .* Heroverfor hævdede de vakte, at den nye salmebogs nr. 53 stred mod dette. Her har de vel særlig tænkt på denne salmes 3. vers: *Den skønne Morgens Ynde/Om din Algodhed Vidne bær/ og Dal og Bierg forkynde,/At du er allevegne nær./ Hver Blomst din Godhed maler/Med blide Træk for mig,/ Og Markens Rigdom taler,/ Og skovens Pragt om dig. Af tusind glade Stemmer/Trindt om jeg lære kan,/ at du vor Gud, ei glemmer/ end ei det mindste Gran.* De stredes altså om, hvorvidt mennesket gennem naturen kan kende Gud, men blev ikke enige, idet hver stod på sin mening.

Så tog han fat på de gamle salmer igen, først *Op al den ting, som Gud har gjort*, hvorudi han anførte vers fire, hvori står om englene, *som Himmel-Zepter føre*, det var ei rigtig. Heroverfor hævdede de, at Herren havde sat en engel for paradiset til at bevogte det med et draget sværd, som vi troede kom overens med et scepter. Derefter gik han over til salmen *Du høje fryd for rene sjæle* og hævdede, at ordene *Blandt dines Jomfrual at staae* ikke var bibelsk tale. Hertil svarede P. Thomsen, at „vi bad

derom at stå i de kloges jomfrutal, at vi ej skulle blive udenfor, når døren blev lukket“.

Derefter diskuteredes forskellige skriftsteder og den 1½ time lange samtale sluttede med, at provsten sagde, at den ny salmebog var uundværlig for ham i konfirmandundervisningen, da han altid i den kunne finde vers, der var anvendelige.

Desuden havde den fået de fleste stemmer, hvorfor han ville søge om kancelliets godkendelse af, at den blev indført. På et spørgsmål om, hvorvidt der forelå noget om, at kun grundejere skulle stemme, svarede provsten ikke. P. Thomsen protesterede mod *at sådant skulle gå efter stemmer, da det var med selvsamme, at Kristus blev bragt på korset.*

Da de var kommet hjem fra provsten, overvejede de nøje, hvad de skulle gøre og bad til Herren, at han selv ville styre dem. Derefter besluttede de at indhente de medborgeres stemmer, som provsten havde forbigået. De affattede så et nyt cirkulære, som fik 46 stemmer for bevarelse af Guldbergs Salmebog og 9 for den nye. Dette blev sendt til provsten med anmodning om, at han ville lægge de 46 til de 36, der tidligere havde udtalt sig imod ændringen, hvorefter der ville være 82 stemmer imod og 63 for.

Falske underskrifter til fordel for provsten

„En værre ubehagelighed indløb for provsten den 11. marts.“ Rygtet gik nemlig i byen, at der skulle være falske underskrifter til fordel for den nye salmebog. 2 mænd mødte op i præstegården og begærede at få underskrifterne at se og erklærede, at deres navne var falsk underskrevne og forlangte at blive slettet.

Da provsten i en slags forvirring svarede: Jo, det kunne de gøre, skrev den mand under sit navn med en rødkridtspen: Dette navn er, han

ville skrevet falsk, men så betænkte provsten sig og sagde, at de kunne give ham det skriftlig, hvilket de og indvilgede i, når provsten ville give dem tilståelse for, at i fald han indsendte dette, deres da og kom med.

Provsten indgav nu sagen til øvrighedens undersøgelse. Han havde ikke selv skrevet falsk, men hans medhjælpere i underskriftindsamlingen har åbenbart været for ivrige og skrevet flere på, end der var dækning for. Dette har utvivlsomt været til skade for provsten og været medvirkende til, at man beholdt den gamle salmebog i Skanderborg. I Den nordiske Kirketidende for 1. september 1833 kan Lindberg meddele:

Den bekymring, som mange kristne delte med en del indvånere i Skanderborg, at de skulle blive nødt til at omskifte Guldbergs bedre salmebog med vores langt slettere, den evangeliske, synes der nu ikke længere at være grund til at nære, og det er at håbe, at det uvenlige forhold som denne strid måtte have fremkaldt ikke alene mellem præsten og en stor del af menigheden, men også mellem borgerne indbyrdes, aldeles vil falde bort, og Skanderborgerne beholde deres gode salmebog, til de kan omskifte den med en bedre, og ikke miste den for én i alle måder slettere.

Dette lægmandsinitiativ i salmebogssagen vidner om, at den lille haugianske kreds efterhånden har vundet en sådan tilslutning i byen, at den var i stand til at gøre sig gældende, selvom det selvfølgelig ikke nu kan afgøres, hvorvidt tilslutningen skyldtes opposition til præsten. I hvert fald er det det første tegn på et kirkelig myndiggjort lægfolk. Pietismens udsæd begynder så småt at sætte frugt. Dens interesse for det enkelte menneske må nødvendigvis medføre, at den enkelte derved tilskyndes til at agte sig selv – også at agte sig værdig til at tage til genmæle mod den officielle kirke, dels som vi har set i kamp mod kirkebygningens fornyelse, dels i kamp for at bevare det overleverede, i dette tilfælde salmebogen.

Pastor Laurberg – Bibelselskabet – DMS

Det er forøvrigt et ganske ejendommeligt billede der tegner sig, når man prøver at følge udviklingen i den haugianske kreds, der fik fodfæste i Skanderborg omkring 1808. Som tidligere nævnt kommer det for en enkelt, formentlig for flere, til et brud med Hauge omkring 1818 under påvirkning af Luthers huspostille. Dertil kom, at kredsens leder, den efterhånden agtede købmand P. Thomsen, i det hele synes at have indtaget en formidlende holdning overfor andre vakte kredse, samt at han i kateket *P. Laurberg* 1816–30 mødte en præst med forståelse for lægfolkets aktivitet.

Laurberg var således en ivrig talsmand for det i Horsens i 1824 oprettede *Bibelselskab*. I løbet af kort tid samlede han en betydelig kreds af bidragydere i pastoratet, som støttede arbejdet for bibelens udbredelse. I 1827 fik kredsens forbindelse med *Det danske Missionsselskab* (DMS) (66), idet selskabets formand, Lyngbypræsten Bone Falk Rønne, denne sommer foretog en rejse i Østjylland, hvorunder han i Skanderborg blev meget hjerteligt modtaget af Laurberg og hans venner købmændene P. og L. Thomsen, som han besøgte i deres hjem. Dette medførte, at man indsendte adskillige bidrag til DMS.

Fra 1829 knyttes der forbindelse til *Brødremenigheden i Christiansfeld*. Dennes emissær Frands Lund aflagde dette år besøg hos en vakt familie i Ovsted, og her samledes venner fra Horsens og to vognfulde med vakte fra Skanderborg. (67) Det blev med Lunds udtryk en sand *Sejens Tag*, en velsignet dag, som sluttede med, at Lund tog med til Skanderborg. Han fortæller, at de mødtes hver søndag hos P. Thomsen, der i sin købmansgård havde en sal – og til hans store glæde kunne de forenes i én ånd, hvilket må be-

tyde, at det er slut med haugianernes indflydelse. Derefter besøgte Lund hvert år indtil 1843 byen og blev der i reglen en uges tid.

De vakes forhold til magister J. Chr. Lindberg

Af større betydning for kredsens og dens fremtid var det, at dens leder fra 1831 fik forbindelse med magister Lindberg i København. Denne var utrættelig i sin kamp mod rationalismen og søgte forbundsfæller i de vakte kredse, skønt lærefaderen Grundtvig ikke havde megen forståelse for disse selskaber, „hvor man skal behandle hinanden som grundkristne og hjertensvenner, uagtet man hos mange finder lidt, der tiltaler, men meget der frastøder.“ Gennem apoteker Seidelin i Skanderborg har L. Thomsen modtaget 5 eksemplarer af Lindbergs *Månedsskrift for Kristendom* og har, meddeler han i et brev til Lindberg (68), fået abonnenter til dem alle fem. Brevet slutter:

Det er mig med flere Kristi venner her ret glædelig, at Herrens basune, som har en tid syntes tavs, nu igen lyder over det kære Danmark.

Samme efterår modtager han fra Lindberg til videre salg bøgerne *Præsten Gad for Herrens Alter* og *Præsten Visby*. Salget går ikke altfor godt, til gengæld bliver forbindelsen med Lindberg så god, at brevene fra 1833 indledes med *Kære ven og broder i Herren*, ja, fra 1834 *Elskede ven*, og samtidig får man et stærkt indtryk af, hvor meget Lindbergs kirketidende betød for Thomsen. Da Lindberg i 1834 havde tabt sagen mod den rationalistiske præst C. H. Visby, skriver Thomsen:

Vi kan ej andet end bevidne Dem vor deltagelse for Deres iver og strid for Guds kirke, hvorfor jeg herved sender en liden sammenskud af nogle få venner her til hjælp til Deres mulkt, hvilket jeg håber bliver vel optaget. (69)

I samme brev omtales, at der her i nærheden har været en rejsende fynbo (Peter Larsen), der samlede underskrifter på en adresse om sognebåndsløsning. Den har de imidlertid ikke skrevet under på, da sagen krævede nøje overvejelse. Desuden var vennerne bange for, at deres underskrift skulle blive opfattet som en klage over præsterne,

som siden salmebogsstriden har beflittet sig på at forkynde ordet rent og purt og iøvrigt nøje følger ritualet.

Som følge af en række meningsuoverensstemmelser mellem Lindberg og de vakte kredse gik antallet af abonnenter på Nordisk Kirketidende i de følgende år noget tilbage – også på Skanderborgegnen, men forholdet mellem Thomsen og Lindberg forbliver godt, og det ser ud til, at Thomsen begynder at få forståelse for Grundtvigs betydning. I et brev af 14. februar 1837 skriver han til Lindberg: *Det glæder mig hjertelig, at Guds kirkes sag fremmes mer og mer i vort kære Danmark, ja, det dejlige Sangværk af Grundtvig bebuder os et Herrens år.*

Karl Hansen – præst og byhistoriker

Fra januar 1837 havde man fået en ny kateket *Anton Frederik Silfverberg*, der gennem Thomsen sender hilsen til Lindberg, og i den forbindelse skriver Thomsen: *Denne gang gjorde vi et godt skifte, såvidt jeg kan skønne for det første.*

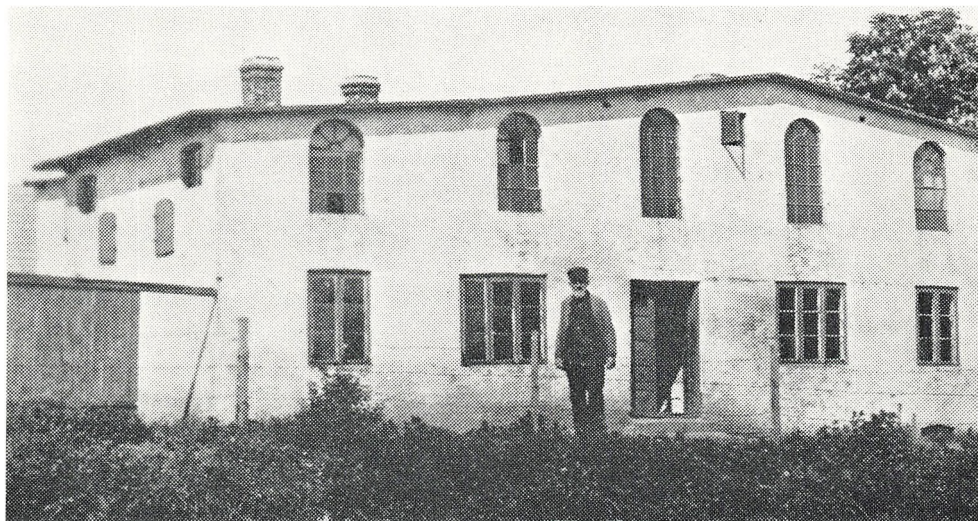
Heri ligger der nok, at de vakte ikke har været helt tilfreds med forgængeren, kateket *Karl Hansen* 1830–36, der ellers prises i høje toner (70) af byhistorikeren L. Thane, der fortæller, at den ny kateket var en ypperlig taler, der altid havde kirken fuld af tilhørere. Han tog sig ikke alene af skole- og præstegerningen, men deltog også på en naturlig måde i borgerlivet og

blev en meget populær mand. Medvirkende hertil har nok været, at han turde sige byfogeden, justitsråd Blichfeldt imod. Om forholdet mellem de to fortælles, at da borgerskabet var samlet til fest i anledning af Frederik VI's fødselsdag, blev Blichfeldt så fornærmet over, at ikke alene kongens, men også amtmandens skål blev udbragt, at han arrig sprang op og udbragte *fandens skål*. Kun én turde protestere, byens unge kateket, der fra sin plads nede i salen med høj røst råbte: *Den skål drikker jeg ikke!*, hvorefter han på latin gav byfogeden en kraftig tilrettevisning. I lange tider derefter hed det: *I kan tro, kapellanen læste latin for byfogeden.*

I 1833 udgav Karl Hansen: *Beskrivelse over Skanderborg Bye og Slot*. Dette fremragende lokalhistoriske værk, der rummer topografiske beskrivelser af byen og slottet samt en udførlig skildring af byens historie, herunder byens embedsmænd, er – trods visse mangler og misforståelser – en værdifuld kilde, der har været grundlag for alle senere arbejder vedrørende Skanderborgs ældste historie, idet der heri citeres adskillige aktstykker, som ikke mere findes.

Thanes omtale af Karl Hansen som den ypperlige taler, der altid havde kirken fuld af tilhørere, må nok stå for Thanes egen regning. Virkeligheden var en anden. Ved Karl Hansens ansættelse i 1830 havde man for at undgå de idelige stridigheder mellem kapellanen og sognepræsten fået et regulativ for fordelingen af gudstjenesterne mellem de to præster. Samtidig ændrede man tidspunktet for gudstjenesterne i byens to kirker for at fremme kirkegangen. I 1833 beklager provst Teilmann sig i en skrivelse til det kgl. kancelli over, at disse ændringer ikke har ført

til den velmente hensigt; thi kirkegangen til sidsttjenesten er siden den tid ikke ubetydeligt aftaget såvel i Skanderup som i særdeleshed i Skanderborg købstads menighed. (71)

Gl. Avlsgårds bagbygning, kaldet Tabernaklet (Asylgade/Alleen). På toldstien står „Rimsmeden“ se side 97.

Til møde i Tabernaklet

Vækkelsesbevægelsen synes altså ikke i særlig grad at have præget det kirkelige liv i byen. Skønt forholdet mellem de vakte og provsten ikke var det bedste, deltog de i søndagens gudstjeneste. Derefter samlede de om eftermiddagen i en sal kaldet *Tabernaklet* hos købmand P. Thomsen til gudelige møder med salmesang, bøn, oplæsning og samtale. Undertiden fik de besøg af ligesindede præster, ligesom Herrnhutter-emissæren Frands Lund regelmæssigt besøgte kredsen på sine rejser. I perioden 1830–50 synes den herrnhutiske kristendomsopfattelse at have haft betydelig indflydelse i kredsen. Fra Lunds indberetninger kendes navnene på de vakte (72):

købmand L. Thomsen og drejer P. Thomsen, der var kredsens ledere, endvidere købmand Overby, murer Niels Peter Hansen og familie, der i 1834 flyttede til Christiansfeld, drejer Jens Eriksen Madsen, der var udlært hos P. Thomsen og senere blev gift med to af dennes døtre Maren og Jacobine, købmændene Hans og I. Jespersen, købmand Eskild Søegaard, snedker H. Lindberg, avlsbruger Claus Pedersen, madam F. L. Brædstrup og søster Didrichs.

Skønt kredsen ikke var stor, har den dog

næppe været uden indflydelse. P. Thomsen var eligeret borger (73) fra 1824–37 og L. Thomsen fra 1834–37, hvorefter de begge (74) i 1838, da byens borgere fik valgret til det nye borgerrepræsentantskab, valgtes som borgerrepræsentanter tillige med købmand J. H. Overbye. Halvdelen af de nyvalgte borgerrepræsentanter kom altså fra den vakte kreds, og borgerrepræsentanternes første formand blev da også købmand L. Thomsen.

Fri os fra det onde, d.v.s. fra de hellige

Hadsk modstand mødte kredsen imidlertid også. Den 4. august 1847 indeholdt Aarhus Stiftstidende følgende læserbrev fra Skanderborg:

Fri os fra det onde, d.v.s. fra de hellige, de er slemme spyfluer; folk som tjener hos dem, bliver ikke sjældent splittergale, besatte af djævelen. – Her i Skanderborg har vi et eksempel. Peder Thomsen, købmand og drejer, hører til de hellige. Han holder husandagt, læser på kraft i bibelen og tror at kunne forklare den hellige skrift. Nu har Skanderborg fra P. Thomsens institut fået et fuldkomment pragteksempel af en gal. Han må bestemt være udskrevet

med udmærkelse, thi han taler ej om andet end den skinbarlige fanden, og hvorledes han med Kristi blodsdraaber skal befri sig selv og andre fra den onde ånd.

Alle Skanderborgs fornuftige og skikkelige indbyggere er enige om at bede P. Thomsen og comp. om, at det ædle firma vil holde op med at undervise i at blive gal, thi den sidste fra undervisningsanstalten udskrevne kandidat koster byen alene i vagthold 2 rdl. i døgnet . . .

A propos! Siden jeg nu engang er kommet til at tale om *den himmelske stad Skanderborg* kan jeg ikke undlade en beklagelse over, at den gamle salmebog bruges for de helliges skyld. Præsterne er bange for, at de hellige vil blive hjemme om den ny indføres, og at de så måtte prædike for tomme bænke.

Den anonyme skribent foreslår derfor det kompromis, at den nye indføres mod, at præsterne til gengæld af hensyn til de hellige lover bestemte gange at nævne fanden i deres prædiken,

thi uden at høre dette navn under gudstjenesten kan vist nok ingen hellig leve eller dø sellig. Underskrevet *Føj for Fanden*.

Den 13. august svarer P. Thomsen den anonyme angriber og meddeler, at en drejersvend Nutzhorn, der i 1844 var indlagt på sygehuset på fattigkommissionens foranledning, fik arbejde hos ham i september 1844. I juli 1847 blev han imidlertid afsindig, men årsagen hertil kendes ikke.

Den anonyme brevsriver burde komme frem i lyset, men han ved vel, at de, som gør ondt, skyer lyset. Det gør mig ondt, at jeg som byens ældste næringsdrivende på mine gamle dage skal udsættes for ilde omtale, men er det på grund af gudsfrygt, skammer jeg mig ikke derved.

En anonym borger rykker den 21. august P. Thomsen til undsætning, men antyder samtidig, at bogbinderen er interesseret i indførelse af den nye salmebog for bindets skyld! – I den aledning erklærer bogbinder Edvard Hansen i et læserbrev den 1. september

enhver for løgner, der skriftligt eller mundtligt sigter eller pådutter mig at være forfatter eller medarbejder på hint smudsige inserat.

Sagen tages op i Christeligt Folkeblad den 29. august 1847, hvor bladets redak-

tør J. Victor Bloch efter at have taget afstand fra angrebet skriver,

at der i Skanderborg findes et lidet samfund af hellige, der er flittige kirkegængere, holder husandagt, læser med iver i bibelen og har så god forstand på Guds ord, at deres bibellæsning ikke bliver uden virkning på deres husfolk, og så god forstand på kristelig salmesang, at de foretrækker Kingos Salmebog (må være Guldbergs) for den evangelisk-kristelige.

Iøvrigt giver også byens nye sognepræst, *provst Schiørring* (75), de vakte et godt skudsmål:

I Skanderborg er der 2 à 3 familier, der hører til de opvakte . . . Det bemærkes, at disse er fri for al sekteri og er flittige deltagere i den offentlige gudstjeneste.

Man kan undre sig over, at kredsen er skrumpet så stærkt ind siden Frands Lunds omtale af den i 1843. Årsagen er muligvis, at det omkring 1850 er kommet til et brud mellem den herrnhutiske og grundtvigske opfattelse.

Som allerede nævnt udviklede der sig efterhånden et meget hjerteligt forhold mellem magister J. Chr. Lindberg og L. Thomsen. Men også P. Thomsen fik forbindelse med de grundtvigske kredse; bl. a. kom den kendte Peder Larsen Skræppenborg ofte på besøg. Han hilste altid P. Thomsens svigersøn, købmand og drejer Jens Eriksen Madsen (76) med et kys og en omfavnelser. Blandt husets øvrige gæster nævnes mænd som Kyster, Fenger, Teilmann og Boisen. Også pastor Schiørring, søn af byens provst, var en hyppig gæst i P. Thomsens hjem. I Thomsens familie (77) fortælles, at Schiørrings salme *Kærlighed fra Gud* blev skrevet i gæsteværelset på *Gammel Avlsgård*, hvor P. Thomsen boede sammen med søn og svigersøn. Om det er rigtigt, lader sig næppe fastslå.

Til gengæld kan det med sikkerhed siges, at bagbygningen til Gl. Avlsgård, *Ta-bernaklet*, var samlingssted, først for haugeianerne, dernæst for den herrnhutiske kreds og til sidst for de grundtvigske.

Kurhessiske soldater på vagt ved Skanderup kirke 1849. I baggrunden Skanderborg med slotskirken. Efter Carl Warnberg: Album Schleswig-Holsteinischer und Jütländischer Ansichten.

P. Thomsens svigersøn, drejer Jens Jensen (78), der overtog såvel gården som købmandsvirksomheden og drejeriet, havde forbindelse med Bering Valgmenighed, hvis præst, pastor Teilmann, var en hyppig gæst i hjemmet.

Jens Jensens søn, vogn- og beslagsmed Jens Peter Jensen (79), kaldet rimsmeden, meldte sig i 1883 ind i Bering valgmenighed. I hans hjem begyndtes dagen med trosbekendelse og fadervor og ved særlige lejligheder blev *Grundtvigs Festsalmer* hentet frem. Hver aften gik Jens Peter Jensen, inden han gik i seng, til sine sovende børn, for hvis ansigt og bryst han slog korstegnet (80). Ved pastor Teilmanns død vendte familien tilbage til sognekirken.

Brudstykker af provstens dagbog

Det var en desillusioneret præst, *Matthias Jacob Schiørring*, der i 1840 afløste provst Teilmann, der uventet var blevet forflyttet til Sjælland. Schiørring kom fra Ravnkilde i Viborg stift, hvor han dels „var blevet bedraget“ af forgængeren i embedet, dels af præstegårdens forpagter. Desuden havde han mistet sin 1. hustru i 1839.

Han havde ikke megen sympati, hverken for den gudelige eller politiske vækkelse, som han i Skanderborg kom på nært hold. Hans optegnelser i den af ham påbegyndte embedsbog kaldet provst Schiørrings dagbog, der kun foreligger i en ikke helt pålidelig afskrift i præstegårdens arkiv, giver et livsnært billede af tidens brydninger. Navnlig er der meget

skarpe udfald mod den grundlovgivende rigsdag og ministrene. – I det følgende bringes nogle karakteristiske uddrag af dagbogen.

1840

19. søndag efter trinitatis holdt jeg min tiltrædelsesprædiken i Skanderborg og Skanderup, og søndagen derefter i Stilling.

1841

Mit første foretagende, efter at jeg havde fået min familie herover, var at lade foretage en hovedreparation på præstegården, som Teilmann havde ladet meget forfalde.

1842

Dette år er især for mig blevet mærkværdigt ved, at jeg den 4. september anden gang gittede mig med den elskværdige Christiane Mathilde Henriette Schönberg, plejedatter af afdøde distriktslæge Grill, Skanderborg.

1843

Det lykkedes endelig efter megen modstand fra justitsråd Blichfeldts side at få sat igennem, at kirkegården bliver planeret og beplantet, så den kan få et sømmeligt udseende, ved siden af den smukke slotsplads. Oberst Rosenberg (81) ledede dette arbejdes udførelse, hvorved også Frøderik Møller (82) viste sig virksom. Bekostningerne forskaffedes ved en kollekt i byen, ca. 250 rbdlr.

1845

Ved årets slutning lykkedes det mig og ved forskellige bidrag at få oprettet en *søndags-skole*, der indviedes den 16. november med en tale af mig. Det er en indretning, som man her trænger til, og hvoraf jeg venter mig meget godt. 3 års erfaring, nu jeg skriver dette, har i hovedsagen vist indretningens gavnlighed, men også de vanskeligheder, der melder sig, og de deraf flydende hyppige forsømmelser. Man giver frivillig bidrag, men interessen for resultatet er ringe, således er mennesket fuld af modsigelser . . . Flertallet af søndagsskolens elever mangler derfor for-kundskaber. Også med at få lærere har det haft sine vanskeligheder. Købmand og skoleforstander Kindler (83) har under alle omstændigheder været en tro og ivrig medhjælper.

1846

I dette års sommer havde jeg kun een kirke

at prædike i, da Skanderup kirkes hvælvinger var under reparation . . .

13. september besøgte kronprins Frederik byen og lå her en nat over. Byens embedsmænd vistest ej synderlig opmærksomhed, men det var især amtmandens skyld. Borgerrepræsentanterne blev budne til taffel, vi ikke. Hic mutantur tempora!

1847

. . . Med Kieler (84) havde jeg en alvorlig konflikt i anledning af, at han blandede sig i en konfirmationssag, og ved flere lejligheder forekom mig at have vist mig hovenhed. Vi sagde hinanden disse ting og forligede os derefter og er, tror jeg, bedre venner end forhen. Manden er bedre end han lader.

1848

Et evigt mærkeligt år i Danmarkshistorien. Med Christian VIII's død 20. januar endtes den rolige og lykkelige tid, Danmark så længe havde nydt. Den urolige ånd som han med visdom og mådehold havde vidst at holde i tømme, oprørte snart hele folket . . . Vi fik ansvarlige ministre tildels af folkets midte, rigsdag osv. Men vi fik også borgerkrig med alle dens rædsler og elendighed. De længe forviklede forhold mellem de dansk- og tysktalende provinser gav anledningen. . . . Dyrt har vi allerede betalt den så anpriste folkefrihed. Krigsskat og næsten utallige andre skatter, indkvartering og en mængde andre byrder. Også her have vi set eksempler på, at de såkaldte frihedsmænd bliver, når de får magten, de største tyranner. Således drog minister Lehmann som regeringskommissionær gennem Jylland, afskedigede således Skanderborgs amtmand Lindholm uden videre. Da fjenden stod for porten, ragede byfoged og borgerrepræsentation i klammeri . . . De 150 udkårne mænd vrøvler og kludrer i rigsdagen og fortærer der rige diæter. Jeg var også en dag inde at høre derpå, da jeg besøgte København i anledning af min yngste søns sygdom. Jeg er ked af det købstadsvæsen og har derfor et par gange søgt befordring.

1849

1848 var et trangt år, 1849 blev endnu trangere. Vi kom til at fornemme krigens fulde tunge vægt, som forrige år kun var en lille forsmag på.

Hele vinteren havde vi fast indkvartering, 2 kompagnier af 7. liniebataljon. Præsten glemte man ikke, jeg havde en løjtnant og 4 me-

nige. Vor regering opsagde den lange våbenstilstand, som hidtil ikke havde været overholdt af vor troløse fjende, men skammelig misbrugt til de danskes undertrykkelse i Slesvig. . . . 13. maj kom general Rye hertil og havde sit hovedkvarter her til 23. maj, da fjenden atter truede med at omgå og afskære ham. Det blev dog ved små forpostfægtninger, og krigens sande rædsel forskånedes vi for. 23. maj om eftermiddagen kl. 4 rykkede tyskere, bayere, ca. 3000 ind under anførsel af hertugen af Sachsen-Altenburg. Bayerne blev her en måned og afløstes af hessere osv. Overgeneralen von Prittwitz var her flere gange. Fra Århus blev prøjserne først drevne tilbage, den besattes 22. maj. Okkupationen varede 9 uger i det hele; 25. juli trak de sidste fjender sig endelig tilbage. Der var sluttet våbenstilstand, 27. juli genså vi atter vore egne tropper.

Så gjorde vi atter erfaring om, hvad det vil sige at være prisgivet fjenden. Sørgelig tungt var det legemlige, end tungere det åndelige og moralske tryk. Jeg havde bestandig 2 officerer og 30 menige, stundom end flere, en nat for eksempel, da huset alt var fuldt, blev jeg vækket for at beværte 16 mand, som marcherede igennem. En tid havde jeg til min familie foruden mit studereværrelse kun de to overværelser. De menige lå på strå i loen og havestuen, men der var imellem underofficerer osv., der ville have eget værelse. Der uddeltes vel daglig naturalrationer, men det var ej nær nok, officererne ville leve godt og have vin, de menige smør, mælk, øl og meget mere. Min kone og øvrige fruentimmere måtte arbejde, som var her et helt marketenderi, med den forskel, at de fik intet derfor, uden imellem grove ord. De byens fine damer, der løb deres vej, da fjenden kom, slap for alt dette. Vore egne autoriteters dårlige forhold øgede nøden og trykket. . . . I 9 lange uger var vi afskåret fra alt samkvem med fraværende familie og venner, ingen breve, ingen aviser. Tyskernes forsigtigheder og mange forordninger blev mere og mere trykkende efter affærrerne ved Nørre Snede og Fuldbro Mølle. Portene blev lukkede om natten, man turde næppe gå udenfor byen. Endelig kom de danskes herlige sejr ved Fredericia den 6. juli over slesvig-holstenerne . . .

Men på landet huserede fjenden slemt på flere steder. *Skanderup kirke* ødelagde de helt indvendig og forvandlede den til en soldaterkaserne. (85) Ej engang begravelserne og

de dodes ben skånede de. Der kunne ingen gudstjeneste holdes, og den måtte med stor bekostning restaureres. I *Stilling kirke* slog de prædikestolen i stykker. Jeg havde også deraf først og sidst mange bryderier og megen sorg. *Skanderborg slotskirke*, hvor de jævnlig, både protestanter og katolikker holdt gudstjeneste, tilføjede de ej mindste skade.

Mens Jylland var i fjendevold, sad rigsdagen i København og fik endelig den nye grundlov færdig, det lå dem mere på sinde end de jyske brødres nød, derovre jubilerer man som over en stor sejr. Nu vil guldalderen, forgættets der, atter vende tilbage. Gid det må opfyldes, men end mærkes ej dertil. Lovmagerne havde forstået at mele deres egen kage, de blive ministre, har fået store embeder, pensioner osv. Det er det hele, men byrderne må blive forøget for hele landet, og armod og næringsløshed er trådt i den forrige velstands sted.

1850

Jeg havde adskillige bryderier og ubehagelig-

Købmand L. Thomsen skænkede kirken en døbefont i 1851, udført efter tegning af bygningsinspektør Bindesbøll.

heder med at få den af tyskerne så skændigt ødelagte Skanderup kirke istandsat. Jeg satte dog min vilje igennem, og efter alles dom er den nu blandt landets smukkeste landsbykirker. 10. marts, midfastesøndag, blev den indviet af biskop Brammer, som jeg dertil havde indbudt. Istandsættelsen kostede omtrent 1000 rbdlr. Også Stilling kirke fik en ny prædikestol. . . .

1. november havde jeg den glæde, at min ældste søn *Jens* (86) tog teologisk embedseksamen med laudabilis, og blev kort efter beskikket til kapellan for præsten Hansen i Bøeslunde. Han var et par måneder hjemme og prædikede med megen bifald. Jeg har kun imod, at han er *grundtvigiansk*. Men jeg håber, hans medfødte godmodighed skal mildne den grundtvigske hårdhed og ensidighed. . . . Ny uro og strid i det indre truer det kære fædreland. Jeg frygter, at vi tidligt nok har fået den frie konstitution og alt det væsen, hvortil vi næppe endnu er modne. . . .

1851

I min huslige lykke er indtrådt den begivenhed, at min yngste søn, *Peter*, der studerer jura, i julen forlovede sig med *Elvira Teilmann*, datter af min gamle ven, præsten Teilmann i Ormslev (87), en rar og smuk pige, men det er for tidligt for ham at indgå sådanne forbindelser. Gud styre alt til det bedste for ham.

Skanderborg kirke blev forsynet med en døbefont, som den hidtil havde savnet. Det var en gave fra afdøde købmand L. Thomsen, og var leveret ved bygningsinspektør Bindesbøll. (88)

1852

Efter mange undskyldninger og megen nølen gik endelig den gamle Schinnerup af som provst. Jeg blev 30. marts udnævnt til provst. Det var først efter megen betænkning og rådførelse med flere deriblandt min kone, at jeg tog imod, det er ikke nogen let post, jeg er ej ung længere og mine øjne svage. Men jeg kunne ej lide at komme til at stå under en yngre mand, og jeg mente efter nogle få år at være des sikrere på et godt kald. . . .

Det bliver mig mere og mere klart, at den så lovpriste fri forfatning ingen varig velsignelse bringer. Alt går op i ordskvalder og kævlerier. Ved valget 4. august sloges partierne her i Skanderborg, så det var en gru. . . . Nu ser man først, man overlede sig med den grundlov, man skulle have ventet til landet

var i fred. Det er en underlig historie: i Danmark en fri forfatning, i Slesvig og Holsten fremdeles suveræniteten, og *dog er det en jammerlig regering, hvilket mik-mak. Rigsdagen sidder og vrøvler videre et helt år uden at udrette noget, og klodrianer sidder der og ved ikke, hvad de sidder der for.* Jo, det går godt. . . .

1853

Jeg fuldførte i dette år en hovedreparation af min præstegårds hovedbygning (89), hvortil jeg optog et embedslån på 900 rbdlr. Det er besværligt og bekosteligt, men jeg kommer også til at bo meget godt og bekvemt.

I juli kom kolera til København og raserede slemt, derfra til flere stæder, også Ålborg og Århus, endog et enkelt tilfælde i Hørning her i nærheden. Det er mærkeligt, hvorledes kolera-skræk piner og jager folk og lader dem forglemme pligt og ære. Sådant tugtelse behøver den letsindige og ugudelige verden, det er godt, det erkendes, Herren er alt, vi er intet, når han rører ved os. Her fandt byens velvise magistrat på at ville indrette lighus under kirken, hvilket jeg kraftigt modsatte mig og forhindrede. . . .

Grøden blev knap i år, så mange lidet troende befrygter hungersnød, og misvækst og dyrtid synes at ville følge på krig og pest, Herrens straffedomme, vi fortjene ej bedre!

1854

Også i kirken er alt uroligt, og mørke skyer trækker op. Biskop Mynsters død var et stort tab. Han var en sjælden myndig mand og vidste at holde selv den mest yderliggående nyhedsånd i tømme.

I efteråret fik jeg den nye skolelov for Skanderborg færdig og indsendt.

I juli tog min yngste søn, Peter, med megen hæder juridisk embedseksamen, den bedste iblandt 34. Jens derimod måtte formedelst svaghed opgive sit kapellani på Sjælland og kom syg hjem med en plejerske, en bondepige fra Sjælland. Det var lidet glædeligt, jeg frygtede en overgang for at miste ham. Vor Herre bevarede ham dog i sin nåde, og han fik en huslærercondition, hvor landluften styrkede ham. Det er mærkeligt, at alle mine 4 sønner er besjælede af den nye friheds ideer og ligeledes alle hylde grundtvigianismen. Det fremkalder undertiden ret alvorlige debatter mellem os uden i øvrigt at forstyrre det gode forhold mellem os, hvilket ej heller var godt andet.

Vi havde en lang og sjælden streng vinter, som kun få kunne erindre at have oplevet magen til. Brændet var dyrt, og nøden blandt fattige folk var stor. . . .

Den nye skoleinspektør, den berømte *biskop Monrad*, var her i byens skoler på sin inspektionsrejse. Han var meget utilfreds, og jeg må tilstå, det var ret han sagde, vort skolevæsen trænger stærkt til forbedring. . . .

Med nogle bemærkninger om såvel indenrigs- som udenrigspolitiske forhold sluttede Schiørring sine notater i embedsbogen med udgangen af 1855. Det følgende år blev han efter at have søgt adskillige embeder udnævnt til sognepræst for *Fruering* og *Vitved*, hvor han døde 24. oktober 1858, 61 år gammel.

Med kirkebygningen skete der ingen ændringer i hans tid, bortset fra nogle reparationer på kirketårnet samt en udbedring af kirkens vestmur i forbindelse med omlægningen af den gamle slotsplads, som i 1841 blev solgt af organistembedet til *Kommitteén for Oprettelse af Mindestøtten for Frederik VI* for 300 rdl. (90). Men denne disposition medførte til gengæld også en afgørende forandring af slotskirkens omgivelser, idet man forhøjede slotspladsen med ca. 2 m, så kirken siden da ligger delvis skjult bag slotsbanken.

Slotskirken istandsættes

Skanderborgs nye sognepræst *Henrik Ferdinand Binzer* (91) fik adskilligt at se til i de tretten år, han virkede i byen. Der blev bygget nye skoler i såvel Vrold, hvor provst Høghs skole blev solgt til nedrivning, som i Foerlev og Gram. Helt tilfreds var han dog ikke med skolebyggeriet i Gram. Han havde hellere set en ny fælles skole for Gram og Stilling, og foreslog denne placeret just på det sted, hvor den nye Stilling skole blev bygget 100 år senere. Desuden blev Skanderborg skole, som var påbegyndt i forgængerens tid, ind-

viet kort tid efter Binzers komme til byen. Mon det er biskop Monrads utilfredshed med byens skolevæsen, der har forårsaget en så livlig aktivitet med hensyn til skolebyggeri?

Slotskirkens indre blev i 1865 og 1866 grundigt istandsat. Igen begyndte man med orglet. Den polske orgelbygger *Wroblewsky* havde i 1800 bygget det orgelpositiv, som Hiernøe skabte den endnu bevarerede orgelfacade til. *Demant den Yngre* fra Århus udvidede orglet med adskillige nye stemmer og forsynede det med pedalværket. Kirkens røde murstensgulv blev erstattet af et nyt lagt med ottekantede gule og blå fliser. 5 lukkede kirkestole, der lignede et klædeskab, blev udskiftet med 3 åbne stole. Murstenstrappen, der førte op til orglet, blev afløst af en egetræstrappe. Ved en indsamling i byen skaffedes midler til anskaffelse af et nyt alterbillede, malet af *Chresten Dalsgaard*. Arbejdet afsluttedes med, at kirken blev malet (egetræsådring); under kirken var der i 1865 blevet indrettet begravelseskapel i slottets gamle vinkælder.

Disse omfattende arbejder betød en stor belastning for byen, der i 1860 kun talte 1423 indbyggere. Deres offervilje overfor kirken var da også større end deres lyst til at deltage i dens gudstjenester. 4 gange i 1864 måtte gudstjenesterne i kirken aflyses. De to gange skyldtes tyskernes og østrigernes besættelse af byen, mens årsagen de øvrige gange var, at der ingen menighed var kommet til stede. Ikke underligt, at præsten, da han i 1865 under ringe deltagelse holdt mindegudstjeneste for Ansgar, sukker: *Her er endnu ikke ret kommet liv i det døde ler.*

I 1864 skriver pastor Binzer i embedsbogen:

I dette for Danmark så ulykkelige år blev Skanderborg besat af østrigerne i 3 dage, hvilke var de værste under krigen, idet vi formelig blev trælle under fjendens magt. I præstegården lå

i disse 3 dage 7 officerer og over 60 mand. Den 23. april blev byen besat af Prøjsen og havde nu bestandig prøjsisk besætning indtil 22. november. I den tid var præstegården ingen dag fri for indkvartering, i gennemsnit var her 1 officer og 10 mand, aldrig færre, ofte flere, indtil 3 officerer og 25 mand. I det hele har præstegården fra 23. april til 22. november måttet afgive kvarter til 178 officerer og 2.112 menige, beregnet for een dag. Hvad resultatet er for mig i økonomisk henseende, kan enhver regne sig til, som har noget begreb om fjendens fordringer. Især blev trykket voldsomt, da fjenden sidst i september gik i vinterkvarter, og der nu måtte skaffes sengeklæder, lys og varme foruden alt det øvrige. Gud være lovet, at han dog i denne tunge tid opholdt mig og mine med sundhed og kræfter.

Indkvarteringen gik også hårdt ud over præstegården. Havestuen i baghuset var aldeles spoleret af tyskerne og blev i 1868 grundig istandsat og udvidet, hvorefter den indrettedes til konfirmandstue. Forgæves havde præsten efter en meget omfattende reparation af præstegårdens ladebygning i 1863 udbrudt: *Gud holde sin hånd over dette gamle hus, det er ikke godt at vide, når det falder sammen igen!*

I marts 1870 rejste Binzer til Sjælland som sognepræst for Borup menighed og forlod Skanderborg med ordene:

Gud lade mig drage herfra med den trost, at jeg i al min skroblighed dog har stræbt at tjene ham i troskab.

Den nye præst og socialdemokraterne

Den nye præst var ikke ukendt i byen, idet *Jens Carl Christian Skou* (92), der fra 1863 havde været ordineret kateket og til lige førstelærer ved byens skole, blev kaldet til embedet. Menigheden havde ved Binzers forflyttelse sat en adresse igang for at få Skou som præst. Alle husstande i menigheden på nær een skrev under på adressen, der derefter blev afleveret til kongen og ministeren af en deputation på 6 mand, 3 fra byen og 3 fra landet.

Skou selv er lykkelig over kaldelsen, og hans hjerte er fuldt af taknemmelighed mod alle, som har været med til at arbejde for den. Hans noget deklamatoriske stil fornægter sig ikke i den bøn, han skriver i embedsbogen i anledning af udnævnelsen:

Himmelske fader! Styrk mig med din helligånd, at jeg kan holde ud både under lykken, du beredte og under trængslerne, du beskikkede mig. Lad mig i al min vej og værk bestandig have for øje, hvorledes jeg bedst kan tjene dig, hvad jeg skal gøre og tale her i menigheden, og at det må blive den til gavn og glæde, min egen sjæl til frelse, men frem for alt dit hellige navn til ære.

Om de trængsler, Gud beskikkede ham, ved vi nogenlunde besked. I 1858 var han blevet gift med Laura Birgitte Vilhelmine Dahlenberg, datter af kongens vognmester, og det mål „hvortil mine inderligste længsler stormede var et lykkeligt samliv mellem to beslægtede naturer, et hus fuldt af børn og kærlighed“. Men denne drøm brast. „Herrens hånd hvilede tungt på mig“. I oktober 1869 måtte han bringe sin hustru til sindssygeanstalten ved Århus. Sygdommen viste sig uhelbredelig, „og jeg således enkemand ved mit 38. år, men uden frihed til at indgå et nyt ægteskab. Men Gud ske lov for ordet, uden det var jeg forsmættet i min elendighed.“

Men præstens trængsler var ikke begrænset til hans familiære forhold. Også i sognet mødte der ham vanskeligheder, som gik ham på. I efteråret 1871 blev Skanderborg landsektion af *Internationale* oprettet med landinspektør, cand. theol. P. Teilmann (93), som formand. Hermed kom socialismen til byen, og mere end 200 indmeldte sig straks i foreningen (94).

Den nye forening holdt sit første offentlige møde i gæstgiver Thomsens sal søndag den 12. november 1871, hvor den kendte socialdemokratiske agitator *Paul Geleff* talte (95). Mødet havde samlet 300 deltagere af de forskelligste livsstillinger.

Geleff skildrede landarbejdernes fortvivlede kår. Deres indtjening var så ringe, at de var nødt til at søge fattighjælp for at eksistere. Til forbedring af forholdene foreslog han, at gårdmænd og husmænd lagde deres jord sammen og gav arbejderne del i udbyttet. Han angreb stærkt hær og flåde for at være nytteløse.

Vor flåde, der ikke bestiller stort andet, end at den og Kronborg saluterer for hinanden, og vor hær, der mest kun er til for at stille op som parade, når en prins gifter sig, koster tilsammen hvede 10 millioner dalere om året, en sum der hellere måtte anvendes til at ophjælpe den fattige arbejder! (96)

Geleff sluttede sit indlæg med at kræve daglig skoleundervisning gratis for alle fra det 7. til det 15. år og anbefale forsamlingen at indmelde sig i Internationale.

Pastor Skou indledte diskussionen med at spørge, hvilket mål Internationale har, og hvilke midler den agter at anvende, hvortil Geleff svarer, at målet er arbejdets frigørelse, og at man selvfølgelig vil gå lovens vej. Heroverfor indvender Skou, at der i det første nummer af *Socialisten* står, at man vil gennemføre forbedringerne med eller mod loven. Trods Geleffs gentagne forsikringer om, at Internationale kun vil gå lovlighedens vej, lader Skou sig ikke overbevise. Skønt der måske er noget godt i bevægelsen, må han anse den for farlig, fordi den går ind for ophævelse af religionen, undertrykkelse af ægteskabet samt anbefaler ejendomsfællesskabet, hvorved den udfordrer det, man hidtil har anset for helligt, smukt og sandt.

Der herskede under det meste af mødet ro og orden i modsætning til, hvad der havde været tilfældet under Geleffs møder i Århus og Horsens. Trods kirkens og borgerskabets advarsel mod de nye ideer, synes de at have fundet bred tilslutning, hvilket nok ikke er uden sammenhæng med, at højskoleforstander *Lars Bjørnbak*, der tillige var redaktør af Aarhus Amtsti-

dende, stillede sig positivt til Internationale.

Allerede i slutningen af november holdtes der efter indbydelse af nogle af egnens kendte mænd (97) et nyt møde angående arbejderbevægelsen, denne gang med Lars Bjørnbak som taler. Denne indledte med at angribe skandinavismen, forsvarssagen og embedsstanden. De penge, der ødsledes bort til konge, hær og kirke, burde anvendes til folkeoplysning, så arbejderne kan blive en fri mand, der forsørger sig selv. Han vil række Internationale broderhånd uden derfor at ville følge det i tykt og tyndt, men kun i det, der er ærligt, godt og kristeligt (stemme fra salen: Kristus var socialist). Bjørnbak sluttede talen med en advarsel til aristokraterne mod at stille sig fjendtligt til arbejderbevægelsen, så hævnens ikke skulle komme over dem, som det havde været tilfældet i Paris.

Efter en langvarig debat med heftige angreb på Internationale holdtes en tillidsafstemning, der faldt ud til fordel for Bjørnbak. Pastor Skou, der havde været mødeleder, udtrykte ønsket om, at arbejderbevægelsen måtte udvikle sig på en hæderlig måde til held og lykke for alle.

Skønt Internationales tid som organisation snart var omme, fortsatte debatten. Socialismen var kommet for at blive. Det førte til et opgør med de konservative under ledelse af borgmester Winge og pastor Skou, mens prokurator Weng og drejer Jens Jensen gjorde sig til talsmænd for Bjørnbaks forsonlige indstilling overfor arbejderbevægelsen. Formentlig har forholdet til arbejderbevægelsen været en medvirkende årsag til opløsning af den grundtvigske kreds.

Pastor Skou anså det for sin kristne pligt at træde op mod socialismen. Skønt han efter referaterne at dømme har optrådt besindigt ved de offentlige møder, ser sagen anderledes ud i hans eget referat:

Jeg har ved flere lejligheder både i og udenfor kirken talt mod denne fordømmelige lære. Det forundrer mig, at så få præster har deltaget i disse kampe. Har man ret til åndelig talt at forlade jorden og fly, når man ser ulven komme, og får man ikke derved for megen lighed med en hykler? Men behageligt er det ikke, og jeg har alt fornemmet følgerne deraf i uvilje, ja måske fjendskab endog fra sådanne, der før har stået i et venskabeligt forhold til mig. (98)

Folkelige brydninger

Tiden omkring 1870 synes i det hele taget at have været en urolig tid i Skanderborg, der takket være jernbanen var blevet ikke alene et trafikknudepunkt, men også et brændpunkt for stærke folkelige brydninger. Den 28. december 1868 holdtes et stort jysk skolemøde, der havde samlet mere end 300 deltagere. Aarhus Amtstidende havde forud kraftigt opfordret skanderborgegnens landbostand til at møde op til støtte for Lars Bjørnbak, der skulle diskutere med højskoleforstander Nørregård fra Testrup. Nørregård havde med sin formue som indsats i 1866 bygget Testrup Højskole som en national fæstning mod Bjørnbaks materialisme. Han skulle, som forstander Trier, Vallekilde, udtrykte det, redde egnens bønder fra *svinepolitikens klør*. Som ivrig skandinaver og forsvarsven satte Nørregård alt ind på at bekæmpe den bondevenlige materialisme, der ønskede et fredeligt forhold til Tyskland. Bjørnbak derimod beskyldte *de grundtvigske hjemmesvenskere for at ville indpode vor tids ungdom rå krigslyst*.

Ved mødet i Skanderborg (99) skulle man drøfte: „Hvad er folkeånd, og hvorledes skal skolen virke på den danske folkeånd?“, et spørgsmål, som i høj grad delte lejrene.

Nørregård indledte med at erklære, at han var nødt til at vende spørgsmålet om. Det var nemlig ikke skolen, der skulle påvirke ånden, men omvendt ånden, der skulle påvirke skolen, for efter hans opfat-

telse kunne vi ikke påvirke ånden, men den kunne påvirke os. Efter at have erklæret sig som tilhænger af den opfattelse, at de forskellige folkeånder er Guds engle, hævdede han, at der var tre veje at gå, når det gjaldt om at få ånden med til skolegerningen: *sagn, sang og saga*. Sagnene er næring for fantasien, folkesangen er en kvægende kraft i følelsens skikkelse enten til at vække glæde eller vemod, og endelig gav sagaen os en forestilling om åndens gerninger. Med disse midler skal skolen virke, når den vil arbejde i folkeåndens tjeneste. Derved kunne den berede hjertene og vedligeholde livet, være som de tre norner, der sad ved Ygdrasils rod og øste af de hvide vande på alle de steder, hvor der ville gå forrådnelse i træet. Disse vande var sagn, sang og saga, der ret anvendt kunne være en ypperlig lægedom overalt, hvor folkelivet hensygnede.

Bjørnbak gjorde heroverfor gældende, at denne tale om folkeånd var opspind fra forvirrede hjerner, men han ville dog gerne vide noget om åndernes indbyrdes forhold. Kunne ånderne blive uenige? Hvilken ånd ville i så fald stå sig? Hvis den danske og tyske ånd kom i krig, kunne så én dansk slå ti tyske, fordi den danske ånd, som det er blevet sagt ved skyttefesterne, var en sejrsånd og den bedste ånd? Eller der behøvedes måske slet ikke mennesker ved en sådan kamp? Så meget des bedre, for så kunne vi spare udgifterne til hær og flåde og stole på, at den danske sejrsånd forsvarlig ville prygle den tyske. Hvad sagnene angik, skulle vi huske på, at det ikke sømmede sig for os at tilbede de gamle hedenske guder; thi der var kun én Gud og én Ånd, som vi skulle højagte i stedet for at fordybe os i en tid af vor historie, da folkene var rå hedninger, der blev ledet af rovbegærlighed og lyst til at myrde hinanden (bifald fra den ene side af salen).

Under en fælles spisning, hvor talerne afvekslede med sange, fortsattes striden i

en mere skæmtefuld tone og med voldsom trampen i gulvet fra det ene partis side, mens „I alle de riger og lande“ blev sunget af det andet!

Diskussionen på Skanderborg-mødet gav i de følgende måneder anledning til adskillige indlæg i bladet *Dansk Skoletidende*, hvis udgiver var seminariefors­tander P. Bojsen, Gedved, der i striden mod Bjørnbak stod på Nørregårds side. Bjørnbaks indflydelse blev dog væsentligt indskrænket fra 1876, da byens og egnens mænd fik oprettet *Skanderborg Amts Avis* der hurtigt trængte frem på *Aarhus Amtstidendes* bekostning.

De heftige debatter om skolespørgsmål måtte give anledning til, at man med fornyet interesse begyndte at arbejde for en forbedring af byens skolevæsen. Man nærrede i den henseende stor tillid til provst Skou. Omtrent enstemmigt blev han i 1881 indvalgt i byrådet, idet man mente, at han som gammel skolemand havde de bedste forudsætninger for at få gennemført en højst tiltrængt forbedring af byens skoleforhold.

Skønt alle kunne enes om, at der måtte ansættes to nye lærerkræfter, for at børnene kunne få undervisning hver dag, endte det dog med en heftig strid. Skulle skolen kun være en almindelig 7-årig grundskole, eller skulle den udbygges med en eksamensafdeling. De konservative, der holdt på, at skolen ikke skulle være et lille universitet til uddannelse af embedsmænd, sejrede.

På denne baggrund blev der på Landboforeningens initiativ nedsat et udvalg på 12 mænd, 6 fra byen og 6 fra landet, til at arbejde for oprettelse af en privat realskole. I august 1883 kunne de indbyde til et møde om sagen. Mange borgere fra såvel byen som oplandet var mødt frem, og de tilsluttede sig enstemmigt planen om en privat realskole. Der blev nedsat et arbejdsudvalg (100), der hurtigt skaffede en

aktiekapital på 10.000 kr. til opførelse af den nye skolebygning ved Mindet.

Allerede i august 1884 stod skolen klar til indvielsesfesten, hvor prokurator Weng, kammerjunker Münster, provst Skou og skolens bestyrer, translator Laage, talte. I løbet af det første år blev der indmeldt 76 elever, hvoraf 33 var indenbys og 43 udenbys (101), idet der var knyttet en kostafdeling til skolen. Skønt adskillige af de mænd, der stod bag rejsningen af den nye skole, en halv snes år tidligere havde stillet sig særdeles positivt til Lars Bjørnbak, var skolen ikke bjørnbaksk; det fremgår bl.a. af, at indvielsesfesten blev indledt med Grundtvigs højskolesang *Hvad solskin er for den sorte muld*, og af, at to af de tre lærere var uddannet på Gedved seminarium, ja, den ene kom endda fra Nørregårds Testrup!

Her har man vist lov til at se et positivt resultat af 70-ernes brydningstid. Hvad skolen kom til at betyde undervisningsmæssigt skal ikke vurderes i denne sammenhæng, men derimod antydes, at den blev et værdifuldt centrum for mødet mellem by og land.

Fra 1894 til 1933 var cand. theol. H. Chr. Wichmand skolens bestyrer, hvorefter skolebestyrer J. Haubek overtog ledelsen. Provst Th. Sørensen, Skanderborg, fungerede fra 1890 som lærer ved skolen i fagene geografi, tysk og historie. Siden har mange andre præster været tilknyttet skolen, der indtil 1925 var byens og egnens eneste eksamensskole.

Provst Skou – en ny præstetype

Noget tyder på, at provst Skou efter sammenstødet med socialisterne og de ubehageligheder, det medførte for ham, har fået forståelse for de alvorlige sociale problemer, der var i byen og på landet. Med stor

ihærdighed arbejdede han såvel for asylet som for det børnehjem, der blev oprettet med gartner A. Kielberg som leder.

Hans arbejde i menigheden synes at have vundet god tilslutning. Han holdt stærkt besøgte bibellæsninger, og folk strømmede til kirke for at høre den veltalende præst. Menneskers velvilje og venskab vandt han i rigt mål. Musikken var hans store interesse. Han kunne ikke blive træt af at virke for en forbedret sangundervisning i folkeskolen og fik desuden oprettet et mandskor (102), der medvirkede ved den liturgiske juleaftensandagt, som han fik indført i slotskirken. Han stod komponisten A. P. Berggreen nær og støttede dennes bestræbelser for en livligere kirkesang. Af musikhistorisk interesse er hans mindeskrift for Berggreen (103), hvori han udførligt skildrer Berggreens forsøg på at forny kirke- og folkesangen.

Der blev dog også tid til andre og mere praktiske gøremål. Slotskirkens tårn blev efter tegning af professor Walther restaureret i 1881 og forsynet med kobber-tag i stedet for egetræsspån. Desuden fik

han udvidet kirkegården med $\frac{1}{2}$ td. land af organistlodden (104). Præstegårdshaven blev lagt om, og der blev lagt trægulv i pigeværrelset.

Skønt provst Skou således var en såre virksom mand, må beboerne i Skanderup-Stilling alligevel have følt sig forfordelt. I 1882 indsendte de (105) et andragende til ministeriet om at få sognene adskilt fra Skanderborg og få oprettet et selvstændigt sognepræsteembede, men anmodningen herom blev efter indhentet erklæring fra præsterne afslået.

Var embedet for besværligt, var modsætningerne trods alt for store? Derom vides intet, men kendsgerningen var, at provst Skou i 1884 blev udnævnt til sognepræst i Horsens, hvor han afløste J. Clausen, der var blevet udnævnt til biskop i Århus.

Afskeden med menighederne i Skanderborg, Skanderup og Stilling formede sig som en folkefest, hvor Skou blev stærkt hyldet (106). Efter at en deputation om eftermiddagen havde afleveret en elegant adresse, indbundet i rødt fløjls og foret med silke, indeholdende 430 underskrifter og med meddelelse om, at en gave (af betydelig værdi) ventede i præstegården i Horsens, begyndte de store festligheder.

Kirketårnets klokkestol og tagkonstruktion.

Kl. 17,30 samledes i den nordre ende af Adelgade byens forskellige foreningsfaner og musikdirektør Deichmanns orkester. Undervejs gennem byen sluttede mere end 300 festedeltagere sig til optoget. På festpladsen i Dyrehaven plantedes fanerne bag æresgæstens plads, og da denne ankom, rejste de mange gæster sig, mens orkestret spillede *Kongernes konge*.

Distriktslæge Kuhlmann holdt festtalen, hvor han indledende fortalte, at det var på skoleinspektør, biskop Monrads initiativ, at Skou i sin tid var blevet ansat som ordineret kateket og førstelærer i Skanderborg. Han priste Skou for altid at have vist levende sans og interesse for al god gerning, idet byens forhold i enhver henseende havde ligget ham på sinde. Taleren sluttede med at udbringe et kraftigt besvaret ni-foldigt leve for præsten!

I sin svartale nævnte Skou, at kirken har i sin magt at løse alt det, der ligger tyngende og pinende over slægten. Den skal fremme fædrelandskærligheden, kærligheden til Gud og menneskene og afværge den megen strid, der hersker, fordi partierne for mange står over fædrelandet. Det havde været hans mål som præst at slå bro mellem rige og fattige. Skou udbragte derefter et leve for de tre menigheder!

Derefter holdtes endnu adskillige taler, der priste Skous virke, men det var hovedsagelig byens folk, der tog ordet. Da middagen var slut, spredte deltagerne sig på den rigt illuminerede plads, mens sangforeningen og orkestret skiftedes til at underholde de efterhånden 1000 mennesker. Til slut blev der danset en timestid, indtil der kl. 11 blæstes til samling, og hjemmarchen fandt sted med musik og faner i spidsen. Ved præstegården gjorde det store folketog holdt og udråbte et sidste leve for hædersgæsten.

Ved festmiddagen i skoven blev der sunget en til lejligheden affattet sang på melodi: Vift stolt på Kodans bølge. . .

*I vore kirker trende
De stod som sandheds tolk
og stræbte os at vende
hen til vor Herres folk.
Med ord og tanker rene
De førte os derhen,
hvor vi kun se den Ene,
hvor Herren er vor ven.*

*Men vi en tak Dem yde
vor ven og præst så kær
og takken her skal lyde
oprigtigt fra enhver.
Uplettet Deres minde
skal hvile ved vor sø,
De glemmes ingen sinde
til vi og vore dø.*

Der kan næppe være tvivl om, at kirkeligt betød provst Skous indsats et nybrud. Teologisk var han elev af biskop Martensen og delte dennes kristne-humane helhedsopfattelse af tilværelsen i ivrig polemik med alle venstreorienterede rørelser; kirkeligt stod han den københavnske Indre Mission nær, stærkt optaget af kristelig-social foretagsomhed. Den prædikensamling, han udgav som afskedshilsen (107)

tilegnet venner i Skanderborg, Skanderup og Stilling menigheder, giver indtryk af, at han var særdeles veltalende. Prædikenerne er korte og veldisponerede og appellerer til tilhørernes vilje. Nogle enkelte overskrifter antyder temaerne for hans forkyndelse: 4. søndag i advent handler om *Brudens beredelse*, søndag efter nytår *Fra hvile til vandring*, 3. søndag efter helligtrekonger *At lyde i tro, at byde i tro*, 2. søndag efter trinitatis *Har du beregnet bekestningen?*, 17. søndag efter trinitatis *Kristendom er kærlighed, frihed og glæde*.

Der skal ikke her redegøres nærmere for provst Skous forkyndelse eller syn på præstegerningen, men kun anføres et karakteristisk citat fra prædikenen *Spørgsmål om og til præsten* (108), holdt ved en præsteindsættelse i Låsby, 14 dage før han holdt afskedsprædiken i Skanderborg. Ordene giver et glimt såvel af Skous stil som af hans opfattelse af sig selv:

Så give Gud ved sin Helligånd Dem vilje og kraft til at sætte Dem selv, sætte Deres ånds, sjæls og legems kraft ind på dette embede. Thi sætte vi ikke alt ind på vor gerning, da vil den ikke lykkes. Herrens ord står fast alle dage: Hvo, som vil frelse sit liv, skal miste det; hvo, som mister sit liv for min skyld, skal finde det. O, at De, at den hele menighed med Dem må finde livet. Det er liv, evigt liv, at kende Faderen og den Eenbårne, hvilken han udsendte. Det er liv, saligt liv, at tro og bekende, at han er Kristus, den levende Guds søn. Det er liv, velsignet liv, at arbejde i hans vingård og bære dagens møje og hede uden at knurre, forventende aftenhvilen og nådelønnen. Det er liv, helligt liv, at tage sit kors op og følge ham i middagsheden i håbet om at favne ham i aftenfreden. Det er liv, uforkrænkeligt liv, at føle, at om end det udvortes menneske affalder, fornyes dog det indvortes dag for dag. Det er liv, herligt liv, at leve med Herren, selv når vi dø; thi det er jo ej at dø, når livet følger med. Det er liv, forklaret liv, at indgå for hans dom på hin dag. Da vil han spørge for sidste gang: Hvem siger du inig at være? Men hvis da vort liv har givet det rette svar, vil han sige: Salig er du. Herre Jesus! Lad os tilsidst få at høre dette ord af din mund! Amen.

Demokratisk kirke styre

Trosenig med folkekirken

Som efterfølger for Skou udnævntes den kun 35-årige *provst Th. Sørensen*, Færøerne. Hans udnævnelse nåede først Færøerne med årets sidste skib, og da provsten ikke i løbet af få dage kunne afvikle sine gøremål, måtte Skanderborg vente på sin nye sognepræst til hen i februar måned 1885. Th. Sørensen, der var født på Færøerne, hvor såvel hans far som bedstefar havde været præster, var allerede som 29-årig blevet udnævnt til provst og medlem af lagtinget. Om hans politiske indflydelse skal der ikke tales her, men der er grund til at nævne, at han på Færøerne havde været særdeles aktiv for afholdssagen og 1878 var medstifter af Thorshavn afholdssforening. Hele livet kæmpede han for afholdssagen.

Som sognerådsformand på Nordstrøm var det lykkedes ham at få bygget en bro over en strid strøm, der skilte bygdens to dele. Denne bro opfattede han selv som symbolsk for sit liv. Hans drøm var at bygge bro mellem det kristelige og sociale, at udjævne stridigheder og forene modvirkende kræfter til samarbejde. Det lykkedes ham i nogen grad at forene de forskellige grene af den danske afholdsbevægelse, men samtidig mødte han en del modstand fra kolleger, der var betænkelige ved kirkens alliance med afholdsbevægelsen.

Skønt Skanderborg havde fået en ny brobygger som præst, skulle det dog vise sig, at der i byen var dybe kløfter, som

han ikke formåede at slå bro over. Der opstod i hans tid et stærkt religiøst røre, som gik kirkens dør forbi, ja, som oven i købet medførte et forsøg på en fri menighedsdannelse.

Provst Sørensen havde selv givet bolden op ved i et foredrag i Skanderborg menighedsforening den 4.12. 1901 at gennemgå I. C. Christensens forslag til indførelse af menighedsråd. (109) Hermed begyndte en heftig strid, nærmest en religionskrig, der rasede i byen i mere end 4 måneder og gav genlyd over det ganske land. Provst Sørensen forudså, at de nye menighedsråd ville gribe dybt ind i det kirkelige liv, og derfor gjaldt det for kirken om at sikre sig, at kun alvorligt troende kristne fik adgang til at deltage i kirkens styre.

Provstens grundsyn var, at til en folkekirke med lovbundne regler udadtil hørte også et ved lovregler organiseret samfund indadtil. For at sikre dette måtte der forlanges en fyldig erklæring af såvel vælgere som valgte. De, som ønsker sig optaget på valglisten, må ikke alene afgive erklæring om, at de er døbt og konfirmeret i folkekirken og fremdeles regner sig til denne, men også om, at de er *trosenige* med folkekirken. Desuden skal de valgte afgive løfte om med troskab og nidkærlighed at ville arbejde for kirkens vel og det kristelige livs vækst. – Før de nye råd kan få ret til at deltage i præstevalg, må de have bevist deres livskraft. Menighedens tilslutning må bl.a. give sig udslag i pengeydelse, der muliggør en organiseret, kirkelig fattigpleje.

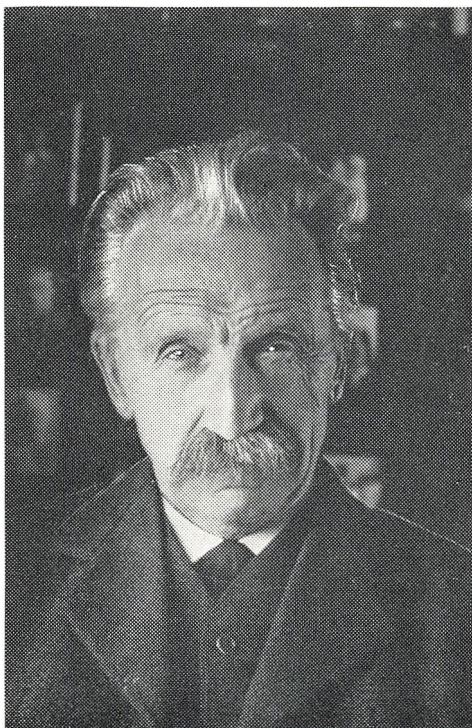
På mødet, der havde samlet henved 200 mennesker, tog redaktør Fr. Højmark ordet og forsvarede kultusministerens forslag. Men skønt man var i færd med at indføre valgret, var taleretten dog begrænset. Ifølge amtsavisens referat meddelte provsten ham med tilpas overlegenhed, at han ikke ønskede nogen diskussion. Den slap han imidlertid ikke for.

En halv snes dage senere (110) var der i amtsavisen et indlæg: *Kirkelig frihed eller tvang*, skrevet af sygehuslæge *Mikkel Hindhede*, der gør gældende, at den mere oplyste del af folkekirkens medlemmer ikke vil kunne underskrive en erklæring om at være trosenig med folkekirken. Får provst Sørensen det lille ord *trostenig* ind, vil et mindretal få magten, og det vil blive den rene parodi på kirkelig frihed.

Mads og Vor Herre

Hvad der lå bag Mikkel Hindhedes indlæg, formuleres tydeligt i hans religiøse selvbiografi, *Mads og Vor Herre*, der stod at læse i avisen få dage før jul (111).

Efter en indledende malerisk skildring af lægprædikanternes stærke helvedesforkyndelse, som han har mødt som dreng, følger en temmelig tendentios fremstilling af forsoningslæren. Mads kan ikke, som kirken forlanger, tro på djævel og helvede, på jomfrufødsel og forsoningsdogme, og bliver i søvnløse nætter klar over, at han så ender i helvede. Som et led i Mads's åndelige udvikling følger mødet med grundtvigske præster, der mest taler om Guds kærlighed og om ordet af Herrens mund i dåb og nadver, men han synes de omgås for letfærdigt med alvorlige ting, og han begynder at tvivle. Resultatet af hans religiøse krise bliver, at han kommer til troen på et højere styrende væsen, så han kan sige: Jeg tror på Gud fader, himlens og jordens almægtige skaber. Da han anså det for sandsynligt, at denne Gud kunne indvirke på menneskesjælen, faldt han på knæ og bad inderligt Gud om at lede ham til at finde den rette vej. Han endte med at bede sit fadervor, som det eneste, der var blevet tilbage af hans børnelærdom. Herefter følte Mads sig lykkeligere end førhen. Når der er noget, han ikke kan hitte ud af, spørger han Vor Herre om råd og tror, at efter en sådan bøn kommer det gode op i ham og hjælper hans forstand til at vælge det rigtige. Mads har stor ærbødighed for de ti bud og Kristi morallære i bjergprædikenen. Nu er han ikke bange, når teologerne betegner ham som kætter. Han tænker på, at faderen ikke eksaminerede den fortabte søn i dogmerne, at han

Sygehuslæge Mikkel Hindhede: Præsterne taler ondt om Vor Herre!

ikke pinte den ældre broder for at forsone sin vrede. Dogmerne interesserer ham ikke mer, for han foretrækker at gå direkte til Vor Herre, som gud ske lov ikke har studeret teologi. Hans håb er, at den kirkelige skruetvinge kan blive løst så meget, at han kan få lov at høre en præst, som ikke taler ondt om Vor Herre. Skal det ske, må alle Mads'er slutte sig sammen, ikke for at blive herskende, men for at få fuld frihed for alle anskuelser.

3. juledag følger Hindhede sagen op med et nyt indlæg *Trosenig med folkekirken*, hvori han hævder (112), at det at være trosenig med folkekirken er det mest umulige krav, man kan stille til en dansk statsborger anno 1901. Hindhede tør ikke selv svare på, hvad evangelisk-luthersk lære er, men han henviser til præsteløftet, som grundtvigske præster ved vennemødet i september 1901 med stærke ord havde vendt sig imod. Han citerer Morten Larsen: „Det er leg og uredelighed fra øverst

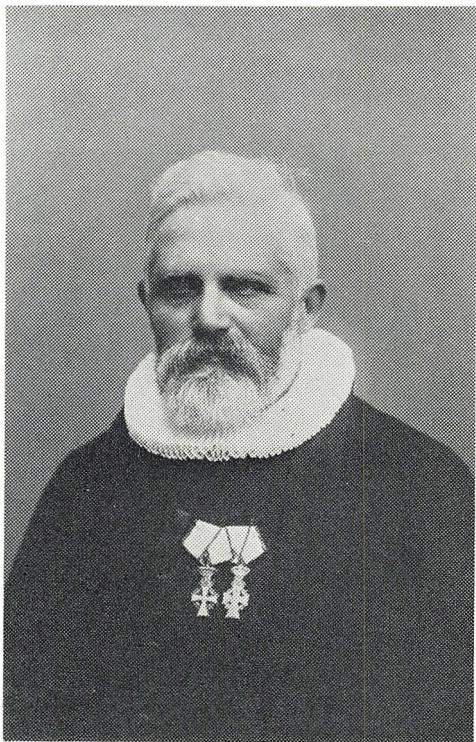
til nederst med præsten, der lover, hvad han ikke holder, og med myndighederne, der ser gennem fingre“. Han peger ligeledes på pastor Otto Rosenstands ord i Højskolebladet: „Der findes næppe en eneste præst, hvis forkyndelse er i overensstemmelse med de symbolske bøger“. De danske præster er for en stor del modne mænd der ikke lader sig kommandere af en 400 år gammel papirpave (den augsborgske konfession). Han beklager, at provsten ikke vil diskutere sagen i et dagblad og vender tilsidst en udtalelse af provsten om, at Mikkel Hindhede vil give folk stene for brød, mod provsten, idet han skriver: *Er det personlige barneforhold til Gud stene og dogmerne brødet? Deres brød er hårde, hr. provst! Jeg og tusinde andre har forgæves bidt i dem i mange år uden at opnå andet end at knække tænderne.*

Nytårsdag får provsten undsætning af byens grundtvigske kapellan C. R. Berggreen, der i sin prædiken i slotskirken (113) hævder, at kun den, der tror på Jesus som Guds enbårne søn, har ret til at bede fadervor.

Herpå svarer Hindhede (114):

Deres ord minder om disciplenes, da de truede dem, som bar børnene til Jesus. Havde De været i Jesu sted, ville De have spurgt børnene: Tror I på min jomfrufødsel? De stjæler de fattiges og enfoldiges eneste lam. De har røvet barnetroen og tilliden fra adskillige i Deres menighed. Jeg tør godt bede fadervor i Jesu navn, for det er ham, der har lært mig bønnen. Jesus selv har aldrig talt om jomfrufødsel og undfangelse ved Helligånden.

Berggreen (116) svarer med at ynke Hindhede som et åndeligt talt stakkels fattigt menneske og udtale håbet om, at Hindhede gennem dyb syndserkendelse må lære at tro på Jesus som Guds søn og sin egen frelser. På den levende menigheds vegne beder og besværges han ham om at slutte med disse offentlige angreb på kristendommen.

Provst Th. Sørensen bekæmpede Mikkel Hindhedes kætteri, men i arbejdet for ædruelighed og sædelighed var de kampfæller.

Bølgerne gik nu højt, og hvor ihærdigt end provsten forsøgte at undgå offentlig debat, og kapellannen på den levende menigheds vegne manede fritænkerspøgelset i jorden, så var deres olie ikke tilstrækkelig til at dæmpe bølgerne. Dagligt var der nye indlæg i avisen, der blev revet bort. Præster og senere også degne optrådte som den sande kristendoms riddere i kampen mod dragen. Den 70-årige pastor Deichmann-Branth (117) forlod sin lune præstegård og trodsede vinterkulden for i det nybyggede missionshus at forsvare troen! Men det var så som så med ridderens ridderlighed. Han stemplede Hindhede som fritænkner, hans tale som vås og hans optræden som flabet. Hindhede, der sammen med 300 andre overværede mødet i Nain, fik ikke ordet til forsvar. For det var et missionshus og ikke et diskussionshus! Stil-

tiende måtte han finde sig i at blive latterliggjort og fremstillet som værre end en muhamedaner!

Men også andre gejstlige riddere drog til kamp mod dragen og dens udsæd – og havde man ikke ordentlige argumenter til forsvar for kristendommen, gav man sig til godtkøbsangreb på lægevidenskaben og mistænkeliggørelse af lægestanden (118). Ja, én af egnens præster besteg endog sin pegasus og kvad (119)

*Vil De knæ for Jesus bøje
som en synder fattig, arm,
og Dem ikke selv ophøje,
skal De drages til hans barm.*

Men Hindhede bed fra sig i stærkt polemiske, undertiden også ironiske angreb på byens og egnens præster, som tilsyneladende kun opnåede at drive Hindhede i armene på unitarerne, som han ikke tidligere havde haft forbindelse med.

Provsten kunne imidlertid ikke overlade forsvaret til Indre Mission og samlede derfor sine tropper (menighedsforeningen) til mønstring i Håndværkerforeningens sal (120), der var fyldt til sidste plads. Aftens emne var *Nogle punkter kristendommen vedrørende, der volder nutidens mennesker særlige vanskeligheder*. Ifølge referenten fængslede provstens foredrag tilhørerne fra begyndelsen til slutningen.

Sjældent har vi hørt en kirkens mand tale med en sådan åndens kraft og myndighed, som provsten talte i aftes. Med en styrke, der giver visshed, følte man, at den tale, der her lød, var en samvittighedsfuld alvorlig mands bekendelse af sandheden, således som en klart tænkende, begavet natur lærer den at kende gennem et langt, virksomt, religiøst liv, og at denne tale derfor var at stole på. Fra formens som fra indholdets side var præstens tale lige mesterlig. Provsten var veltalende i aftes, om han aldrig har været det før.

I sit foredrag indrømmer provsten, at man i vore dage er kommet til at se lidt anderledes på bibelen. Den er en bog, der indeholder religiøse sandheder, og det hi-

storiske og naturhistoriske kommer i anden række. Derefter tager han afstand fra den yderliggående helvedesforkyndelse, som ikke har sin grund i bibelen. Forsningslæren, som Hindhede så stærkt havde angrebet (præsten taler ondt om Gud), bliver i provstens foredrag nogenlunde afskrevet eller i hvert fald omformet: Gud sendte sin søn til jord, for at der ikke skulle være det sted, hvor Jesus ikke var gået foran os. Var der et sted, hvor Jesu fodspor slap os, var Guds barmhjertighed fattig og lille.

Provstens hensigter var vel de bedste, men resultatet stod næppe mål med anstrengelserne. Nogle dage senere skriver Hindhede i et åbent brev til provsten (121):

Med undtagelse af Deres opfattelse af Kristi guddommelige natur, tror jeg ikke De sagde andet, end hvad en unitarpræst udmærket kunne sige. Når jeg sammenligner nævnte foredrag med, hvad jeg har hørt af provsten ved andre lejligheder, har jeg fået det indtryk, at vi i provst Sørensen har mistet en 1. klasses unitarpræst og fået en 2. klasses evangelisk-luthersk præst i stedet.

Den 12. februar 1902 trak provsten sig ud af striden ved et brev til bladets læsere. Han følte sin egen og præstestandens ære krænket ved Hindhedes angreb, især i spørgsmålet om præsteløftet: „Det er at gøre os til løgnere over for Gud og at fratage os vor borgerlige hæderlighed overfor mennesker“.

Striden mellem Hindhede og byens præster gav genlyd over det ganske land. Hindhede nævner selv, at han har fået adskillige opmuntrende breve fra folkekirkepræster, der viser forståelse for hans kamp. En enkelt, *Morten Pontoppidan*, vovede endog i sit blad *Frit Vidnesbyrd* (122) at forsvare Hindhede. Skønt han ikke i ét og alt delte dennes anskuelser, følte han, at manden havde et alvorligt ærinde, som ikke måtte ties ihjel. Pontoppidan var især

fortørnet over, at pastor Berggreen ville nægte Hindhede retten til at bede fader-
vor, et synspunkt Pontoppidan forøvrigt
delte med *Otto Møller* i Gylling (123).
Pontoppidan slutter sit indlæg med at op-
fordre sine kolleger til at tage ved lære af
Hindhede-striden:

Lad os gribe i vor barm. Dersom Bileam, der
er en stor profet, kan lade sig irettesætte af sit
æsel, må vel også vi præster kunne lade os på-
minde gennem en doktors mund i en provins-
avis. Lad os gribe i vor barm og i dybeste alvor
spørge os selv, om der ikke alligevel skulle være
noget om det, at vi ved at følge den tiltrådte
sti som prædikanter uforvarende er kommet ud
i noget, der netop passende kan betegnes som
en truen ad børnene.

Med sit indlæg i Hindhede-sagen åb-
nede Morten Pontoppidan kampen mod
vulgær-grundtvigianismen. Her er ud-
gangspunktet for hans strid med grundt-
vigianerne om forståelsen af trosbekendel-
sen. (124)

Splittelse i menigheden

Stridens bitterhed, der næppe skyldtes
hverken provst Sørensen eller sygehuslæge
Hindhede, men de udefra kommende
voldsomme angreb på Hindhede, førte til
en splittelse af menigheden. En kreds af
borgere lod afholde gudstjeneste i Hånd-
værkerforeningens sal, hvor man som præ-
dikant indkaldte pastor *A. Jensen*, der var
blevet afskediget fra sit embede i Harboøre
som følge af, at han ikke kunne anerkende
den evige helvedesstraf. Ved den første
gudstjeneste var der samlet mere end 300
deltagere, men i løbet af kort tid måtte
man flytte til en mindre sal i Skandinavien
på grund af svigtende deltagelse. Medvir-
kende hertil har nok været, at Hindhede
hurtigt opdagede, at han og pastor *A. Jen-
sen* var så forskellige, at de ikke kunne ar-
bejde sammen (125). Men der var dog så
megen livskraft i bevægelsen, at man i maj

1902 nedsatte et udvalg (126), hvis op-
gave skulle være at stifte en forening for
Fri Kristendom. Foreningens formål moti-
veredes med følgende udtalelse:

Vi kan ikke finde den ønskede opbyggelse i
vore præsters forkyndelse, fordi vi føler, at vi
ikke af ærligt hjerte kan tro statskristendom-
mens årtusindgamle dogmer; da disse danner
grundlaget for præsternes prædikener, så bliver
resultatet af en kirkegang oftest blot, at kritik-
ken vækkes, og udbyttet bliver nedbrydende i
stedet for opbyggende.

Endnu i marts 1904 var kredsen livs-
kraftig og ønskede på grundlag af den nye
lov om brugen af kirker at få slotskirken
overladt til en gudstjeneste ved pastor *A.
Jensen* (127). Provst Sørensen kunne ikke
anbefale andragendet, da pastor Jensen
var afskediget fra sit embede på grund af
afvigelser fra folkekirkens lære, og desuden
var han blevet nægtet optagelse på den
kirkelige valgliste. På denne baggrund
kunne ministeriet ikke give pastor Jensen
adgang til at fungere i folkekirkens kirke-
huse.

Hindhede nægtes valgret

Hindhede var ikke blandt underskriverne
på andragendet. Han havde forlængst op-
givet at agitere for sin religiøse opfattelse
og i stedet slået sig på arbejdet for ædrue-
lighed og sædelighed, hvor han fandt en
tro kampfælle i provst Sørensen! Alligevel
kom hans skrivelser til at koste ham den
kirkelige valgret. Den kirkelige valgbesty-
relse i Skanderborg havde uden betænke-
lighed optaget ham på den kirkelige valg-
liste, da der i 1903 skulle afholdes menig-
hedsrådsvalg. Med god samvittighed hav-
de han kunnet skrive under på den lovbe-
falede erklæring om at være døbt og med-
lem af folkekirken. Men to diakonisser,
Camilla Jacobsen og *Karen Christensen*,
havde sammen med skomager *F. C.
Schwartz* gjort indsigelse herimod. Biskop

J. Clausen, der fik klagen forelagt, resolvede, at Hindhede skulle slettes af listen, da han i sine artikler i Skanderborg Amts Avis i 1902 *havde vedkendt sig en religiøs overbevisning, der på afgørende punkter – således hans forkastelse af Kristi hellige undfangelse, opstandelse og himmelfart – er i strid med folkekirkens lære.*

Biskoppens standpunkt var, som Hindhede påviste (128), uholdbart. Kun såfremt Hindhede var blevet opstillet som kandidat til valget, ville det i tilfælde af valg have været et spørgsmål, om han kunne have aflagt den lovbefalede erklæring om at ville udføre hvervet i troskab mod den evangelisk-lutherske folkekirke og i overensstemmelse med dens forskrifter. Men som vælger kunne der ikke kræves en sådan erklæring af ham.

Nu fik Morten Pontoppidan igen lejlighed til at optræde som forsvarer for Hindhede. Han påviser (129), at biskoppens fortolkning af loven om menighedsråd må medføre, at kun ortodokse vælgere kan optages på valglisten. Det gejstlige for godt-befindende har lagt sin hånd på roret og kan, når det vil, dreje det til den reaktionære side. Man har betroet biskoppen afgørelsen af valgklager i tillid til en sådan høj embedsmands forstand og besindighed, men man har næppe tænkt sig, at han skulle benytte sin myndighed til i praksis at give loven en ny og overraskende fortolkning. På den måde kan de nye kirkelove bruges til at tæmme de folk, der er krummer og kræfter i, og skaffe sig af med de gærende elementer, som bærer fremtiden i sig.

Det er sandt, at en mand som læge Hindhede, volder uro og forstyrrelse, sådan som han skriver løs i Skanderborg Amts Avis. Men selv diakonisser må da kunne forstå, at vi ikke allesammen kan gå omkring på listesko af hensyn til de sødeligt sovende, og vi kan ikke altid holde livets frie ytringer tilbage for de syges og nervøses skyld.

Jeg er vis på, at jeg gør mig til tolk for man-

ge, når jeg siger: Vi vil ikke have vor gode evangelisk-lutherske landskirke gjort om til et kvalmt indelukke. Vi stempler det som en forsyndelse mod al god evangelisk tradition at fratage en mand hans kirkelige borgerret, blot fordi han har brugt sin kristelige frihed til at forfægte afvigende teologiske meninger.

Indre Mission i Skanderborg

Som tidligere nævnt havde Indre Mission fået rejst et missionshus i byen. Desværre er det med det bevarede kildemateriale ikke muligt at konstatere, om der går en ubrudt linie fra den haugianske vækkelsesbevægelse i århundredets begyndelse til Indre Missionsbevægelsen i århundredets slutning.

Pastor A. Bartholdy Møller 1890–93 fortæller (130), at det ikke rigtig lykkedes Indre Mission at slå rod i byen. Om det er årsagen til, at missionens høvding, pastor Vilh. Beck, skulle have kaldt Skanderborg *hovedstaden i de dødes rige*, vides ikke, lige så lidt som det med sikkerhed kan fastslås, om Vilh. Beck har udtalt sig således.

I 1895 optager indremissionær P. Petersen et arbejde i Skanderborg i nær tilknytning til pastor A. C. Overgaard i Venge, der ivrigt arbejdede for rejsning af missionshuse på egnen. I løbet af tre år skaffes de tilstrækkelige midler til, at missionæren, boelsmand Ole Nielsen Isak og murer A. Nielsen kan købe en grund og påbegynde bygning af et missionshus. Om indvielsen af huset fortælles der i amtsavisen (131):

Huset, der hedder *Nain*, ligger smukt på en høj plads i nærheden af vindmøllen og afviger i arkitektonisk henseende ikke så lidt fra det for missionshuse sædvanlige; det er på en måde smukkere, men også mere trist; det minder lidt for meget om et gravkapel.

I anledning af husets indvielse holdtes i formiddags gudstjeneste i slotskirken. Efter at provst Th. Sørensen havde indledt med en kort

tale, prædikede pastor Vilh. Beck, Ørslev. På sin djærve, kraftige og myndige måde forkyndte han det glade budskab om frelsen i Jesus Kristus, og skildrede den vantros liv under de forskellige former; hans domme var hårde og hans udtryk stærke, men talen var fængslende fra først til sidst. – Kirken var stuvende fuld af mennesker, hvoraf mange langvejs fra.

I eftermiddag foretog han selve indvielsen af missionshuset. Ved den lejlighed talte pastor Jessen fra Grønbæk. Festen sluttede med et møde om aftenen, hvor pastor Overgaard, Venge, og missionær P. Petersen talte.

Det er ikke muligt at berette om Indre Missions arbejde i Skanderborg. Dels refereres møderne ikke i dagspressen (bortset fra mødet om Hindhede), dels er samfundets ældste protokol gået tabt, og missionærberetningerne oplyser kun antallet af årlige møder i huset, men ikke noget om emner og tilslutning til møderne.

Menighedsråd

Efter lange og besværlige forhandlinger var det omsider lykkedes I. C. Christensen at få gennemført *Lov om Menighedsråd* af 15. maj 1903, ganske vist kun for en seks-årig forsøgsperiode. I mere end 50 år havde man overvejet og diskuteret grundlovens løfteparagraf om, at folkekirkens forhold ordnes ved lov, før man endelig under mange betænkeligheder turde betro kirkens medlemmer valget, som dog var betinget af, at man selv søgte om optagelse på den kirkelige valgliste.

Det første menighedsrådsvalg i Skanderborg holdtes den 16. december 1903. Der var indleveret to kandidatlistes, der fik listebetegnelserne A og B. (132)

Liste A var opstillet under provstens personlige vejledning og repræsenterede menighedsforeningen, Indre Mission og kirkeligt interesserede borgere udenfor partierne. – Liste B var ifølge amtsavisen en ren Bering-valgmenighedsliste og ensidigt grundtvigsk.

Ved valget blev der af 388 vælgere afgivet 241 stemmer, der fordelte sig med 138 stemmer på liste A og 101 stemmer på liste B. (133) Valgt blev

Musiker P. Pedersen (A)

Boelsmand Ole Nielsen Isak (A)

Læge Albert E. Nielsen (A)

Redaktør Fr. Højmark (B)

Diakonisse Karen Christensen (B)

Hermed var provstens menighedsforening, Indre Missions samfund og de grundtvigske blevet repræsenteret i den lokale kirkestyreelse. Denne bestod desuden af kirkeinspektionen (borgmester P. C. V. Meyn og fabrikant A. Blom) samt præsterne med sognepræsten, provst Sørensen, som født formand for rådet. Rådets beføjelser var imidlertid begrænset af præsternes vetoret i adskillige spørgsmål. Dog kunne rådet, uanset hvad præsterne måtte mene, træffe afgørelse om kirkens opvarmning og om, hvorvidt der skulle afholdes konfirmation 2 gange årligt. Desuden var det rådets pligt at afgive betænkning om spørgsmål, der måtte blive det forelagt af ministeriet eller biskoppen, herunder præstevalg og præsteembedets økonomi.

Gennem menighedsrådet fik provst Sørensen de medarbejdere til den kirkelige fattigpleje, som han havde ønsket. Denne blev da også omgående organiseret således, at hvert menighedsrådsmedlem fik tilsyn med et bestemt distrikt. (134) Midlerne tilvebragtes gennem indsamling i kirken, men menigheden synes ikke at have vist sagen overvældende interesse, bortset fra, at en anonym kvinde ofrede sin diamantring, som menighedsrådet derefter solgte ved bortlodning. De indkomne penge anvendtes hovedsagelig til sygepleje. Desuden arbejdede man for oprettelse af et ungdomshjem.

Derimod måtte provsten lide den tort,

at et forslag om en henvendelse til ædruelighedskommissionen om forbud mod udskænkning af spiritus fra lørdag aften til mandag morgen blev stemt ned. (135) Og netop det var hans hjertesag.

Allerede i 1905 fik rådet lejlighed til at deltage i præstevalg, idet pastor Berggreen blev forflyttet. Blandt de 19 ansøgere indstilledes cand. theol. C. M. Christensen som nr. 1.

Da loven om menighedsråd ikke blev forlænget, blev mødet den 12. november 1909 rådets sidste. Her vedtoges det efter anmodning fra provst Sørensen at sælge resten af præstegårdsjorden, der var beliggende dels i Hestehaven, dels ved Eskerbæk. Sidstnævnte areal udgjorde ca. 3 ha og indbragte 220 kr. I forvejen var præstegårdens jord mellem Møllegade og Sygehusvej, ca. 1 ha, blevet solgt til byggegrund for det nye sygehus for en pris af 2882,86 kr. (136)

Med en vedtagelse om at købe to luftpudder til syge sluttede det første menighedsråd sin virksomhed! Derefter hengik der 3 år, inden et nyt menighedsråd kunne vælges.

Forandringer i kirken

I den mellemliggende periode lå arbejdet imidlertid ikke stille. Kirkeinspektionen fungerede stadig og standsede f.eks. en menighedsrådsvedtagelse om indførelse af særkalke i slotskirken med den motivering, at trangen dertil ikke syntes særlig stor. (137) Særkalkene blev først anskaffet, efter at et nyt menighedsråd var valgt i 1912.

I den menighedsrådsløse periode forsvandt Bindedbølls døbefont fra kirken. En anonym giver skænkede en ny smedjærnsdøbefont, tegnet af arkitekt Fritz efter døbefonten i Vor Frue kirke i Århus. I denne anbragtes kirkens gamle dåbsfad.

Ligeledes fortsatte provst Sørensen og arkitekt Fritz deres forarbejder til ændring af indgangsforholdene. Den skæmmende trappebygning ønskedes nedrevet, og i stedet skulle det gamle trappetårn i slotsgården genopføres, således at indgangen kunne flyttes tilbage til den oprindelige plads.

Man havde også vidtgående planer med hensyn til kirkens indre og ønskede bl.a. gennemført en ændring af alterpartiet, hvilket dog ikke lykkedes. Derimod var det allerede i 1903 lykkedes at få stoleværkets grimme egetræsbemaling fjernet (138), men desværre gik de oprindelige stolelåger med i købet. Desuden fik kirken af købmand Simon Sass foræret en ny alterskranke med knæfald, og fabrikant A. Blom skænkede en ny indgangsdør.

Menighedsrådets arbejde

I 1912 blev der efter flere forgæves forsøg vedtaget en ny menighedsrådslov. Denne adskilte sig i væsentlig grad fra den tidligere lov, idet medlemmerne ikke længere skulle være præstens medhjælpere med fattigplejen. I stedet fik de nye menighedsråd udvidede beføjelser, så de blev administrative organer uden religiøse eller sociale funktioner. Menighedsrådene overtog rent faktisk bestyrelsen og administrationen af sognets kirke, kirkegård og præstegård.

Samtidig skete der en afgørende ændring af den kirkelige økonomi. Tiendepigten blev afløst mod indbetaling af en kontant sum til stiftsmidlerne. Højtidsoffer og betaling for kirkelige handlinger til præst og degn blev afskaffet. Afløsningsvilkårene var imidlertid ugunstige og betød hurtigt en økonomisk krise såvel for kirken som for præsterne, hvis løn blev kraftigt beskåret. Gennem udskrivning af kirkeskat blev der efterhånden skabt muligheder for en sund, kirkelig økonomi, og

man blev vidne til det meget positive, at en landsomfattende menighedsrådsaktion i 1924, iværksat bl.a. af Skanderup menighedsråds formand, amtsvejnspektør J. D. Jespersen, bakkede præsteforeningens forslag om forbedring af præstelønningerne op. (139)

Menighedsrådsinstitutionen medvirkede i høj grad til at fremme det folkekirkelige syn. Fra 1920 melder socialdemokraterne sig som vælgere i Skanderborg og går ud af valget som den største gruppe (140), en stilling de yderligere befæstede ved valget i 1922. Kirken var nu ikke længere præstens og de specielt kirkeligt interesseredes kirke, men folkets.

Med stor ihærdighed tog menighedsrådet sig af kirkens istandsættelse til trods for, at omfattende planer om udvidelse og ændring af kirken blev afvist af de tilsynsførende myndigheder. Kirkegården blev udvidet, og det kirkelige personales lønforhold ordnet. Præstegården, der ved pastor Blinkenbergs udnævnelse i 1920 var i miserabel stand, blev grundigt istandsat.

Præsteskiftet kom til at betyde en afgørende ændring i det kirkelige arbejde. Menighedsrådets flertal valgte som afløser for provsten, der var af den gamle embedsmandstype, den grundtvigske pastor *A. Blinkenberg*, der viste stor forståelse for det nye demokratiske kirke styre.

I de følgende år konsolideredes menighedsrådets arbejde, så det under efterfølgeren, sognepræst *L. Skov*, kunne gå i gang med en længe ønsket restaurering af slotskirken.

Menighedsråd kontra nationalmuseum

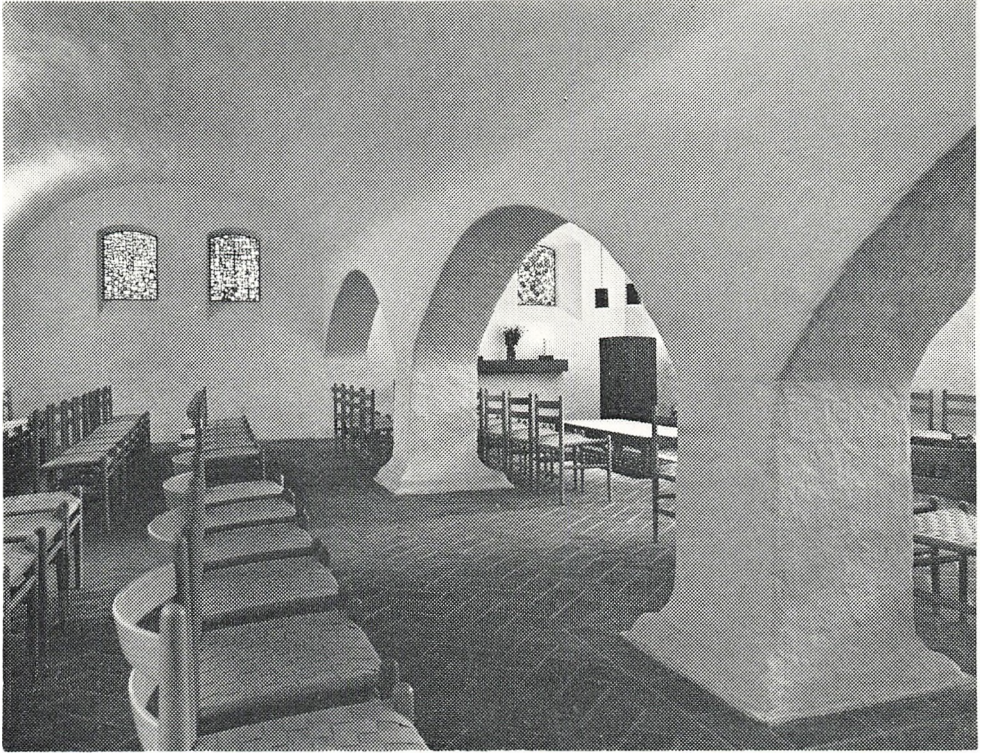
En storslået gave til kirken skabte det økonomiske grundlag for arbejdets iværksættelse. Boghandler Christen Ulrich Hansen i Århus havde til minde om sine forældre, bogbindermester Edvard Emil Hansen og

hustru Anne Kirstine Hansen, oprettet et legat til fordel for slotskirken. Legatets kapital udgjorde 75.000 kr.

Efter forslag fra arkitekt, *M. A. A. H. Lønborg-Jensen*, København, vedtog menighedsrådet at ansøge de tilsynsførende myndigheder om tilladelse til at forsyne kirke og kapel med et nyt varmeanlæg, at fjerne overdelen af sidepulpiturerne ved alteret og benytte egetræsfyldingerne herfra til en ombygning af orgelpulpituret, der samtidig foresloges rykket noget tilbage i kirkerummet. Endvidere ønskedes hele stoleværket ombygget og forsynet med nye låger, idet man dog bibeholdt de gamle stolestadsgavle. Endelig skulle den gamle indgangsdør fra slotsbanken åbnes igen. Såvel den kgl. bygningsinspektør som nationalmuseet og kirkeministeriet godkendte planerne, så arbejdet kunne påbegyndes i oktober 1943.

Det varede imidlertid ikke længe, før man måtte standse de påbegyndte arbejder. Arkitekt, *M. A. A. C. F. Møller*, Århus, rejste i bladet *Arkitekten* indsigelse imod pulpiturenes fjernelse. Professor, dr. phil. *C. Elling* tog spørgsmålet op i det følgende nummer af bladet, hvor han hævdede, at fjernelsen af pulpiturene ville betyde en fuldkommen ødelæggelse af kirkeinteriøret. *Er det virkelig muligt, at en sådan ødelæggelse kan blive autoriseret af kirkeministeriet?*, spørger professor Elling.

Fra nationalmuseet sendtes magister Otto Norn til Skanderborg for at se på forholdene, og fra Skanderborg rejste sognepræsten og to menighedsrådsmedlemmer til København for at forhandle sagen med arkitekt Lønborg-Jensen, der havde fået nationalmuseets godkendelse til at flytte sidepulpiturene for at opnå bedre lysforhold i kirken. Såfremt dette ikke gav et tilfredsstillende resultat, måtte pulpiturene som oprindelig planlagt fjernes. På dette grundlag kunne man i januar 1944 genoptage arbejdet.

Slottets gamle vinkælder, nu begravelseskapel.

I maj 1944 holdtes et møde i kirken mellem arkitekten og museumsinspektør A. C. Jensen fra nationalmuseet. Resultatet blev, at disse enedes om tilbagerykningen af orgelpulpituret samt om den ændrede opstilling af sidepulpiturerne, således at de to vinduer nærmest alteret blev frilagt. Museumsdirektør *P. Nørlund* fandt, at det var en ypperlig løsning af de såre vanskelige forhold, og udtalte håbet om, at det kunne godkendes. Men kun to af rådets medlemmer kunne tiltræde dette ændringsforslag til restaureringsplanen, mens de øvrige 8 medlemmer på det indstændigste henstillede, at restaureringen snarest fuldførtes efter de af kirkeministeriet godkendte planer. (141) Såvel provstiudvalg som stiftsøvrighed støttede menighedsrådets flertal, hvorefter ministeriet meddelte nationalmuseet, „at man måtte

nære betænkelighed ved at bifalde afvisninger fra den godkendte plan“. (142)

Herefter fortsatte arbejdet, idet man yderligere opnåede tilladelse til at lave et hvælvet loft i kirken. (143) De vanskelige forhold under krigen sinkede imidlertid arbejdet, der i slutningen af 1945 udvidedes med en restaurering af trappeopgangen.

Da denne sag blev forelagt nationalmuseet, benyttede museets direktør lejligheden til endnu engang indtrængende at henstille, at de to sidepulpiturer blev sat op, idet museet samtidig lovede at afholde omkostningerne ved en fornyet prøveopstilling.

Ved et møde i kirken den 25.7. 1947 mellem menighedsrådet, nationalmuseets direktør, den kgl. bygningsinspektør og kirkens arkitekt henstillede de sagkyndige

enstemmigt til menighedsrådet at overveje forslaget om genopstilling af pulpiturene.

Menighedsrådet vedtog imidlertid med 11 stemmer at fastholde det oprindelige af kirkeministeriet godkendte restaureringsforslag, mens et medlem (gartner M. Andersen) kunne tiltræde henstillingen om genopstilling af pulpiturene.

Nationalmuseets direktør lod sig dog ikke rokke, men udtalte (143):

at der ved bibeholdelse af sidepulpiturene og forkortelse af orgelpulpituret må skønnes at være fundet en løsning, som både imødekommer menighedsrådets ønske om mere dagslys i rummet og samtidig bevarer det særegne præg af slotskapel, som det er så magtpåliggende at bibeholde. Uden sidepulpiturer falder interiøret uhjælpeligt fra hinanden . . . Jeg er overbevist om, at menighedsrådet selv i det lange løb vil komme til samme erkendelse . . . Den store bekostning vil retfærdiggøres, hvis det ved restaureringen opnås ikke blot at gøre rummet mere anvendeligt som sognekirke, men også at sikre interiørets betydelige kunstneriske og historiske værdier.

På dette grundlag erklærede kirkeministeriet (144), at sidepulpiturene skulle genopstilles. Menighedsrådet fandt denne afgørelse i strid med ministeriets tidligere afgørelser og undlod ikke at gøre opmærksom på, at sidepulpiturenes fjernelse fra første færd havde været et hovedpunkt for menighedsrådet, hvorfor man henholdt sig til ministeriets tidligere godkendelse af, at pulpiturene blev fjernet. Et af rådets medlemmer bifaldt dog nationalmuseets stillingtagen.

Ministeriet tog så påny sagen op overfor nationalmuseets direktør, men da denne stadig lagde overordentlig stor vægt på, „at de nævnte pulpiture af hensyn til bevarelse af interiørets ganske særegne præg bibeholdes“, fastholdt ministeriet sin afgørelse. (145)

Meddelelsen herom tog menighedsrådet omend med beklagelse til efterretning, idet pastor Chr. Truelsen dog tilføjede en særudtalelse:

Fleere af rådets medlemmer ønsker at pointere, at man ikke finder ministeriets afgørelse . . . fornelig med ministeriets tidligere afgørelser. Såfremt ministeriet trods dette fastholder sin sidste afgørelse, må man med beklagelse konstatere, at de forudsætninger, hvorunder rådet gennem flere år har arbejdet med sagen, dermed er bristet, hvorfor man ikke ser nogen anden udvej, end at restaureringsarbejdet fuldføres uden rådets medvirken, da rådet i så fald ikke kan påtage sig noget medansvar. (146)

Arbejdet i kirken fortsattes imidlertid under ledelse af arkitekt, M. A. A. Helge Holm, der havde fået overdraget i samarbejde med arkitekt Lønborg-Jensen at fremskynde afslutningen af restaureringen.

I november 1948 var direktør Nørlund og den kgl. bygningsinspektør påny i kirken for at drøfte den endelige færdiggørelse, herunder malerarbejdet. Dette gav anledning til en ny erklæring fra pastor Truelsen:

Efter at det ved mødet i går med det særlige syn blev klart, at disse retningslinier fastholdes og, som det var at vente, medfører konsekvenser også for malerarbejdet – jeg sigter til, at det virkelig gedigne udskårne træarbejde overmales for ikke at stikke af mod det tarvelige – ønsker jeg så eftertrykkeligt som muligt at fralægge mig ethvert medansvar, hvorefter jeg hermed en gang for alle melder forfald med hensyn til enhver drøftelse af spørgsmål vedrørende restaureringen.

6 af menighedsrådets medlemmer tiltrådte denne skrivelse, mens fire, deriblandt sognepræsten, ikke ønskede at underskrive den. (147)

Det uhyre vanskelige restaureringsarbejde nærmede sig nu sin afslutning, og den 29. maj 1949 kunne kirken genåbnes efter 6 års lukning og en bekostning på 203.279 kr.

Slotskirken juli 1972 med det prøveophængte alterbillede „Korsfæstelsen“ af Jens Nielsen, Holstebro.

Senere istandsættelsesarbejder ved kirken

Efter at det i 1966 havde vist sig nødvendigt at forsyne kirken med nyt tag, fortsatte man i 1968-69 med installation af nyt varmeanlæg og restaurering af kirkens begravelseskapel, slottets tidligere vinkælder. Arkitekterne, M. A. A., Aage C. Nielsen og Poul Andersen, Århus, opnåede i forbindelse med billedhuggeren V. Foersom Hegndal, Risskov, et overordentlig smukt resultat og forandrede et mørkt kælderrum til et lyst kapel.

I forbindelse med en fornyelse af kirkens orgel ved orgelbygger P.-G. Andersen, Bagsværd, foretoges i sommeren 1971 en istandsættelse af kirken under ledelse af arkitekt, M. A. A. *Poul Andersen*. Man fandt, at det ikke ville være økonomisk rimeligt og næppe heller ønskeligt at foretage afgørende ændringer med hensyn til kirkens inventar. Istansættelsen indskrænkede sig derfor til en fornyelse af belysningen samt nymaling af træværket med undtagelse af stoleværket samt en omfattende reparation af kirkens vinduer. Det noget kasseagtige præg, forårsaget af det lukkede stoleværk og pulpiturene, blev afbødet ved en perlegrå bemaling, ligesom indtrykket af alterpartiets opbygning blev afgørende forbedret gennem en

ændret farveholdning, så den uheldige søjleagtige virkning forsvandt. Alt blev denne gang gennemført i bedste forståelse med de tilsynsførende myndigheder, der kunne anbefale, at man prøvede på at ophæve nogle af de uheldige bivirkninger af kirkens store hovedrestaurering 25 år tidligere.

I forbindelse med kirkens istandsættelse har menighedsrådet efter anbefaling fra den kgl. bygningsinspektør og nationalmuseet arbejdet for anskaffelse af et nyt alterbillede.

Et prøveophængt korsfæstelsesbillede af Jens Nielsen, Holstebro, blev i første omgang forkastet af Akademiets altertavleudvalg og kirkeministeriet; men menighedsrådets protest mod denne afgørelse har netop resulteret i, at billedet er blevet godkendt, så den endelige beslutning om dets ophængning vil kunne træffes inden kirkens jubilæum.

De skiftende menighedsråd har vist overmåde stor interesse for kirkebygningen og dennes vedligeholdelse og har ved deres arbejde på dette felt medvirket til at skabe gode vilkår for kirkens arbejde. Ansvarsbevidst værner man arven fra slottets tid i taknemmelighed over at have fået overladt det gamle slotskapel som kirkehus.

Står, om end tårnene falde.

Billedfortegnelse

Det Kongelige Bibliotek, København: bindets inderside, side 6, 39, 43, 44, 53, 60, 109 og 110.
Nationalmuseet, København: side 8, 13 (dronning Elisabeth), 22, 32 og 74.
Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg: side 15 og 20.
Statens Museum for Kunst, København: side 13 (Christian II).
Forskellige private samlinger: 64, 65, 83, 95 og 97.
Fotograf Poul Petersen, Århus: øvrige billeder.

Litteraturhenvisninger

ARNTZ

Ludwig Arntz: Burg- und Schlosskapellen i
Zeitschrift für Christliche Kunst. 27. årg. 1914

BÅGØ

Kaj Bågø: Magister Jacob Christian Lindberg.
København 1958

Erslew: Danske Kancelliregistranter
Danmarks Riges Breve

Frederik I's danske Registranter. Tr. i Suhms
samlinger I

Johan Grundtvig: Frederik II's Statshushold-
ning. København 1876

K. HANSEN

Karl Hansen: Beskrivelse over Skanderborg
Bye og Slot. København 1833

P. HANSEN

Peder Hansen: Om en Religionslærers Gravitet.
København 1795

HOLTET

Chr. Holtet: Blade af Skanderborg Bys Historie.
Skanderborg 1933

Historisk Tidsskrift

Poul Jørgensen: Skanderup Kirke.
Skanderborg 1968

KB

Kancelliets Brevbøger 1551–1643, udgivet af
C. F. Bricka og L. Laursen. København 1885 ff.

KS

Kirkehistoriske Samlinger. København 1849 ff.

H. Langberg: Danmarks Bygningskultur I-II.
København 1955

LØNBORG

Hans Lønborg: Beretning om Schanderborrig
Slott. 1727

E. Marquard: Kongelige Kammerregnskaber
fra Frederik III's og Christian IV's tid.

København 1918

Otto Norn: Christian III's Borge.

København 1949

NKT

Nordisk Kirketidende 1833 ff.,
red. Jac. Chr. Lindberg

Pontoppidan: Danske Atlas IV
Skanderborg Avis 1870–72

SAA

Skanderborg Amts Avis 1876 ff.

Dronning Sophies Kopibøger 1588–1617
v. Sv. Thomsen. København 1937

THANE

L. Thane: Skanderborgs Historie.

Skanderborg 1908

N. Thomsen: De stærke Jyder og Haugianerne.
København 1960

VÆK IV og VÆK V

Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første
Halvdel af det 19. Århundrede IV og V under
red. af A. Pontoppidan Thyssen.

København 1967 og 1970

WIBERG

S. V. Wiberg: Almindelig dansk Præstehistorie
I-III. Odense 1867 ff.

Århus Amtstidende 1870 ff.

Århus Stiftstidende 1804 ff.

Årbøger udgivet af Historisk Samfund for
Århus Stift

Den Danske Kirkes Historie I-VII.

København 1950 ff.

Politikens Danmarkshistorie

Desuden er i noterne anført en række
litteraturhenvisninger.

Utrykte kilder

KGL. B

Det kongelige Bibliotek: Håndkriftsamlingen

LAV

Landsarkivet, Viborg: Skanderborg præstearkiv
C 385 - 15/46, Aarhus bispearkiv C 3 - 525/527

NA

Nationalmuseet: Historisk-topografisk arkiv

RA

Rigsarkivet: Dokumenter angående Skanderborg
Slot 1688–1767
Rentemesterregnskaber
Lensregnskaber

Slotsinventar og slotsregnskaber

SCHIØRRING

Kaldsbog påbegyndt 1845, kaldet Schiørrings
Dagbog. I sognepræstens arkiv, Skanderborg.

SMA

Skanderborg menighedsråds arkiv.
I Skanderborg præstegård.

SMP

Skanderborg menighedsrådsprotokol 1904 ff.
I Skanderborg præstegård.
Desuden henvises til noterne, hvor der findes
udførlig fortegnelse over de benyttede arkivalier.

Noter

Slot og kirke

- 1 Lønborg pag. 9
- 2 Lønborg pag. 11
- 3 Holtet pag. 95
- 4 NA Hugo Mathiesens indberetning
- 5 NA C. M. Schmidts indberetning
- 6 Apostl. gern. 8, 9–25
- 7 Østj. Hjemstavn 1968 pag. 138–143
- 8 NA Professor Oluf Olsens indberetning
- 9 Danm. Riges Breve, 3 R. I. pag. 7
- 10 Danm. Riges Breve, 3 R. III. pag. 31
- 11 Repertorium I 3b pag. 344
- 12 Arntz pag. 171 ff.
- 13 Fr. I da. Registranter.
Trykt i Suhms saml. I pag. 150
- 14 KB 15.10.1561
- 15 KB 21.11.1562
- 16 KB 23.11.1562
- 17 KB 22. 7.1563
- 18 Otto Norn: Chr. III's Borge, pag. 44 ff.
- 19 Om sokkelstenene: C. M. Schmidt i
Hist. Arb. Århus Stift 1926, Borgholm og
Klosterø pag. 193
- 20 KB 4.1.1565
- 21 KB 13.6.1565
- 22 KB 10.9.1565
- 23 KB 3.8.1565
- 24 KB 29.10.1566
- 25 KB 25.4.1569

- 26 KB 23.8.1569 og 29.11.1569
- 27 KB 30.9.1569
- 28 KB 9.4.1570
- 29 KB 29.3.1571
- 30 KB 3.4.1571
- 31 KB 3.4.1571
- 32 KB 20.11.1572
- 33 KB 16. og 23.6.1572
- 34 KB 14.9.1571 og 13.4.1572
- 35 KB 20.11.1572
- 36 Rasmus Hanssøn Reravius: Stormect. Førstis
Frederichs den Andens, Danmarckis, etc.
Kongis oc stormect. Førstindis, Fru Sophiæ,
Danmarckis etc. Dronning beggis deris
Kronings og Brøllups Historie.
Paa danske Riim bescreffuet. Kbh. 1574.
- 37 KB 18.12.1572
- 38 KB 28.12.1572
- 39 KB 9.1.1573
- 40 KB 31.1.1573
- 41 KB 4.2.1573
- 42 Om Giert van Grønningen:
se Århus stifts Arb. 1970 pag. 69 ff.
- 43 KB 9.2.1573
- 44 KB 24.2.1573
- 45 KB 8.4.1573
- 46 KB 26.2.1573
- 47 KB 15.3.1573
- 48 KB 24.4.1574
- 49 KB 31.5.1574

- 50 KB 30.8.1574
- 51 RA Kvittantariumbilag 1604–50
Skanderborg-Åkær len.
- 52 RA Rentekammerregnskabet 1572
- 53 Ernst Henze: Geschichte der ehemaligen
Kur- und Residentstadt Torgau,
Torgau 1925
Luthers prædiken trykt i Weimarudg. IL
- 54 NA O. J. Steffensens beretning fra 1899
- 55 SMA
- 56 KB 27.3.1573
- 57 KB 30.12.1593
- 58 Trykt i Weimarudgaven IL pag. 588 ff.
- 59 Christoffer Knoph: 1560 Enkedronning
Dorotheas hofprædikant på Kolding slot,
1567 Fr. II's tyske hofprædikant.
Knoph forrettede vielsen 1572 og Fr. II's
begravelse. (Giessing: Jubellærere)
- 60 Fr. II's skrivekalender, tr. i Hist. Tidsskr.
4 R III.
- 61 KB 19.12.1574
- 62 KB 16.3.1573
- 63 KB 13.3.1579
- 64 KB 25.3.1581
- 65 KB 21.7.1581
- 66 KB 25.8.1589
- 67 KB 5.7.1573
- 68 Dr. Sofies hofreglement. Trykt i Sv. Thom-
sen: Fr. II's Enke, Dronning Sophies Kopi-
bøger pag. 375 ff. København 1937
- 69 Hist. Tidsskrift 4 R III pag. 571
- 70 KB 11.6.1580
- 71 Hist. Tidsskrift 4 R III
- 72 KB 10.9.1574
- 73 KS 2 R IV pag. 296 ff.
Fr. II, København 1588
- 74 Knoph: Leichpredigt bei des Fürsten
- 75 Erslev: Da. Kancelli reg. 8.6.1547
- 76 KB 9.8.1554
- 77 Trykt i K. Hansen pag. 19
- 78 K. Hansen pag. 21
- 79 KB 14.12.1567
- 80 KB 17.6.1573
- 81 K. Hansen pag. 21
- 82 KB 17.2.1584
- 83 KB 17.4.1587
- 84 KB 28.6.1579
- 85 KB 15.9.1583
- 86 KS 2 R V pag. 455 ff.
- 87 KB 17.2.1584
- 88 KB 22.4.1604
- 89 KB 18.9.1604
- 90 KB 1.9.1609
- 91 KB 17.6.1613
- 92 KB 18.9.1604
- 93 KB 25.8.1608
- 94 På gamle tegninger er angivet et ruin,
hvertil der kun var adgang ad en trappe
fra kirken
- 95 KB 12.10.1585
- 96 KB 1.6.1610
- 97 KB 27.4.1619
- 98 Fra Arkiv og Museum II 2 pag. 79
- 99 KB 17.7.1617
- 100 KB 29.5.1616
- 101 KB 18.9.1616
- 102 KB 21.2.1617
- 103 KB 18.2.1617
- 104 KB 5.5.1617
- 105 KB 28.3.1618
- 106 KB 4.6.1619 og 18.6.1619
- 107 KB 8.11.1619
- 108 KB 6.1.1620
- 109 Holtet pag. 86
- 110 KB 27.3.1630
- 111 KB 12.3.1634
- 112 KB 30.12.1633
- 113 KB 1.12.1633
- 114 KB 28.7.1631
- 115 KB 7.4.1634
- 116 KB 28.3.1635
- 117 KB 26.10.1636
- 118 KB 19.5.1637
- 119 KB 18.7.1638 og 1.10.1638
- 120 Senere blev hans enke begr. ved hans side.
Provst Schiørring meddeler i sine optegnel-
ser om præsterne i Skbg., påbeg. pinse 1845,
at de siden ved kirkens forandrede indret-
ning er blevet „sammen udførte på kirke-
gården“. Derimod omtales ikke, at grav-
stenen blev ødelagt under kurhessernes op-
hold i kirken 1849.
- 121 KB 7.3.1640
- 122 Tr. K. Hansen pag. 24
- 123 Holtet pag. 64–67 gives en udførlig
skildring af denne skole.
- 124 Tr. K. Hansen pag. 25
- 125 RA Skbg.-Åkær len, Kvittantarium,
bilag 1604–50
- 126 Jy. Tegn. 1656 fol. 498
- 127 Jy. Tegn. 1658 fol. 153
- 128 Tr. K. Hansen pag. 76
- 129 Tr. K. Hansen pag. 77–81
- 130 K. Hansen pag. 28 ff.
- 131 RA 2245. 122
- 132 K. Hansen pag. 28 ff.
- 133 Tr. K. Hansen pag. 31
- 134 Tr. K. Hansen pag. 32

- 135 K. Hansen pag. 34
 136 Holtet pag. 73
 137 Wiberg

Kirke og sogn

- 1 Sdr.j. Årbøger 1964, H. F. Petersen:
Thomas Clausen i ny belysning, pag. 90 ff.
- 2 RA Skbg. Slotsfoged regnskaber
1717–1729, kvitt. af 9.12.1718
- 3 RA Generalkirkeinspektionsskoll. Visitats-
beretninger fra Århus stift 116
- 4 Et omfattende materiale, bl. a. om strid
med håndværkerne, findes i RA's samling
af dokumenter ang. Skbg. slot 1688–1767.
- 5 Materialet findes i RA Slotsinventarier
1717–67
- 6 RA bilag nr. 7 til antegnelser til slots-
fogedens regnskab 1730–31
- 7 RA Skbg. slotsfoged regnskaber,
inventarieliste
- 8 Skbg. kirkebog pag. 93
- 9 Skbg. kirkebog pag. 127, 12.4.1741
- 10 Skbg. kirkebog pag. 132
- 11 Skbg. kirkebog pag. 100
- 12 Skbg. kirkebog pag. 128
- 13 Skbg. kirkebog pag. 206
- 14 RA Generalkirkeinspektionsskoll. 11 b,
Visitatsberetninger fra Århus stift
- 15 LAV Skbg. lens arkiv B 56-92
- 16 Legatets arkiv i præstegården,
Fundatsændring 26.4.1844
- 17 Tr. K. Hansen pag. 4, se endv. Efterret-
ninger om legater og stiftelser i Skbg. amt
- 18 Schiørring
- 19 RA Bilag til slotsfogedens regnskab 1737
- 20 RA Bilag til slotsfogedens regnskab 1750
- 21 Holtet pag. 217
- 22 Schiørring
- 23 RA Inventarium 1748, bilag litra A
- 24 RA Bilag til inventarium 3.7.1767
- 25 RA Bilag til inventarium litra B
- 26 RA Skøde, der findes i Skiøde Protocol
nr. 20, Skanderborgske, pag. 477 ff.
- 27 Ved det nordøstre vindue førte en trappe
til et aflukket rum i kælderens, formentlig
det gamle kgl. begravelseskapel.
- 28 Holtet pag. 89
- 29 Peder Hansen: Det vigtigste af dr. og pro-
fessor P. Hansens livets tildragelser. Af ham
selv optegnet og ved hans indsættelse til
biskop i Christianssand stift oplæst af ordi-
nator. Tr. i Prædiken paa Christi himmel-
farts fest. Kbhvn. 1798.
- 30 Wiberg
- 31 Peder Hansen: Prædikener over evangeliske
Texter I-III 1781–87, I 275 ff.
- 32 Evangelisk-kristelig Salmebog nr. 349 v. 4
- 33 P. Hansen pag. 10
- 34 P. Hansen pag. 27
- 35 P. Hansen pag. 30
- 36 P. Hansen pag. 42
- 37 P. Hansen pag. 71 ff.
- 38 P. Hansen pag. 77
- 39 LAV Århus bispearkiv C 3-524
- 40 Schiørring
- 41 Schiørring
- 42 LAV C 385-38, 21.7.1797
- 43 Otto Norn i Arkitekten, 1944, nr. 24
- 44 LAV, Århus bispearkiv C 3-524, hvor hele
sagen findes.
- 45 Om Hiernøe, se Otto Norns artikel i Vejle
Amts Årbog 1938, pag. 175 ff.
- 46 Dateret 28.1.1800
- 47 Dateret 18.8.1801
- 48 RA Kirke og Skole Supliqer 1801 285/787
- 49 Holtet pag. 120
- 50 LAV C 3-524
- 51 LAV C 3-525, hvor der findes adskillige
dokumenter vedr. organisten.
- 52 Fotokopi i Skbg. bibliotek
- 53 LAV C 3-524
- 54 Det følgende meddelt af førstelærer
Nielsen, Rye.
- 55 Prædikensamlingen, der er optaget i
Det kgl. Biblioteks katalog, er gået tabt.
- 56 Schiørring
- 57 VÆK IV 218. Claus Pedersens sang:
„O milde Gud og kiere Fader“ har 14 vers.
Maren Rasmusdatters: „O Gud hvorved
skal jeg dig“ har 7 vers.
- 58 N. Thomsen: De stærke Jyder og Haugi-
anerne, pag. 81.
Claus Pedersens brev til venner i Norge.
- 59 NKT 1835, 323-35 er Birthe Maries brev
trykt. – Endvidere findes et brev fra hende
til venner i Norge, tr. i N. Thomsen: De
stærke Jyder og Haugianerne.
- 60 Trosbek. trykt i N. Thomsen 106.
I samme bog findes adsk. af hans breve.
- 61 Marthe er ifølge N. Thomsen pag. 73
Marthe Gabestad fra Norge, der i nogen
tid har opholdt sig i Skbg.
- 62 LAV. I 1821 klager skomager Bruun over,
at Teilmann har nægtet at hjemmedøbe
hans syge barn, C 3-525; 1823 klager T.
til kancelliet over, at 3 navngivne borgere
har nægtet at lade deres hjemmedøbte børn

- fremstille i kirken, hvorfor de trues med bøde. C 3-525.
- 63 Thane pag. 82-83
- 64 Kgl. B. Add. 922⁴, Magister J. C. Lindbergs breve.
- 65 Kgl. B. udateret nr. 906 Add. 369 II
- 66 VÆK V pag. 23 n. 35
- 67 VÆK V pag. 49
- 68 Kgl. B. Add. 922, brev af 16.3.1831
- 69 Kgl. B. Add. 922, brevet af 5.8.1834 nævner følgende bidragsdere: Madam Brædstrup, hendes søster (købmand H. Jespersens hustru), Jens Madsen, Claus Pedersen samt P. og L. Thomsen, som i alt har bidraget med 7 rdl. 2 sk.; jfr. VÆK V pag. 180 og Bågø pag. 143, 161 og 245.
- 70 Thane pag. 83
- 71 LAV C 385-38
- 72 VÆK V 179
- 73 Holtet pag. 134
- 74 Holtet pag. 141
- 75 Århus Bispearkiv, journalsager L. 6.2.54
- 76 Jehrbo pag. 101
- 77 Århus Amtstid. 2.9.1955
- 78 Jens Jensen, f. 11.12.1821 i Rårup, død i Skbg. 31.12.1895.
- 79 Jens Peter Jensen, f. 2.9.1855 i Skbg., død s. st. 24.3.1929.
- 80 Meddelt af lærerinde Karen Hedeager
- 81 Kong Frederik VI's Mindesmærke på Skbg. Slotsbanke af Chr. Holtet, Skbg. 1945
- 82 Født 1802 i Tolstrup sogn. Uddannet som snedker. Fik forbindelse med oberst Rosenberg (lederen af landevejsbyggeriet). Denne overlod ham alt brobygningsarbejde fra Kolding til Frederikshavn. Borgerrepræsentant. Vejinspektør.
- 83 Købmand Kindler drev forretning i „Antonigården“. Var særdeles virksom for nyplantning i Dyrehaven, som han førte tilsyn med. Havde i 1832 et sammenstød med kateket Karl Hansen, der ikke ville tage ham til alters, da han ikke var rettidig indskrevet.
- 84 Hans Frederik Fædder Kieler, ordineret kateket 1844-1852.
- 85 2 epitafier fra omkring 1650 og stoleværket brændt. Obels ligsten fjernet. Se Poul Jørgensen: Skanderup kirke pag. 14.
- 86 Jens Schiørring 1825-1900. Sognepræst i Ørslev v. Skelskør.
Om hans forhold til de vakte i Skbg. se s. 96 og 100. Forf. til „Herrens venner inngisende“ og „Kærlighed fra Gud“.
- 87 Sognepræst A. P. J. Teilmann, Ormslev-Kolt.
- 88 I 1908 nævnes kirkens gamle malmdøbefad smykket i bunden med det oldkristne symbol: De tre fisk.
- 89 Egetræsfacaden erstattedes af grundmur, formentlig dog kun skalmur.
- 90 LAV C 3-525. Om mindesøtten se Holtet: Fr. VI's mindesmærke.
- 91 Henrik Ferdinand Binzer, født på Bastmosegård, Langeland 18.12.1813, student 1832, cand. theol. 1838, 2. lærer ved Jelling Seminarium. 1849 sognepræst i Almind og res. kap. i Kolding, folketingsmand. 1870 sognepræst for Borup og Kimmerslev på Sjælland.
- 92 Jens Carl Christian Skou, f. 31.12.1831 i Kbhvn. Student 1849, huslærer hos en dansk kaptajn i Husum, cand. theol. 1855, lærer i Kbhvn., 1863 ordineret kateket Skbg., sognepræst s. st. 1870, spr. Horsens 1884.
- 93 Peter Teilmann, født 5.12.1824, søn af sognepræst A. P. J. Teilmann, Ormslev, cand. theol. 1847, landinspektør i Gram, Skanderup sogn.
- 94 Skanderborg Avis 23.11.1871
- 95 Skanderborg Avis 13.11.1871
- 96 Aarhus Amtstidende 13.11.1871
- 97 Skanderborg Avis 29.11.1871
- 98 Schiørring
- 99 Dansk Skoletidende 1869 pag. 1 ff.
- 100 Skanderborg private Realskoles arkiv
- 101 Meddelelser ang. de lærde skoler 1885, pag. 339.
- 102 Thane pag. 153 bringer et billede af provst Skous mandskor.
- 103 C. Skou: Andreas Peter Berggreen. Et Mindeskrift. København 1895.
- 104 LAV C 385-36
- 105 LAV C 385-36
- 106 SAA 2.8.1884
- 107 Provst C. Skou: Prædikener på alle søn- og helligdage over de nye tekster. Tilegnet venner i Skanderborg, Skanderup og Stilling menigheder med tak for mange års godt samliv. Skbg. 1885.
- 108 C. Skou: Prædikener pag. 304-05
- 109 SAA 5.12.1901
- 110 SAA 16.12.1901
- 111 SAA 21.12.1901
- 112 SAA 27.12.1901
- 113 SAA 10.1.1902
- 114 SAA 14.1.1902

- 115 SAA 15.1.1902
 116 SAA 21.12.1901
 117 SAA 21.1.1902
 118 SAA 21.1.1902 pastor H. P. Klinke, Adsløv.
 119 SAA 3.2.1902 pastor A. C. Overgaard, Venge.
 120 SAA 24.1.1902
 121 SAA 29.1.1902
 122 Morten Pontoppidan: Frit Vidnesbyrd 3.2.1902
 123 Otto Møller og Skat Rørdam: En brevveksling. Kbhvn. 1916 pag. 343.
 124 P. G. Lindhardt i Acta Jutlandica XXV 2, pag. 118.
 125 Det ny Århundrede I. årg. pag. 718.
 126 SAA 5.5.1902. Udvalget bestod af gårdejer Berthold Ørnstrup, Mesing, gårdejer Niels Hedegaard, Horndrup, og jernbaneass. Egeberg, fabrikant A. Blom, posteksp. Christensen, sygehushæge Hindhede, dyrlæge Thomsen, møller Sørensen, sparekassebogholder Svendsen, alle af Skanderborg.
 127 LAV C 385-38
 128 Det ny Århundrede I. årgang pag. 641 ff.
 og 717 ff., hvor Hindhede refererer striden.
 129 Morten Pontoppidan: Frit Vidnesbyrd 1904 pag. 81 ff.
 130 Dansk Sogne- og Præstehistorie v. Paul Nedergaard, VII pag. 373.
 131 SAA 28.3.1900
 132 SAA 11.12.1903 og ff.
 133 SMP pag. 9
 134 SMP pag. 9
 135 SMP pag. 14
 136 LAV C 385-38
 137 Slotskirkens synsprotokol påbeg. 1862 (i præstegården).
 138 NA Konservator Steffensens indberetning
 139 Skanderup menighedsråds arkiv (i præstegården).
 140 SMP pag. 51
 141 SMP 1938-49, pag. 51-52
 142 SMA Kirkemin. skrivelse af 21.7.1945
 143 SMA Kirkemin. skrivelse af 12.1.1945
 144 SMA 6.10.1947
 145 SMA 16.10.1947
 146 SMA 11.2.1948
 147 SMA 11.3.1948
 148 SMP 1938-49 pag. 85

Ordlister

absolvere give syndsforladelse
antependium tæppe, der dækker alterbordets forside
approbation godkendelse
attestats gl. betegnelse for teologisk embedseksamen
balustrade rækværk med søjler
brændesvin et svin på olden, brændemærket
ekspektancebrev løfte om at få et embede
eligeret borger borgere valgt til at have kommunal medbestemmelsesret
emissær udsending
exiperet undtagen
fjerding gl. rummål = 31,744 kg
fodernød et stk. kvæg, der af fæsteren skulle fodres for godsejeren
genant løn
gårdsret samling af retsregler, der gjaldt på de kgl. og adelige gårde
homogenitet ensartethed
katafalk forhøjning til at stille en ligkiste på
kavringbrød tvebak
kirkeledelse biskop og stiftamtmand
kirkeinspektion sognepræst og byfoged

kollats overdragelse af et præsteembede
landgildeved fæsterens årlige afgift at brænde
legere skænke et legat
livgeding det gods, der udlagdes til en dronnings underhold, enkesæde
læst den jyske læst = 24 tdr. rug og byg, 48 tdr. havre; en smørlæst = 12 tdr.
månedsfetalje månedsløn i fødevarer
opmantle opmure eller skalmure
orator taler
otting rummål = 1/8 skæppe
præbende årlig indtægt af en kirkelig ejendom
præsenteret nærværelse
purgere afføre
reces lov
savdeler lægter og brædder
samarie lang præstekjole
snapsing termin
superintendent betegnelse for biskop
tylot 12 stk.
ugedagsmænd fæstere, der yder en dags ugentlig arbejde
ægt pligtkørsel

Indhold

DEN MIDDELALDERLIGE BORG

5. Valdemar bygger borg
9. Tragiske hændelser i tilknytning til Skanderborg

SLOT OG KIRKE

Reformationstiden

11. Rigshofmester Mogens Gjøe
14. Frederik II befæster Skanderborg
17. Frederik II's længsel efter Skanderborg
18. Kongen vil straks lade Skanderborg sætte i stand
20. Kongens ægteskab
21. De nygifte på Skanderborg slot
22. En mærkelig stor bygning på Skanderborg slot
24. Slottets indretning og møblering
26. Slotskapellet og dets indretning
30. Kirkens indvielse
31. Dåbsfest på Skanderborg slot
33. Kongen på jagt
34. Dagligt liv på slottet
36. Konge og kirke
37. Det kongelige familieliv
37. Luthersk ortodoksi
38. Kongens død
39. Prinsesse Annes giftermål
40. Præster i Skanderborg
41. Hofpræster og en uskikkelig slotskapellan
42. Den første sogne- og slotspræst
45. Slottet befæstes
46. Fjendens hærgen i byen og på slottet
48. Bryllupsforberedelser
49. Skanderup kirke i forfald
49. Præsteenken får hofprædikantens hus
50. Magister Jesper Hansen
50. Skolevæsenet – den latinske skole
52. Præst og toldforvalter
52. Slottet i forfald
53. Magister Jørgen Seidelin – Strid om tiende
54. Nicol Seidelin
55. Slotspræsten lukker kirken
56. Men beboerne får den genåbnet
57. Kongen sælger præstegården til præstekonen
57. Nicol Seidelins forhold til menigheden

KIRKE OG SOGN

59. *Pietismen*
60. Frederik IV og Anne Sofie Reventlow
62. Kongens gave til slotskapellet

63. Frederik IV's rytterskoler
64. Frederik IV moderniserer slottet
66. Provst Christian Høgh
68. De forargelige julestuer
69. Provst Chr. Høghs arv til Skanderborg, Skanderup og Stilling
72. Provsten som fængselspræst
72. Slottet sælges til nedbrydning
75. Skanderborg ligvogn

Oplysningstiden

76. Peder Hansen – en ny præstetype
76. Ved klog og virksom borgerdyd
78. Messeklæder – denne sørgelige overtroens levning
79. Pultzernes gave
82. Skomagersvendene – til fornærmelse for kirken
82. Håndværkere og borgere protesterer
85. Organisten i knibe
86. En landsby, der kalder sig købstad, får slotspræst
87. 12 prædiker om vigtige og nyttige sandheder

Vækkelse

88. Haugianere i byen
89. Provst Teilmann – Strid om saltmebogen
90. De vakte kæmper for Guldbergs Salmebog
91. Opgøret i provstens kontor
92. Falske underskrifter til fordel for provsten
93. Pastor Laurberg – Bibelselskabet – DMS
93. De vakes forhold til magister J. Chr. Lindberg
94. Karl Hansen – præst og byhistoriker
95. Til møde i Tabernaklet
95. Fri os fra det onde, d.v.s. fra de hellige
97. Brudstykker af provstens dagbog
101. Slotskirken istandsættes
102. Den nye præst og socialdemokraterne
104. Folkelige brydninger
105. Provst Skou – en ny præstetype

Demokratisk kirkestyre

108. Trosenig med folkekirken
109. Mads og Vor Herre
112. Splittelse i menigheden
112. Hindhede nægtes valgret
113. Indre Mission i Skanderborg
114. Menighedsråd
115. Forandringer i kirken
115. Menighedsrådets arbejde
116. Menighedsråd kontra nationalmuseum
120. Senere istandsættelsesarbejder ved kirken

Poul Jørgensen født 1920,
cand. theol. 1945.

Kirkehistoriske studier under
professor Hal Koch. Dansk
præst i Flensborg 1945–64,
derefter sognepræst ved
Skanderborg slotskirke og for
Skanderup og Stilling
menigheder.

Redaktør og udgiver af
Sydslesvigs Kirkekalender
1946–52. Skrevet adskillige
bidrag til Sønderjyllands
kirkehistorie. Udgav 1968
Skanderup Kirke.

Pastor Poul Jørgensens beretning om borgen i Skanderborg og om byens kirke, præster og menighed er velfunderet og velskrevet og tillige meget underholdende læsning. Her får man solid og vederhæftig oplysning, og pastor Jørgensen har formået at vise, hvorledes store og små strømninger i kirkens historie sætter sig spor og præger livet i Skanderborg. I adskillige småbemærkninger og referater af lokale fejder og uoverensstemmelser får man et umiddelbart indtryk af læge og lærde folks tankesæt. Bogen fortjener at blive udbredt og læst også langt uden for Skanderborg.

KNUD BANNING
dr. theol.

